Περικλής Παυλίδης

ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΤΗΣ ΓΡΑΦΕΙΟΚΡΑΤΙΑΣ ΣΤΗΝ Ε.Σ.Σ.Δ.

Πρόλογος
ΕΥΤΥΧΗΣ ΜΠΙΤΣΑΚΗΣ

προσκηνιο
ΑΓΓΕΛΟΣ ΣΙΔΕΡΑΤΟΣ

ΠΑΥΛΙΔΗΣ ΠΕΡΙΚΛΗΣ

ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΤΗΣ ΓΡΑΦΕΙΟΚΡΑΤΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΣΣΔ

ΠΡΟΣΚΗΝΙΟ
ΑΘΗΝΑ 2001

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Προλεγόμενα……..3
Εισαγωγή …… 4

Μέρος πρώτο
Θεωρίες για την κοινωνική φύση του σοβιετικού καθεστώτος

Κεφάλαιο 1
Οι απόψεις του Λ.Τρότσκι για τη σοβιετική γραφειοκρατία και την κοινωνική φύση της ΕΣΣΔ

- **Τα αίτια του γραφειοκρατικού φαινομένου . …… ……..…15**
- **Οι υλικές προϋποθέσεις του σοσιαλισμού……...21**
- **Η αντίληψη του Λ.Τρότσκι για το σοσιαλισμό και το χαρακτήρα του σοβιετικού καθεστώτος……...25**
- **Η θεώρηση της σοβιετικής γραφειοκρατίας ως άρχουσας τάξης και η κριτική εκ μέρους του Λ.Τρότσκι……..…29**

Κεφάλαιο 2
Η θεωρία του κρατικού καπιταλισμού ……..……. ……...……..…32

Κεφάλαιο 3
Η ερμηνεία του σοβιετικού καθεστώτος ως νέου γραφειοκρατικού κοινωνικού συστήματος

- **Η θεωρία του Κ.Καστοριάδη ……..…….43**
- **Η *Νέα Τάξη* του Μ.Τζίλας……50**
- **Η θεωρία της *Νομενκλατούρας* του Μ.Βοσλένσκυ…….……..…54**

Μέρος δεύτερο
Το φαινόμενο της γραφειοκρατίας και οι αντιφάσεις της σοσιαλιστικής κοινωνίας στην ΕΣΣΔ

Κεφάλαιο 4
Το φαινόμενο της γραφειοκρατίας στη σοβιετική κοινωνία

- **Οι σχέσεις παραγωγής στην ΕΣΣΔ Η θεμελιώδης αντίφαση του σοσιαλισμού…….. …..…….……66**
- **Ο χαρακτήρας της εργασίας στην ΕΣΣΔ. Τα αίτια της γραφειοκρατίας……...…….....71**
- **Η διττή φύση του σοσιαλιστικού κράτους .Γραφειοκρατία και αντεπανάσταση……..…...84**
- **Οι προοπτικές εξάλειψης της γραφειοκρατίας……..92**

Κεφάλαιο 5
Ο ρόλος της γραφειοκρατίας στην κατάρρευση - ανατροπή του σοβιετικού καθεστώτος ……..……..……98

Κεφάλαιο 6
Ορισμένες επισημάνσεις αναφορικά με την κοινωνική φύση της ΕΣΣΔ και τη δυνατότητα χειραφέτησης της εργασίας ……..……..…… 112

Βιβλιογραφία ……..……...……..128

Προλεγόμενα

Το βιβλίο αυτό είναι απότοκο μιας σειράς ξεχωριστών εργασιών, στις οποίες επιχειρούταν η κριτική εξέταση των κυριότερων απόψεων περί σοβιετικής γραφειοκρατίας και σοβιετικού καθεστώτος. Η θεματική συνάφεια μεταξύ τους και η ανάγκη για σφαιρικότερη πραγμάτευση του προβλήματος μας οδήγησε τελικά στο εγχείρημα της συγγραφής ενιαίου έργου με το συνδυαστικό θέμα: *Το φαινόμενο της γραφειοκρατίας και η κοινωνική φύση της ΕΣΣΔ*.

Την απαρχή αυτής της μελέτης αποτέλεσαν οι συζητήσεις και οι κοινοί προβληματισμοί αναφορικά με τις αντιφάσεις του σοβιετικού καθεστώτος και τα αίτια της ανατροπής του των μελών της διεθνούς ερευνητικής ομάδας «Λογική της Ιστορίας», που διαμορφώθηκε γύρω από το σοβιετικό φιλόσοφο Β.Α.Βαζιούλιν, την περίοδο 1989-1991, και στην οποία από τότε συμμετέχει ο συγγραφέας .

Το θέμα με το οποίο καταπιανόμαστε παρουσιάζει πολλές δυσκολίες, εκ των οποίων οι πιο σημαντικές ίσως να είναι, αφενός, το γεγονός ότι πρόκειται για τη διερεύνηση ενός νέου κοινωνικού σχηματισμού πράγμα που απαιτεί νέες μεθοδολογικές προσεγγίσεις και, αφετέρου, το ότι η φορτισμένη ιδεολογικά και πολιτικά ατμόσφαιρα που το περιβάλλει - προφανώς αναπόφευκτη, γεμάτη όμως από προκαταλήψεις, δογματικές βεβαιότητες, στερεότυπες κρίσεις, απλουστεύσεις και σχηματοποιήσεις - δυσχεραίνει σημαντικά τη νηφάλια επιστημονική έρευνα.

Η δική μας εργασία δεν είναι, βέβαια, ιδεολογικά «ουδέτερη»: η αναφορά μας στο σοσιαλισμό εδράζεται στην πεποίθηση ότι πρόκειται όχι μόνο για ένα φαινόμενο του πρόσφατου παρελθόντος αλλά και για το ζητούμενο του παρόντος και του μέλλοντος. Επίσης, η παρούσα εργασία απέχει πολύ από μια εξαντλητική μελέτη του σοβιετικού καθεστώτος. Προσπαθήσαμε, ωστόσο, να παρουσιάσουμε μια ερμηνεία του γραφειοκρατικού φαινομένου στην ΕΣΣΔ αρκετά διαφορετική από αυτές που είναι κυρίαρχες σήμερα, δίνοντας έμφαση στα αντικειμενικά αίτια που το γέννησαν και το αναπαρήγαγαν. Το βαθμό επιτυχίας ή αποτυχίας του εγχειρήματός μας θα τον κρίνει τελικά ο αναγνώστης.

Εισαγωγή

Η Οκτωβριανή Επανάσταση και το σοβιετικό καθεστώς που προέκυψε από αυτή αποτελούν σπουδαία ιστορικά γεγονότα, τα οποία άσκησαν μεγάλη επιρροή στις κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις του 20ου αιώνα. Αρκεί να αναφέρουμε ότι μόλις πριν από λίγα χρόνια η Σοβιετική Ένωση, σε μιαν εξιδανικευμένη βέβαια κι απλουστευτική θεώρησή της, ενέπνεε χιλιάδες ανθρώπους που αμφισβητούσαν την αστική κοινωνία, ενώ ταυτόχρονα στοίχειωνε τον ύπνο των απανταχού εχθρών της - υποστηρικτών της κεφαλαιοκρατίας. Η σπουδαιότητα του σοβιετικού καθεστώτος, όπως άλλωστε και των λοιπών όμοιων με αυτό καθεστώτων της Ανατολικής Ευρώπης, έγκειται κυρίως στο γεγονός ότι επρόκειτο για κοινωνίες εναλλακτικές όχι μόνο ως προς τον καπιταλισμό αλλά και ως προς ολόκληρη την εποχή κυριαρχίας της ιδιωτικής ιδιοκτησίας. Πιστεύουμε, λοιπόν, ότι η μελέτη του σοσιαλιστικού εγχειρήματος στην πρώην ΕΣΣΔ συνδέεται άμεσα με την επιστημονική διερεύνηση των νομοτελειών και των προοπτικών της κοινωνικής εξέλιξης.

Στη παρούσα εργασία πρόκειται να πραγματευθούμε ένα συγκεκριμένο φαινόμενο της σοβιετικής κοινωνίας - το γραφειοκρατικό, σε συνάρτηση με την εξέταση της κοινωνικής φύσης του σοβιετικού καθεστώτος. Η επιλογή αυτή δεν έγινε βέβαια τυχαία. Το γραφειοκρατικό φαινόμενο ως στοιχείο του σοβιετικού καθεστώτος απασχόλησε, από τα πρώτα κιόλας χρόνια του νέου κράτους, τόσο τους ηγέτες και υποστηρικτές του όσο και τους επικριτές του [1]. Η άποψη δε ότι η γραφειοκρατία ως κυρίαρχη κοινωνική δύναμη έπαιξε έναν αποφασιστικό ρόλο στην ιστορική εξέλιξη της ΕΣΣΔ είναι ευρύτατα διαδεδομένη, ιδιαίτερα σήμερα μετά την κατάρρευση του κράτους αυτού.

Με τη γραφειοκρατία συνδέεται ενίοτε η ουσία των κοινωνικο-οικονομικών σχέσεων στην εν λόγω χώρα και η ειδοποιός διαφορά του συγκεκριμένου καθεστώτος από τους άλλους κοινωνικούς σχηματισμούς. Ανάλογα με την υιοθετούμενη κάθε φορά αντίληψη περί γραφειοκρατίας δίδονται και οι αντίστοιχες διαφορετικές ερμηνείες των ιδιομορφιών του σοβιετικού κράτους. Ο Λ.Τρότσκι εισηγήθηκε την άποψη περί εκφυλισμένου εργατικού κράτους και μεταβατικού καθεστώτος, ο Τ.Κλιφ έκανε λόγο περί κρατικού καπιταλισμού και ο Σαρλ Μπετελέμ περί καθεστώτος της κρατικής αστικής τάξης. Μια μεγαλύτερη ομάδα διανοούμενων, όπως οι Μπρούνο Ρίτζι, Τζαίημς Μπέρνχαμ, Μ.Σάχτμαν, Κ. Καστοριάδης, Κλοντ Λεφόρ, Μ.Τζίλας, Μ. Βοσλένσκυ, υποστήριξε ότι επρόκειτο για ένα νέο - ιδιαίτερο γραφειοκρατικό κοινωνικό σύστημα. Η διερεύνηση λοιπόν και κριτική του φαινομένου της

1. Ο Β.Ι.Λένιν το 1922 προειδοποιούσε: «Οι κομμουνιστές έγιναν γραφειοκράτες. Αν υπάρχει κάτι που θα μας καταστρέψει, είναι αυτό.». Λένιν Β.Ι. *Άπαντα*, τ.54, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1985 , σελ. 180

γραφειοκρατίας στην Σοβιετική Ένωση παραπέμπει σε με μιαν ευρύτερη συζήτηση και προβληματισμό αναφορικά με τον ταξικό χαρακτήρα του κράτους αυτού.

Είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι το πρόβλημα της γραφειοκρατίας στις χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού» αφορά άμεσα την υπόθεση της εργατικής χειραφέτησης σε παγκόσμια κλίμακα. Υπάρχουν απόψεις που συνδέουν την γραφειοκρατία με την προδοσία της Οκτωβριανής Επανάστασης στην ΕΣΣΔ, με την υπονόμευση και τελική ανατροπή της εργατικής εξουσίας ή ακόμη και με την εγκαθίδρυση ενός νέου καταπιεστικού καθεστώτος. Εφόσον αυτές οι απόψεις ευσταθούν, τότε γίνεται σαφές ότι η χειραφέτηση της εργασίας από κάθε είδους καταπίεση δεν επιτυγχάνεται απλά και μόνο με την ανατροπή της αστικής εξουσίας και την κατάργηση των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων, όπως πίστευαν οι κλασικοί του μαρξισμού αλλά και πολλοί μαρξιστές δια-νοούμενοι. Στην προκειμένη περίπτωση η κοινωνική χειραφέτηση θα πρέπει να διέλθει και μέσα από την ανατροπή του γραφειοκρατικού καθεστώτος, μέσα από την εξάλειψη της γραφειοκρατίας, ειδάλλως η τελευταία μπορεί να σφετερισθεί την νίκη της σοσιαλιστικής επανάστασης και να επιβάλλει τη δική της εξουσία.

Εδώ χρειάζεται να επισημάνουμε ότι ο γραφειοκρατικός χαρακτήρας του σοβιετικού καθεστώτος αποτελεί αναμφίβολα ένα εμπειρικό γεγονός. Ο τεράστιος κρατικός μηχανισμός της ΕΣΣΔ αγκάλιαζε όλες σχεδόν τις σφαίρες της οικονομικής και κοινωνικής δραστηριότητας.Τα πάντα φαίνονταν να ανήκουν στο κράτος και να ρυθμίζονται από αυτό. Το σοβιετικό κράτος μαζί με το κομμουνιστικό κόμμα, το οποίο εν πολλοίς αποτελούσε κρατικό - διοικητικό θεσμό, έδιναν την εντύπωση ενός πανίσχυρου γραφειοκρατικού μηχανισμού -μιας κυρίαρχης δύναμης στη σοβιετική κοινωνία. Ήταν, όμως, αυτό μιαν αληθής εικόνα ή επρόκειτο για αντικειμενική φαινομενικότητα παρόμοια με το φετιχισμό του εμπορεύματος στην κεφαλαιοκρατική κοινωνία; Με άλλα λόγια, αποτελούσε, άραγε, η σοβιετική γραφειοκρατία τον καθοριστικό παράγοντα διαμόρφωσης, εξέλιξης αλλά και τελικής κατάρρευσης του σοβιετικού καθεστώτος;

Για τη διερεύνηση του όλου θέματος έχει μεγάλη σημασία η μεθοδο-λογική αφετηρία εξέτασης των κοινωνικών φαινομένων εν γένει και της γραφειοκρατίας εν μέρει .Από ένα σύνολο θεωριών που αναφέρονται στο γραφειοκρατικό φαινόμενο δύο είναι, πιστεύουμε, αυτές που άσκησαν τη μεγαλύτερη επιρροή και γι'αυτό θα μπορούσαν να ονομασθούν κλασικές: η μαρξιστική και η βεμπεριανή. Θα πρέπει, επίσης, να προσθέσουμε ότι οι δύο αυτές θεωρίες ενσαρκώνουν διαμετρικά αντίθετες μεθοδολογικές και κοινωνικοπολιτικές αρχές και συνεπώς οδηγούν σε τελείως διαφορετικές ερμηνείες του γραφειοκρατικού φαινομένου.

Βέβαια, πριν από τον Κ.Μαρξ με την εξέταση του γραφειοκρατικού φαινομένου ασχολήθηκε ο Γκ.Χέγκελ. Ο κορυφαίος αυτός φιλόσοφος θεωρούσε τη γραφειοκρατία κατεξοχήν συνεκτική δύναμη της κοινωνίας. Πίστευε ότι το στρώμα των δημόσιων υπαλλήλων ενσάρκωνε και υπεράσπιζε το κοινό - καθολικό συμφέρον και αντιστεκόταν στις φυγόκεντρες, διχαστικές τάσεις, οι οποίες απέρρεαν από τα ιδιωτικά συμφέροντα της κοινωνίας των πολιτών. Ως

πρότυπο γραφειοκρατικού μηχανισμού ο Γκ.Χέγκελ θεωρούσε το πρωσικό κράτος.

Ο Κ.Μαρξ μελέτησε το φαινόμενο της γραφειοκρατίας στα νεανικά του, κυρίως, χρόνια .Η κριτική μάλιστα που άσκησε τότε στην πρωσική γραφειοκρατία και στις απόψεις του Γκ.Χέγκελ έπαιξε σημαντικό ρόλο στην πνευματική του εξέλιξη, διότι τον οδήγησε σε μιαν αληθή, υλιστική θεώρηση της σχέσης κράτους - κοινωνίας . Μέσω της εν λόγω κριτικής ο Κ.Μαρξ άρχισε να προσεγγίζει τη σφαίρα των υλικών συμφερόντων και να συνειδητοποιεί τον καθοριστικό της ρόλο στην κοινωνική ζωή, ενώ παράλληλα άρχισε να υπερβαίνει τη χεγκελιανή φιλοσοφία και κοινωνική θεωρία .Στο μετέπειτα έργο του ο Κ.Μαρξ, όπως και ο σύντροφός του Φ.Ένγκελς, «δεν ασχολήθηκε με το φαινόμενο συστηματικά και εκτεταμένα»[2]. Έτσι οι κλασικοί του μαρξισμού δε μας άφησαν μιαν ολοκληρωμένη θεωρία για το κράτος και τη γραφειοκρατία στον καπιταλισμό, πόσο μάλλον στο σοσιαλισμό. Η εκπόνηση όμως της υλιστικής αντίληψης της ιστορίας και συγκεκριμένα της μαρξιστικής θεωρίας για τη σχέση οικονομικής βάσης -πολιτικού εποικοδομήματος αποτελούν μεγάλη συμβολή στην κατανόηση των κοινωνικο-οικονομικών και ιστορικών συντεταγμένων του γραφειοκρατικού φαινομένου.

Παρουσιάζοντας συνοπτικά τη μαρξική θεώρηση της γραφειοκρατίας θα πρέπει να επισημάνουμε ότι γίνεται λόγος για ένα ιδιαίτερο διοικητικό μηχανισμό, αποξενωμένο από την κοινωνία, ο οποίος υπηρετεί τα συμφέροντα της άρχουσας τάξης, προστατεύει τις κυρίαρχες σχέσεις ιδιοκτησίας, διασφαλίζει την αναπαραγωγή του κυρίαρχου κοινωνικο-οικονομικού συστήματος. Το φαινόμενο αυτό συνδέεται με την εμφάνιση της ταξικής διαστρωμάτωσης και του ταξικού ανταγωνισμού καθώς και με τον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας - το διαχωρισμό της κυρίαρχης τάξης από το μηχανισμό άμεσης εφαρμογής της ταξικής κυριαρχίας. Ειρήσθω εν παρόδω, ότι ο διαχωρισμός της άρχουσας τάξης από το μηχανισμό υλοποίησης της κυριαρχίας της πραγματοποιείται με τον πλέον σαφή τρόπο στην κεφαλαιοκρατική κοινωνία.

Ο Κ.Μαρξ, ασκώντας κριτική στην πρωσική γραφειοκρατία, μας άφησε τις παρατηρήσεις – επισημάνσεις του αναφορικά με την εσωτερική διάρθρωση και τον τρόπο λειτουργίας του γραφειοκρατικού συστήματος. Η δομή του στηρίζεται στις αρχές της ιεραρχίας και του συγκεντρωτισμού. Το σύστημα περιλαμβάνει διάφορες διοικητικές βαθμίδες, εκ των οποίων κάθε κατώτερη υπάγεται σε μιαν ανώτερη. Στο τελευταίο όμως σημείο της ιεραρχίας ο γραφειοκράτης δεν υπάγεται πλέον σε κανέναν. Εδώ κυριαρχεί η αυθαιρεσία.

Οι κατώτερες βαθμίδες που βρίσκονται εγγύτερα στην κοινωνία ασχολούνται με τα επί μέρους θέματα, ενώ οι ανώτερες βαθμίδες με τα γενικά. Ο προσδιορισμός δε των γενικών κατευθύνσεων λειτουργίας του διοικητικού μηχανισμού αποτελεί αρμοδιότητα των ανώτατων βαθμίδων και εφόσον οι

2.Τερλεξής Π., *Διευθυντικές ολιγαρχίες. Γραφειοκρατία, κράτος, κοινωνική οργάνωση*, εκδ.Παπαζήση, Αθήνα, 1996, σελ. 238

κατώτερες βαθμίδες υποτάσσονται στις ανώτερες οι πρώτες δεν μπορούν να αλλάξουν τίποτε απ' αυτά που ορίζουν οι τελευταίες.

Οι κατώτερες διοικητικές βαθμίδες για τη διεκπεραίωση του έργου τους στηρίζονται στις εντολές και οδηγίες που παίρνουν από τις ανώτερες. Οι ανώτερες με τη σειρά τους σχηματίζουν άποψη για τα δημόσια πράγματα και λαμβάνουν αποφάσεις με βάση τις πληροφορίες που τους παρέχουν οι κατώτερες βαθμίδες. Η ηγεσία, λοιπόν, του γραφειοκρατικού μηχανισμού γνωρίζει τον κόσμο μέσα από τις δομές και τις διοικητικές υπηρεσίες του ίδιου του μηχανισμού γιατί μόνο αυτές εμπιστεύεται. Οι κατώτερες όμως βαθμίδες ενημερώνουν τις ανώτερες αναφορικά με την κατάσταση των πραγμάτων με βάση τις επίσημες απόψεις και αρχές που οι ανώτερες βαθμίδες έχουν καθιερώσει.

Οι αρχές αυτές μπορεί κάποτε να ανταποκρίνονταν στην κοινωνική πραγματικότητα. Η κατάσταση όμως αλλάζει. Εμφανίζονται καινούρια φαινόμενα τα οποία δεν ερμηνεύονται ούτε αντιμετωπίζονται πλέον στα πλαίσια των καθιερωμένων αρχών. Τα ανώτερα κλιμάκια του γραφειοκρατικού μηχανισμού περιμένουν από τα κατώτερα που βρίσκονται εγγύτερα στην κοινωνία να τους ενημερώσουν για τις εξελίξεις. Τα τελευταία όμως εξακολουθούν να ερμηνεύουν τον κόσμο με βάση τις προκαθορισμένες από την ηγεσία γενικές αρχές και αντιλήψεις, τις οποίες θεωρούν δεδομένες και, συνεπώς, δεν τις θέτουν υπό αμφισβήτηση. «Ο διοικητικός υπάλληλος - επισημαίνει ο Κ.Μαρξ - πιστεύει ότι το ζήτημα αν όλα έχουν καλώς στην περιφέρειά του αφορά πρώτα απ' όλα το αν αυτός διοικεί καλώς την περιφέρεια. Το αν όμως είναι καλές οι αρχές της διοίκησης και οι ίδιοι οι θεσμοί, αυτό το θέμα δεν υπάγεται στην αρμοδιότητά του. Αυτό το θέμα μπορούν να το κρίνουν μόνο τα ανώτατα κλιμάκια που διαθέτουν ευρύτερες και πιο βαθιές γνώσεις σχετικά με την επίσημη φύση των πραγμάτων …»[3]. Οι αλλαγές, λοιπόν, που συντελούνται στην κοινωνία ερμηνεύονται στα προκαθορισμένα επίσημα πλαίσια, οπότε προσλαμβάνονται με αντεστραμμένο –παραμορφωτικό τρόπο.

Τα κατώτερα κλιμάκια παρουσιάζουν στα ανώτερα μια πλασματική εικόνα του κόσμου. Τα ανώτερα λαμβάνουν αποφάσεις και δίδουν τις σχετικές εντολές στα κατώτερα με βάση αυτή τη πλασματική εικόνα. Στην πράξη οι μεν παραπλανούν ακούσια τους δε και τανάπαλιν. Ο γραφειοκρατικός μηχανισμός αγκυλώνεται σε μιαν όλο και περισσότερο ψευδή αντίληψη για τον κόσμο. «Η γραφειοκρατία είναι ένας κύκλος έξω από τον οποίο κανείς δεν μπορεί να πηδήσει. Η ιεραρχία είναι ιεραρχία γνώσης. Το κεφάλι εμπιστεύεται στους κατώτερους κύκλους την άποψη για το επί μέρους και οι κατώτεροι κύκλοι, αντίστροφα, εμπιστεύονται το κεφάλι σε ότι αφορά την εποπτεία του γενικού, κι έτσι αλληλοκαθορίζονται οι ρόλοι.»[4]. Ως εκτούτου η γραφειοκρατία χάνει σταδιακά την ικανότητα να αντιμετωπίζει τα κοινωνικά προβλήματα. Όταν όμως

---

3. Μαρξ Κ., «Η δικαίωση του ανταποκριτή από το Μοζέλα», στο: Μαρξ Κ., Ένγκελς Φ., *Έργα*, τ.1 , 2-η ρωσ. έκδοση, Μόσχα, 1955, σελ. 201

4.Μαρξ Κ.*Κριτική της εγελιανής φιλοσοφίας του κράτους και του δικαίου*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1978, σελ. 84-85

αποκαλύπτεται αυτή η ανικανότητα της διοίκησης τότε η τυπική αντίδραση της γραφειοκρατίας είναι είτε να αποσιωπήσει την ύπαρξη του προβλήματος είτε να θεωρήσει τους πολίτες υπεύθυνους γι' αυτό.

Σύμφωνα με τη γραφειοκρατική αντίληψη οι υπήκοοι του κράτους διακρίνονται σε ενεργητικούς και συνειδητοποιημένους από τη μια μεριά και σε παθητικούς - μη συνειδητοποιημένους από την άλλη. Οι πρώτοι είναι κατάλληλοι για να διοικούν και οι δεύτεροι για να διοικούνται. Οι πρώτοι είναι φορείς του κρατικού - γενικού συμφέροντος ενώ οι δεύτεροι του ατομικού. Και πράγματι, η γραφειοκρατία λειτουργεί ως ο θεματοφύλακας του γενικού συμφέροντος σε μια κοινωνία όπου κυριαρχούν τα ατομικά - ιδιωτικά συμφέροντα. Αναφερόμενος στον Γκ.Χέγκελ ο Κ.Μαρξ παρατηρεί ότι η γραφειοκρατία είναι απότοκη του διαχωρισμού μεταξύ των «επί μέρους συμφερόντων» και του «καθολικού καθ' εαυτό και δι' εαυτό» συμφέροντος[5].

Η γραφειοκρατία εκφράζει το γενικό συμφέρον ως κάτι αποσπασμένο, αποξενωμένο από το ατομικό. Το γενικό όμως σε αντιδιαστολή προς το ατομικό στερείται περιεχομένου, είναι ψευδώς γενικό. Σε κάθε κοινωνία όπου κυριαρχεί ο ανταγωνισμός των ατομικών συμφερόντων το προβαλλόμενο ως γενικό - κοινό συμφέρον δεν μπορεί παρά να είναι, αναπόφευκτα, ένα πλασματικό, τυπικά γενικό συμφέρον. Οι δε γενικοί κανόνες του γραφειοκρατικού μηχανισμού είναι μια αφαίρεση από την πολυμορφία των κοινωνικών φαινομένων και συνεπώς δεν μπορούν να παρακολουθήσουν τις ανάγκες της κοινωνίας. Η προσήλωση στις αρχές του γραφειοκρατικού συστήματος συνεπάγεται μοιραία την τυπολατρία. Γι' αυτό το λόγο ο Κ.Μαρξ επισημαίνει ότι «Η "γραφειοκρατία" είναι ο "πολιτικός φορμαλισμός" της κοινωνίας -των -ιδιωτών»[6].

Η προσήλωση της γραφειοκρατίας στο τυπικό γενικό συμφέρον, ο φορμαλιστικός της χαρακτήρας σημαίνουν επίσης μιαν υποκατάσταση της ουσίας του διοικητικού έργου από τους τύπους, των αληθινών κοινωνικών στόχων από στόχους πλασματικούς, σημαίνουν τη μετατροπή της γραφειοκρατικής τυπολατρίας σε αυτοσκοπό. «Η γραφειοκρατία θεωρεί τον εαυτό της σαν τον έσχατο σκοπό του κράτους. Καθώς η γραφειοκρατία κάνει τους "τυπικούς" της στόχους περιεχόμενό της, έρχεται παντού σε σύγκρουση με τους "πραγματικούς" της στόχους. Είναι συνακόλουθα αναγκασμένη να παίρνει τον τύπο για περιεχόμενο και το περιεχόμενο για τύπο. Οι σκοποί του κράτους αλλάζουν σε σκοπούς γραφείου και οι σκοποί γραφείου σε σκοπούς Κράτους.»[7].

Η γραφειοκρατία, κατά τους κλασικούς του μαρξισμού, δε θα υπάρχει αιώνια. Μαζί με την εξαφάνιση των τάξεων, του υποδουλωτικού καταμερισμού εργασίας και του κράτους θα εξαφανισθεί και αυτή. Όπως δηλώνει ο Κ.Μαρξ «Κατάργηση της γραφειοκρατίας σημαίνει ότι το καθολικό συμφέρον θα γίνει πραγματικό επί μέρους συμφέρον…»[8]. Ο κομμουνιστικός μετασχηματισμός της

---

5. Ό.π, σελ. 83
6. Ό.π.
7. Ό.π., σελ. 84
8. Ό.π . ,σελ.86

κοινωνίας θα αντικαταστήσει το μηχανισμό διοίκησης ανθρώπων από το μηχανισμό διαχείρισης πραγμάτων - παραγωγικών διαδικασιών.

Όσον αφορά τώρα τη βεμπεριανή θεωρία της γραφειοκρατίας αυτή συνδέεται με την αντίληψη του Μ.Βέμπερ για τα είδη των νόμιμων (legitimate) εξουσιών. Ο ίδιος διακρίνει τρία είδη: την παραδοσιακή, τη χαρισματική και τη νόμιμη (legal) - έλλογη εξουσία. Η παραδοσιακή εξουσία απορρέει από την πίστη στη νομιμότητα και στον ιερό χαρακτήρα των κατεστημένων από παλιά εξουσιών και στηρίζεται στα ήθη, στην παράδοση, στη συνήθεια σε συγκεκριμένο τύπο συμπεριφοράς. Η χαρισματική εξουσία απορρέει από την εμπιστοσύνη στις εξαιρετικές αρετές του ηγέτη. Η έλλογη εξουσία, που εδώ μας ενδιαφέρει περισσότερο, είναι αυτή στην οποία τα άτομα υπακούουν όχι σε κάποια προσωπικότητα αλλά στους νόμους, σε τυπικούς, δηλαδή, έλλογους κανόνες. Σύμφυτη με αυτό το είδος εξουσίας είναι η γραφειοκρατία.

Γραφειοκρατία, κατά τον Μ.Βέμπερ, σημαίνει το μέσο για τη μετατροπή της κοινωνικής δράσης σε ορθολογικά οργανωμένη δράση. Στο φαινόμενο της γραφειοκρατίας ο ίδιος διακρίνει την τάση για εξορθολογισμό της κοινωνικής ζωής που, κατά τη γνώμη του, χαρακτηρίζει την εποχή του καπιταλισμού συνολικά: «…ο καπιταλισμός είναι η πιο ορθολογική οικονομική βάση για τη γραφειοκρατική διοίκηση»[9]. Ως εξορθολογισμό ο Μ.Βέμπερ εννοεί τη χρησιμοποίηση των γνώσεων για την επίτευξη ενός επιθυμητού σκοπού. «Γραφειοκρατική διοίκηση σημαίνει ουσιαστικά την άσκηση ελέγχου με βάση τη γνώση .Αυτό είναι το στοιχείο που την κάνει ορθολογική.»[10]. Η κατοχή τεχνικών γνώσεων αλλά και εμπειρίας που πηγάζει από ξεχωριστούς τομείς ενδιαφέροντος αποτελούν το στοιχείο υπεροχής της γραφειοκρατίας.

Ο Μ.Βέμπερ εισηγείται ένα ιδεατό τύπο της γραφειοκρατίας στον οποίο συμπεριλαμβάνονται συγκεκριμένα τυπικά γνωρίσματα. Ένα από τα πλέον σημαντικά είναι ο καταμερισμός της εργασίας και η εξειδίκευση των αρμοδιοτήτων. Τα καθήκοντα της κάθε θέσης, όπως και οι διαδικασίες διεκπεραίωσής τους, είναι αυστηρά προσδιορισμένα.

Άλλο σημαντικό στοιχείο είναι η ιεραρχική δομή του γραφειοκρατικού μηχανισμού, κάτι που εξασφαλίζει τον έλεγχο της εφαρμογής των αποφάσεων. Επίσης, οι ενδογραφειοκρατικές σχέσεις έχουν τυπικό και απρόσωπο χαρακτήρα. Οι σχέσεις προϊσταμένων - υφισταμένων καθορίζονται απ' τη φύση των αρμοδιοτήτων που απορρέουν από τις αντίστοιχες διοικητικές θέσεις και όχι από τις προσωπικές επιθυμίες - επιδιώξεις των ατόμων που τις κατέχουν. Προβλέπεται δε η γραπτή τεκμηρίωση των διοικητικών ενεργειών.

Η ανάληψη θέσης και η ανέλιξη στην ιεραρχία γίνονται με βάση τα προσόντα και τις επιδόσεις του καθενός. Ο διοικητικός μηχανισμός στελεχώνεται από εξειδικευμένο και καταρτισμένο επαγγελματικό προσωπικό για το οποίο το διοικητικό έργο είναι η μόνη ή η κύρια απασχόληση. Οι υπάλληλοι λαμβάνουν

---

9. Weber Max, *The Theory of Social and Economic Organization*, The Free Press, New York, 1964 , σελ.338

10. Ό.π., σελ. 339

συγκεκριμένη αμοιβή για την εργασία τους χωρίς να είναι ιδιοκτήτες των υπηρεσιακών τους θέσεων, αλλά ούτε και ιδιοκτήτες μέσων παραγωγής.

Κατά τον Μ.Βέμπερ οι γραφειοκρατίες είναι οργανώσεις οι οποίες ενσωματώνουν τα παραπάνω ορθολογικά στοιχεία προκειμένου να υλοποιήσουν αποτελεσματικά τους σκοπούς τους[11]. Η αποτελεσματικότητα στο έργο τους, εξαιτίας του ορθολογικού τους χαρακτήρα, ξεχωρίζει τις γραφειοκρατίες από τις οργανώσεις του παρελθόντος.

Η γραφειοκρατία είναι απαραίτητη και αναπόφευκτη, προκειμένου να διεκπεραιωθεί το διοικητικό έργο στις σύγχρονες συνθήκες. Κι αν ακόμη η εξουσία ανατρεπόταν από μιαν επανάσταση ή καταλαμβανόταν από έναν εξωτερικό εχθρό ο γραφειοκρατικός μηχανισμός θα συνέχιζε να λειτουργεί όπως και στην προηγούμενη νόμιμη εξουσία. Αλλά και στην περίπτωση που εγκαθιδρυόταν ένα σοσιαλιστικό κοινωνικό σύστημα, εφόσον αυτό θα αποσκοπούσε σε κάποιο επίπεδο τεχνικής αποτελεσματικότητας, θα ανέπτυσσε οπωσδήποτε έναν εξειδικευμένο γραφειοκρατικό μηχανισμό[12].

Θα πρέπει εδώ να σημειώσουμε ότι η γραφειοκρατία στην οποία αναφέρεται ο Μ.Βέμπερ ήταν φυσικά ένας ιδεατός τύπος. Επρόκειτο, δηλαδή, για ένα νοητικό κατασκεύασμα και όχι για την περιγραφή μιας εμπειρικής πραγματικότητας .Ο ιδεατός τύπος είναι ένα θεωρητικό σχήμα, ένα πλαίσιο τυπικών γνωρισμάτων μιας πραγματικότητας που χρησιμοποιείται ως μέσο για τη μελέτη αυτής.

Ωστόσο, όμως, η βεμπεριανή θεώρηση της γραφειοκρατίας, έστω κι αν αναφέρεται σε ιδεατό τύπο, δεν είναι απαλλαγμένη από εμπειρικά σημεία αναφοράς, ούτε θα μπορούσε άλλωστε να είναι, εφόσον η κάθε γνώση πηγάζει, σε τελευταία ανάλυση, από την εμπειρία. Η περιγραφή της γραφειοκρατίας που δίνει ο Μ.Βέμπερ απορρέει από την πρόσληψη μιας συγκεκριμένης ιστορικοκοινωνικής πραγματικότητας, της κεφαλαιοκρατικής. Πράγματι, στην εποχή της κεφαλαιοκρατίας έχουμε για πρώτη φορά στην ιστορία μια σαφή διάκριση του πολιτικού εποικοδομήματος από την οικονομική βάση και των προσωπικών - συγγενικών σχέσεων από τις πολιτικές και οικονομικές σχέσεις. Παράλληλα, η επιδίωξη του μέγιστου κέρδους απαιτεί την ορθολογική και αποτελεσματική οργάνωση της παραγωγής, τουλάχιστο στο εσωτερικό των ανταγωνιζόμενων καπιταλιστικών συγκροτημάτων.

Περιγράφοντας τη γραφειοκρατία ο Μ.Βέμπερ περιγράφει στη ουσία το πολιτικό εποικοδόμημα της κεφαλαιοκρατίας, η περιγραφή του όμως αυτή είναι εξαιρετικά μονομερής και ως εκτούτου παραμορφωτική. Ο Μ.Βέμπερ παραγνωρίζει τον αποξενωτικό χαρακτήρα της γραφειοκρατίας, τον ετεροπροσδιορισμό αυτού του μηχανισμού από την ταξική διαίρεση και από τον καθολικό ανταγωνισμό που διακρίνουν την καπιταλιστική κοινωνία .Στα τυπικά χαρακτηριστικά της γραφειοκρατίας που περιγράφει ο Μ.Βέμπερ δεν αναφέρονται μερικά εξίσου τυπικά χαρακτηριστικά, όπως είναι η ισοπέδωση -

11. Βλ. Ό.π., σελ. 337
12. Βλ. Ό.π., σελ. 338

τυποποίηση της προσωπικότητας στα γρανάζια του μηχανισμού, ο νεποτισμός και ο καριερισμός, η διαφθορά, η τυπολατρία, η κυριαρχία της ρουτίνας και η επιχειρησιακή δυσκαμψία. Επίσης, δεν αναγνωρίζεται καμία δυνατότητα και προοπτική υπέρβασης του γραφειοκρατικού φαινομένου.

Ο ιδεατός τύπος της γραφειοκρατίας που εισηγείται ο Μ.Βέμπερ αποτελεί αναμφίβολα μιαν εξιδανίκευσή της και γι' αυτό το λόγο είναι ακατάλληλος για τον εντοπισμό και τη μελέτη των εσωτερικών της αντιφάσεων. Άλλωστε ο βεμπεριανός ιδεατός τύπος, εν γένει, ως εργαλείο κοινωνιολογικής έρευνας, είναι ασύμβατος με την εννοιολογική αναπαράσταση της αντιφατικότητας των κοινωνικών σχέσεων. Αυτή η αδυναμία μελέτης - κατανόησης της αντιφατικότητας των φαινομένων οδηγεί στη μονομέρεια και στον εκλεκτικισμό, στην αυθαίρετη επιλογή εμπειρικών στοιχείων και στην αγοραία ερμηνεία τους.

Η διάσταση του βεμπεριανού ιδεατού τύπου της γραφειοκρατίας με την πραγματικότητα οδήγησε αργότερα σε περισσότερο νηφάλιες θεωρήσεις του γραφειοκρατικού φαινομένου. Παρατηρείται μια μετακίνηση από τις βεμπεριανές ιδέες περί ορθολογικότητας του γραφειοκρατικού μηχανισμού σε πιο ρεαλιστικές προσεγγίσεις που θεωρούν τη γραφειοκρατία ένα «φυσικό σύστημα», το οποίο συνδυάζει στοιχεία ορθολογικά και ανορθολογικά, τυπικά και άτυπα, συναισθηματικά ουδέτερα και προσωπικά. Ο αμερικανός κοινωνιολόγος Ρ.Μέρτον έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στο στοιχείο της δυσλειτουργίας που χαρακτηρίζει τη γραφειοκρατία[13]. Η αυστηρή υπαγωγή του ατόμου στους απρόσωπους κανόνες και διαδικασίες του γραφειοκρατικού μηχανισμού έχει σαν αποτέλεσμα τη μετατροπή αυτών των κανόνων σε αυτοσκοπό. Αυτό, δηλαδή, που θεωρείται μέσο για την επίτευξη κάποιου σκοπού (η ιεραρχία, η πειθαρχία, οι εντολές κλπ) υποκαθιστά τελικά τον αληθινό σκοπό. Ο φορμαλισμός ανάγεται σε ουσία του διοικητικού έργου. Σύμφωνα λοιπόν με τον Ρ. Μέρτον στο έργο ενός γραφειοκρατικού μηχανισμού το στοιχείο της αποτελεσματικότητας συνυπάρχει με αυτό της δυσλειτουργίας.

Με το πρόβλημα της δυσλειτουργίας του γραφειοκρατικού μηχανισμού ασχολήθηκε και ο Γάλλος ερευνητής Μ.Κροζιέ[14]. Ο ίδιος θεωρεί τη γραφειοκρατική δυσλειτουργία του κρατικού μηχανισμού βασικό κρισιακό φαινόμενο της σύγχρονης κοινωνίας. Κεντρικό σημείο ενός διοικητικού μηχανισμού είναι το σύστημα λήψης αποφάσεων. Εξαιτίας όμως της γραφειοκρατικοποίησής του το σύστημα αυτό έγινε εξαιρετικά περίπλοκο και δύσκαμπτο. Η δυσλειτουργία αυτή του συστήματος αντί να υπονομεύει ενισχύει τελικά το γραφειοκρατικό μηχανισμό. Εξετάζοντας το γαλλικό γραφειοκρατικό μοντέλο ο Μ Κροζιέ καταλήγει στο συμπέρασμα της ύπαρξης δύο ειδών εξουσίας: μιας επίσημης και μιας παράλληλης. Η πρώτη λειτουργεί με βάση τους καθιερωμένους -επίσημους κανόνες και σχέσεις ιεραρχίας. Η παράλληλη εξουσία εμφανίζεται ως παρέκκλιση από την επίσημη, σε εκείνους

13.Βλ. Merton K.R. ,«Bureaucratic structure and personality», in: *Reader in bureaucracy*, The Free Press, New York.

14. Βλ. Crozier Michel, *The bureaucratic phenomenon*, The University of Chicago Press, 1964

τους τομείς όπου υπάρχει απροσδιοριστία και είναι αδύνατο να προβλεφθεί η συμπεριφορά των ανθρώπων. Στην πράξη, η παράλληλη αυτή εξουσία ενισχύει το γραφειοκρατικό μηχανισμό διότι λειτουργεί ως διορθωτικός παράγοντας που διευκολύνει την προσαρμογή του μηχανισμού στις αλλαγές του κοινωνικού περιβάλλοντος. Ταυτόχρονα, η ενίσχυση αυτή μεταφράζεται σε μεγαλύτερη διόγκωση του μηχανισμού, σε εμφάνιση πολλών κέντρων γραφειοκρατικής εξουσίας κάτι που δυσχεραίνει ακόμη περισσότερο την επικοινωνία μεταξύ των ανώτερων και των κατώτερων κλιμακίων. Ως μόνη διέξοδο από αυτή τη κατάσταση ο Μ.Κροζιέ βλέπει τον εξορθολογισμό και εκσυγχρονισμό του γραφειοκρατικού μηχανισμού.

Μια διαφορετική θεωρία περί γραφειοκρατίας παρουσίασε στις αρχές του 20ου αιώνα ο Ρόμπερτ Μίχελς[15]. Σύμφωνα με την άποψή του περί «σιδηρού νόμου της ολιγαρχίας» η γραφειοκρατικοποίηση των σύγχρονων οργανώσεων οδηγεί στη συγκέντρωση της εξουσίας στα χέρια μιας διοικητικής ολιγαρχίας. Το αναπότρεπτο αυτό φαινόμενο συνδέεται με την ανικανότητα των απλών μελών των οργανώσεων να κατανοήσουν τα διαρκώς αυξανόμενης πολυπλοκότητας διοικητικά θέματα. Το αποτέλεσμα είναι η διαμόρφωση μιας διοικητικής ελίτ. Αυτή κατέχει τις ειδικές γνώσεις αλλά και τα μέσα επικοινωνίας - πληροφόρησης, με τη βοήθεια των οποίων χειραγωγεί τις μάζες και αναπαράγει την εξουσία της. Ο Ρ. Μίχελς θεωρεί ότι το γραφειοκρατικό φαινόμενο μπορεί μόνο να περιορισθεί για μικρά χρονικά διαστήματα από το δημοκρατικό αγώνα των μαζών χωρίς όμως να είναι εφικτή η εξάλειψή του.

Αναφορικά με τα μεθοδολογικά πλαίσια μελέτης του γραφειοκρατικού φαινομένου θα θέλαμε, συμπερασματικά, να επισημάνουμε ορισμένα πλεονεκτήματα της μαρξιστικής θεωρίας. Τα πλεονεκτήματα αυτά απορρέουν, πρωτίστως, από την κριτική εξέταση του εν λόγω θέματος, κάτι που επιτρέπει την αποκάλυψη του αλλοτριωτικού χαρακτήρα της γραφειοκρατίας. Μεγάλης σημασίας είναι, επίσης, η μαρξιστική αναγωγή του γραφειοκρατικού φαινομένου σε βαθύτερες κοινωνικές σχέσεις και αντιφάσεις. Η αναγωγή αυτή αποτρέπει τη φετιχιστική αποδοχή της γραφειοκρατικής εξουσίας ως καθοριστικού παράγοντα της κοινωνικής ζωής. Έτσι γίνεται εφικτή η ανακάλυψη των πραγματικών κοινωνικο-ιστορικών συνθηκών γέννησης, αναπαραγωγής του φαινομένου καθώς και των προϋποθέσεων εξάλειψής του. Αυτά, λοιπόν, τα μεθοδολογικά πλεονεκτήματα του μαρξισμού θα προσπαθήσουμε να αξιοποιήσουμε κατά την εξέταση της σοβιετικής γραφειοκρατίας.

Ας σημειώσουμε, παρεμπιπτόντως, ότι εκλαμβάνουμε το σοβιετικό κράτος ως αντιπροσωπευτικό όλων των κρατών του «υπαρκτού σοσιαλισμού» και, ως εκτούτου, οι επισημάνσεις μας για το σοβιετικό καθεστώς αφορούν και τα λοιπά όμοια με αυτό καθεστώτα. Είναι αναγκαίο, επίσης, να διευκρινίσουμε ότι δεν αποσκοπούμε σε μια γενική πραγμάτευση του κοινωνικού συστήματος της πρώην ΕΣΣΔ. Στη μελέτη αυτή θα εξετάσουμε τη σχέση του φαινομένου της

15. Βλ. Μίχελς Ρ. , *Κοινωνιολογία των πολιτικών κομμάτων στη σύγχρονη δημοκρατία*, εκδ.Γνώση, Αθήνα , 1997

γραφειοκρατίας με την κοινωνική φύση του σοβιετικού καθεστώτος. Δεν πρόκειται να διερευνήσουμε την ιστορική πορεία της Σοβιετικής Ένωσης. Εκείνο που μας ενδιαφέρει είναι η εξαγωγή ορισμένων μεθοδολογικού χαρακτήρα συμπερασμάτων αναφορικά με τις αντιφάσεις της σοβιετικής κοινωνίας και τη συνάφεια μεταξύ του γραφειοκρατικού φαινομένου και των αντιφάσεων αυτών. Σ' αυτά τα πλαίσια θα επιχειρήσουμε την κριτική εξέταση ορισμένων από τις πλέον διαδεδομένες απόψεις επί του συγκεκριμένου θέματος (όπως αυτών του Λ.Τρότσκι, Τ.Κλιφ, Κ.Καστοριάδη, Μ.Τζίλας, Μ.Βοσλένσκυ κ.α.), οι οποίες είναι ενδεικτικές του τρόπου ερμηνείας σήμερα από πολλούς της συνάρτησης του γραφειοκρατικού φαινομένου με την κοινωνική φύση της ΕΣΣΔ.

Ιδιαίτερη σημασία έχουν οι απόψεις του Λ.Τρότσκι, ο οποίος υπήρξε ένας από τους πρωτεργάτες και κορυφαίους ηγέτες της Οκτωβριανής Επανάστασης αλλά κι ένας από τους πρώτους και σημαντικότερους εισηγητές της άποψης περί του γραφειοκρατικού – παρασιτικού χαρακτήρα της σοβιετικής εξουσίας (από την περίοδο του σταλινικού Θερμιδώρ και μετά). Η κριτική που ο Λ.Τρότσκι άσκησε στη σοβιετική γραφειοκρατία έτυχε διεθνούς διάδοσης και αποτέλεσε, εν πολλοίς, τη θεωρητική βάση για την ανάπτυξη του τροτσκιστικού ιδεολογικοπολιτικού ρεύματος. Επίσης, αυτή η κριτική επηρέασε βαθύτατα πολλές άλλες εξ αριστερών κριτικές προσεγγίσεις του σοβιετικού καθεστώτος, οι οποίες εμφανίσθηκαν αργότερα. Συνεπώς, είναι λογικό να εξετάσουμε πρώτα τις απόψεις του Λ.Τρότσκι.

Μέρος πρώτο
Θεωρίες για την κοινωνική φύση του σοβιετικού καθεστώτος

> Μπορεί να διώξει κανείς τον τσάρο, να διώξει τους τσιφλικάδες, να διώξει τους καπιταλιστές . Αυτό εμείς το κάναμε. Όμως δεν μπορείς «να διώξεις» τη γραφειοκρατία σε μια αγροτική χώρα, δε μπορείς «να την εξαλείψεις από το πρόσωπο της γης». Μπορείς μόνο με μια αργή, επίμονη δουλειά να τη μειώσεις.
>
> Β.Ι.Λένιν

Κεφάλαιο 1
Οι απόψεις του Λ.Τρότσκι για τη σοβιετική γραφειοκρατία και την κοινωνική φύση της ΕΣΣΔ

- **Τα αίτια του γραφειοκρατικού φαινομένου.**

Ο Λ.Τρότσκι αφιέρωσε ένα μεγάλο μέρος του έργου του, κυρίως μετά τη φυγή του από την ΕΣΣΔ, στην προσπάθεια να αποκαλύψει και να καταγγείλει το «γεγονός» πως μετά τη νίκη της Οκτωβριανής Επανάστασης η εξουσία στο σοβιετικό κράτος πέρασε, σταδιακά, στα χέρια ενός ιδιαίτερου κοινωνικού στρώματος, της γραφειοκρατίας, η οποία, ως μια νέα καταπιεστική κάστα, άρχισε να υπονομεύει τις κοινωνικές κατακτήσεις της εργατικής τάξης και να ανοίγει το δρόμο στην αντεπανάσταση. Μάλιστα, η θεωρητική κριτική της σοβιετικής γραφειοκρατίας συνοδεύτηκε στη ζωή του Λ.Τρότσκι από τη μαχητική αντιπαράθεση μαζί της με στόχο την πολιτική της ανατροπή.

Σημαντική για την κατανόηση των απόψεων του Λ.Τρότσκι και του τρόπου με τον οποίο αυτός πραγματεύεται το παραπάνω πρόβλημα είναι η εξέταση των ορισμών του φαινομένου και των αιτίων εμφάνισής του που ο ίδιος προβάλλει. Όπως, λοιπόν, ισχυρίζεται ο Λ.Τρότσκι «Η βάση της γραφειοκρατικής κυριαρχίας είναι η φτώχεια της κοινωνίας σε αντικείμενα κατανάλωσης, με αποτέλεσμα τον αγώνα του καθένα ενάντια σε όλους. Όταν υπάρχουν αρκετά αγαθά σε ένα κατάστημα, οι αγοραστές μπορούν να έρθουν όποτε θέλουν. Όταν υπάρχουν λίγα αγαθά, οι αγοραστές αναγκάζονται να κάνουν ουρά. Όταν οι ουρές είναι πολύ μακριές, είναι αναγκαίο να διοριστεί ένας αστυφύλακας για να κρατάει την τάξη. Αυτή είναι η αφετηρία της εξουσίας της σοβιετικής γραφειοκρατίας. Αυτή "ξέρει" ποιος πρέπει να πάρει κάτι και ποιος πρέπει να περιμένει.»[1]. Επίσης, σ' ένα άλλο σημείο ο Λ.Τρότσκι αναφέρει: «Όχι μονάχα ένας μαρξιστής, άλλα οποιοσδήποτε ρεαλιστής πολιτικός στοχαστής θα έπρεπε να καταλαβαίνει πως η ίδια η αναγκαιότητα να "ενισχυθεί" η διχτατορία - δηλαδή, η κυβερνητική καταπίεση -δε δείχνει το θρίαμβο μιας αταξικής αρμονίας, αλλά την ανάπτυξη νέων κοινωνικών ανταγωνισμών. Τι βρίσκεται πίσω από όλα αυτά; Η έλλειψη μέσων συντήρησης που είναι αποτέλεσμα της χαμηλής παραγωγικότητας της εργασίας.»[2]. Έτσι, λοιπόν, ο ρόλος της γραφειοκρατίας ανάγεται σε αυτόν του αστυφύλακα - ρυθμιστή της διανομής του παραγόμενου προϊόντος, ο οποίος (αστυφύλακας) εμφανίζεται εξαιτίας της «φτώχειας της κοινωνίας σε είδη κατανάλωσης».

Οφείλουμε να επισημάνουμε ότι η έλλειψη της απαραίτητης ποσότητας αγαθών για την ικανοποίηση των αναγκών του ανθρώπου αποτελεί, γενικά, αίτιο

---

1. Τρότσκι Λ. *Η προδομένη επανάσταση*, εκδ.Αλλαγή, Αθήνα, 1984, σελ.96
2. Ό.π ., σελ.58

κοινωνικού ανταγωνισμού. Οι νικητές του ανταγωνισμού επιβάλλουν, μέσω ενός μηχανισμού εξουσίας, στους νικημένους μια τέτοια διανομή του κοινωνικού προϊόντος που να εξυπηρετεί τα συμφέροντά τους. Ο κρατικός –γραφειοκρατικός μηχανισμός διοίκησης της κοινωνίας καλείται να ελέγξει τις ταξικές αντιθέσεις με τέτοιο τρόπο ώστε να μην απειληθεί το κυρίαρχο καθεστώς.

Στο βαθμό που η ύπαρξη συγκρουόμενων συμφερόντων στην ΕΣΣΔ συνδεόταν με την έλλειψη απαραίτητης ποσότητας αγαθών, μπορούμε να θεωρήσουμε την έλλειψη αυτή αίτιο του γραφειοκρατικού φαινομένου, από τη στιγμή που η γραφειοκρατία καλούταν να υπερασπίσει ως «αστυφύλακας» το σοβιετικό καθεστώς, ελέγχοντας τις κοινωνικές συγκρούσεις και τις φυγόκεντρες δυνάμεις.

Είναι όμως αρκετή η διαπίστωση αυτή του Λ.Τρότσκι για να εξηγήσει την εμφάνιση, τη θέση και το ρόλο της γραφειοκρατίας σ' ένα σοσιαλιστικό ή, εν πάση περιπτώσει, μη καπιταλιστικό - εργατικό καθεστώς όπως αυτό της ΕΣΣΔ; Κατηγορηματικά όχι! Η έλλειψη ή η αφθονία καταναλωτικών αγαθών είναι πρώτα απ' όλα σχετικά μεγέθη, στα πλαίσια βέβαια ενός κατώτατου και ανώτατου βιολογικού ορίου ικανοποίησης των ανθρώπινων αναγκών. Η ποσότητα των αγαθών που σε μια ιστορική βαθμίδα και κοινωνικό σχηματισμό μπορεί να θεωρείται αφθονία σε μια άλλη μπορεί να θεωρείται έλλειψη .Με βάση λοιπόν αυτό το κριτήριο δεν μπορούμε να ερμηνεύσουμε τις συγκεκριμένες, ιστορικά προσδιορισμένες κοινωνικοοικονομικές αντιθέσεις της σοβιετικής κοινωνίας που γέννησαν και αναπαρήγαγαν το γραφειοκρατικό φαινόμενο.

Η έλλειψη αγαθών και γενικά ο όγκος του παραγόμενου προϊόντος δεν μας δίνει καμία απολύτως πληροφορία για τον τρόπο διανομής και ιδιοποίησής του. Το μερίδιο κάθε ανθρώπου, μικρό ή μεγάλο, στο παραγόμενο προϊόν, όπως και η σχέση του με τα αποτελέσματα της παραγωγικής διαδικασίας εν γένει, καθορίζονται από τις αναγκαίες σχέσεις του με τους άλλους ανθρώπους ως προς τον καταμερισμό των όρων παραγωγής (των μέσων παραγωγής, της εργασιακής δύναμης), καθορίζονται, δηλαδή, από τις σχέσεις παραγωγής. Οι τελευταίες και πρωτίστως οι σχέσεις ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής είναι αυτές που καθορίζουν τον τρόπο ιδιοποίησης του παραγόμενου προϊόντος και όχι κάποιος, αγνώστου προέλευσης, υπεράνω κοινωνικών στρωμάτων και σχέσεων διαιτητής, όπως, εν προκειμένω, θεωρείται η γραφειοκρατία. Και αν ακόμα δεχθούμε πως η γραφειοκρατία παίζει αποφασιστικό ρόλο στη διανομή του παραγόμενου προϊόντος, τότε τα αίτια του ρόλου αυτού πρέπει να αναζητηθούν στη θέση της γραφειοκρατίας μέσα στην παραγωγική διαδικασία, στις ίδιες τις σχέσεις παραγωγής-ιδιοκτησίας και όχι στην ποσότητα των καταναλωτικών αγαθών. Η αναγωγή των αιτίων των κοινωνικών φαινομένων σε ποσοτικούς παράγοντες αποκαλύπτει, κατά τη γνώμη μας, ένα λανθάνοντα εμπειρισμό στη σκέψη του Λ.Τρότσκι.

Ενδεικτική αυτού του εμπειρισμού είναι και η άποψη του Λ.Τρότσκι πως οι αντιφάσεις της σοβιετικής κοινωνίας, από τις οποίες άλλωστε απορρέει και το φαινόμενο της γραφειοκρατίας, βρίσκονται στη σφαίρα της διανομής και κυρίως της κατανάλωσης των προϊόντων, στο επίπεδο δηλαδή της ικανοποίησης των

βιολογικών -βιοτικών αναγκών του ανθρώπου. Όπως ο ίδιος υποστηρίζει «Η δικαίωση για την ύπαρξη του σοβιετικού κράτους σαν μηχανισμού καταπίεσης βρίσκεται στο γεγονός ότι η σημερινή μεταβατική δομή είναι ακόμα γεμάτη από κοινωνικές αντιφάσεις, που στη σφαίρα της **κατανάλωσης** -που είναι πιο κοντά και την αισθάνονται πιο πολύ όλοι- είναι εξαιρετικά τεταμένες, και απειλούν πάντα να απλωθούν στη σφαίρα της παραγωγής»[3]. Είναι λοιπόν οι αντιφάσεις της κατανάλωσης αυτές που τείνουν να απλωθούν και να επηρεάσουν την παραγωγή και όχι το αντίστροφο. Ο Λ.Τρότσκι διαισθάνεται, βέβαια, ότι η πραγμάτευση του φαινομένου της γραφειοκρατίας αποκλειστικά στα πλαίσια της διανομής - κατανάλωσης του προϊόντος είναι θεωρητικά επισφαλής. Προσπαθώντας να απολογηθεί για την μη ενασχόλησή του με τις σχέσεις παραγωγής διατείνεται πως «Οι επιπόλαιοι "θεωρητικοί" μπορούν, βέβαια, να παρηγορούν τον εαυτό τους, τονίζοντας ότι η διανομή του πλούτου είναι ένας δευτερεύων παράγοντας σε σχέση με την παραγωγή του. Ωστόσο, η διαλεκτική της αλληλεπίδρασης διατηρεί εδώ όλη τη δύναμή της.»[4].

Εμείς από την πλευρά μας θα θέλαμε να παρατηρήσουμε ότι η διανομή του πλούτου δεν αποτελεί απλά ένα δευτερεύοντα παράγοντα σε σχέση με την παραγωγή του αλλά καθορίζεται από την παραγωγή, από τον καταμερισμό εργασίας. Η οποιαδήποτε αλληλεπίδραση παραγωγής -διανομής μπορεί να γίνει κατανοητή μόνο εφόσον και στο βαθμό που διακρίνεται ο τρόπος με τον οποίο η παραγωγή του κοινωνικού προϊόντος καθορίζει την διανομή το. Σύμφωνα δε με μια μαρξική επισήμανση «Η κάθε φορά διανομή των μέσων κατανάλωσης είναι μονάχα συνέπεια της διανομής των ίδιων των όρων παραγωγής. Αυτή πάλι η διανομή εκφράζει το χαρακτήρα του ίδιου του τρόπου παραγωγής…Ο χυδαίος σοσιαλισμός (κι απ' αυτόν πάλι ένα μέρος από τους δημοκράτες) κληρονόμησε από τους αστούς οικονομολόγους την αντίληψη να θεωρεί και να χειρίζεται τη διανομή ανεξάρτητα απ' τον τρόπο παραγωγής, και έτσι να παρουσιάζει το σοσιαλισμό σαν να περιστρέφεται κυρίως γύρω από τη διανομή»[5].

Θα ήμασταν όμως άδικοι απέναντι στον Λ.Τρότσκι αν δεν υπογραμμίζαμε την προσπάθειά του να διακρίνει πίσω από το γραφειοκρατικό φαινόμενο βαθύτερα κοινωνικά αίτια, τα οποία εδράζονται σ' ένα πλέγμα κοινωνικών αντιφάσεων. Παρά, βέβαια, το γεγονός ότι ο Λ.Τρότσκι δεν ασχολείται με τη συστηματική μελέτη αυτών των αντιφάσεων στη σφαίρα της παραγωγής, παραδέχεται γενικά, και αυτό έχει μεγάλη μεθοδολογική σημασία, ότι «Ο σοβιετικός…γραφειοκρατισμός είναι το προϊόν των κοινωνικών αντιφάσεων ανάμεσα στην πόλη και το χωριό, ανάμεσα στο προλεταριάτο και την αγροτιά …Ανάμεσα στις διάφορες ομάδες της αγροτιάς. Ανάμεσα στα διάφορα στρώματα της εργατικής τάξης. Ανάμεσα στις διάφορες ομάδες καταναλωτών. Και, τελικά, ανάμεσα στο σοβιετικό κράτος σαν όλο και τον καπιταλιστικό του

3. Ό.π. , σελ.96
4. Ό.π ,σελ.194
5. Μαρξ Κ., *Κριτική του προγράμματος της Γκότα*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1994, σελ.24.

περίγυρο.»[6]. Η σημασία αυτής της παραδοχής έγκειται στο γεγονός πως το γραφειοκρατικό φαινόμενο παρουσιάζεται ως ετεροκαθοριζόμενο από μια κοινωνική διαστρωμάτωση, η οποία μας παραπέμπει, αντικειμενικά, (χωρίς όμως αυτό να δηλώνεται, αλλά ούτε, μάλλον, και να συνειδητοποιείται από τον Λ.Τρότσκι) στο πρόβλημα του υποδουλωτικού κοινωνικού καταμερισμού εργασίας. Διότι οι αναφερθείσες αντιθέσεις (μεταξύ πόλης και χωριού, μεταξύ προλεταριάτου και αγροτιάς κ.λ.π.), είναι πρωτίστως αντιθέσεις που απορρέουν από τη θέση διαφορετικών κοινωνικών ομάδων -του προλεταριάτου, των αγροτών - αλλά και των υποομάδων τους στην εργασιακή διαδικασία, στην υλική παραγωγή. Μεθοδολογικά αυτή η παραδοχή προσανατολίζει τη διερεύνηση των αιτίων του γραφειοκρατικού φαινομένου σε ένα πεδίο βαθύτερων-νομοτελειακών, κοινωνικο-οικονομικών σχέσεων, οι οποίες διέπουν την κοινωνική ζωή, και αποτρέπει την αναγωγή του σε τυχαίους και υποκειμενικούς παράγοντες.

Πρέπει, επίσης, να επισημάνουμε ότι η θεώρηση της γραφειοκρατίας ως προϊόντος κοινωνικών αντιφάσεων συναρτά την προοπτική αντιμετώπισης και εξάλειψης του γραφειοκρατικού φαινομένου από την επίλυση - άρση των αντιφάσεων αυτών. Από τον άμεσο, δηλαδή, στόχο καταπολέμησης της γραφειοκρατίας μεταφερόμαστε στην προβληματική της εξάλειψης των αιτίων που τη γεννούν, τα οποία βρίσκονται έξω και πέρα από τα πλαίσια της γραφειοκρατικής εξουσίας.

Δεν παραμένει όμως συνεπής ο Λ.Τρότσκι προς τις παραπάνω απόψεις του. Συχνά συναντάμε στα έργα του ισχυρισμούς που αποδίδουν τη γραφειοκρατικοποίηση του σοβιετικού καθεστώτος στην κόπωση των μαζών από τους σκληρούς αγώνες της Οκτωβριανής Επανάστασης και του εμφυλίου πολέμου. Κατά μια εκδοχή των ισχυρισμών αυτών «Η γραφειοκρατικοποίηση του σοβιετικού κράτους ήταν … επακόλουθο της "ανικανότητας" του προλεταριάτου να ρυθμίσει μόνο του την κοινωνία με δημοκρατικά μέσα»[7]. Επίσης, απορρίπτοντας την ιδέα ότι η γραφειοκρατία αντλεί τη δύναμή της από τον εαυτό της ο Λ.Τρότσκι ανακαλύπτει την πηγή της δύναμης αυτής «στην απογοήτευση των μαζών, στο γεγονός ότι τους λείπει μια καινούρια προοπτική»[8]. Από τα προηγούμενα συνάγεται το συμπέρασμα ότι το φαινόμενο της γραφειοκρατίας στο σοβιετικό καθεστώς, η εμφάνισή του ή όχι, αποτελούν συνάρτηση της ψυχικής διάθεσης και της πολιτικής συμπεριφοράς των λαϊκών μαζών, της ύπαρξης ή απουσίας στο προλεταριάτο επαρκούς πολιτικής ετοιμότητας, βούλησης, σθένους.

Τι συμβαίνει όμως στην προκειμένη περίπτωση με τις προαναφερθείσες αντιφάσεις που, κατά τον Λ.Τρότσκι, γεννούν τη γραφειοκρατία; Θα επαρκούσε,

---

6.Τρότσκι Λ.,«Το εργατικό κράτος, το Ζήτημα του Θερμιδόρ και του Βοναπαρτισμού», στο: Τρότσκι Λ., *Η ταξική φύση της Σοβιετικής Ένωσης*, εκδ. Αλλαγή, Αθήνα, 1986, σελ.59-60.

7.Τρότσκι Λ.,«Η ΕΣΣΔ στον πόλεμο.»,στο: *Το παρόν και το μέλλον του σοσιαλισμού*, Αθήνα, εκδ.Γλάρος , 1985, σελ.124.

8. Τρότσκι Λ., *Η θανάσιμη αγωνία του καπιταλισμού και τα καθήκοντα της Τέταρτης Διεθνούς*, εκδ.Αλλαγή, Αθήνα, 1985 , σελ.51.

άραγε, σ' εκείνη την ιστορική συγκυρία μια αντιγραφειοκρατική λαϊκή κινητοποίηση για να αντιμετωπισθούν και οι εν λόγω αντιφάσεις; Τα ερωτήματα αυτά μπορούν να τεθούν και με τη μορφή της διάζευξης: το γραφειοκρατικό φαινόμενο στο σοβιετικό καθεστώς είτε είναι απότοκο νομοτελειακών αντιφάσεων, οπότε και η αντιμετώπισή του προϋποθέτει την άρση των αντιφάσεων αυτών και καταλαμβάνει μιαν ολόκληρη περίοδο κοινωνικο-οικονομικών αλλαγών, είτε συνδέεται με υποκειμενικά και τυχαία ως προς την ιστορική νομοτέλεια περιστατικά, οπότε η υπέρβασή του είναι θέμα βούλησης και μπορεί (μπορούσε) να επιτευχθεί ανά πάσα στιγμή.

Ο Λ.Τρότσκι, βέβαια, δεν θέτει αυτά τα ερωτήματα. Ούτε επίσης αντιλαμβάνεται ότι η αιτιολόγηση της γραφειοκρατικοποίησης του σοβιετικού κράτους με την αναφορά στη συμπεριφορά των λαϊκών μαζών σε μια συγκεκριμένη ιστορική στιγμή μας απομακρύνει από την αναζήτηση των αντικειμενικών-νομοτελειακών σχέσεων που διέπουν το φαινόμενο, προς την κατεύθυνση μιας βουλησιαρχικής θεώρησής του. Η παρατήρησή μας αυτή ενισχύεται κι από το γεγονός πως ο Λ.Τρότσκι αποκαλεί τη γραφειοκρατικοποίηση του σοβιετικού καθεστώτος «επεισοδιακή υποτροπή» στην πορεία του επαναστατικού μετασχηματισμού της κοινωνίας[9], ενώ παράλληλα πιστεύει πως μια νικηφόρα αντιγραφειοκρατική - πολιτική επανάσταση στην ΕΣΣΔ θα μπορούσε να βάλει τέρμα στην εξουσία της γραφειοκρατίας[10].

- **Οι υλικές προϋποθέσεις του σοσιαλισμού.**

Ο Λ.Τρότσκι, στα πλαίσια της κριτικής που ασκεί στη σοβιετική γραφειοκρατία, απορρίπτει κατηγορηματικά ως ψευδείς και φενακιστικές τις διακηρύξεις των σοβιετικών ηγετών και ιδεολόγων ότι η ΕΣΣΔ εισήλθε πλέον στο στάδιο του σοσιαλισμού. Για να τεκμηριώσει την άποψή του αναφέρεται στην καθυστέρηση της ΕΣΣΔ συγκριτικά με τις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες. Σύμφωνα, λοιπόν, με τα λεγόμενα του Λ.Τρότσκι «Ο Μαρξισμός ξεκινά από την ανάπτυξη της τεχνικής σαν το θεμελιακό ελατήριο της προόδου, και οικοδομεί το κομμουνιστικό πρόγραμμα πάνω στο δυναμισμό των παραγωγικών δυνάμεων»[11]. Συνεπώς, «Όταν ο Μαρξ μιλούσε για το κατώτερο στάδιο του κομμουνισμού, εννοούσε, έτσι κι αλλιώς, μια κοινωνία, που από την αρχή βρίσκεται υψηλότερα, σε ότι αφορά την οικονομική της ανάπτυξη, απ' ότι ο πιό προχωρημένος καπιταλισμός.»[12]. Εφόσον, όμως, η σύγχρονη του Λ.Τρότσκι ΕΣΣΔ ήταν «σημαντικά φτωχότερη, σ' ότι αφορά την τεχνική, τον πολιτισμό και

9. Τρότσκι Λ., «Η ΕΣΣΔ στον πόλεμο.» ,στο: ό.π., σελ.125.
10. Βλ. Τρότσκι Λ., *Η προδομένη επανάσταση*, ό.π., σελ.205 και Τρότσκι Λ., *Η θανάσιμη αγωνία του καπιταλισμού και τα καθήκοντα της Τέταρτης Διεθνούς* , ό.π., σελ.52.
11. Τρότσκι Λ., *Η προδομένη επανάσταση* , ό.π., σελ..45.
12. Ό.π .,σελ .46

τα διάφορα αγαθά της ζωής, από τις καπιταλιστικές χώρες»[13] τότε το σοβιετικό καθεστώς, συμπεραίνει ο Λ.Τρότσκι, δεν μπορεί να χαρακτηριστεί σοσιαλιστικό.

Ο μαρξισμός, βέβαια, ποτέ δεν εξέλαβε την απλή ανάπτυξη της τεχνικής ως «το θεμελιακό ελατήριο της προόδου», παρά θεωρούσε, πάντα, καθοριστικό συντελεστή της ιστορικής εξέλιξης και προόδου τη διαλεκτική αλληλεπίδραση παραγωγικών δυνάμεων -σχέσεων παραγωγής .Η αναγωγή της κοινωνικής προόδου σ' ένα τεχνικό ντετερμινισμό κάθε άλλο παρά διευκολύνει τον Λ.Τρότσκι στον προσδιορισμό του συγκεκριμένου χαρακτήρα των παραγωγικών δυνάμεων που θα ήταν συμβατός με τις σοσιαλιστικές σχέσεις παραγωγής. Έτσι το μόνο που μας λέει για την υλική βάση του πρώιμου κομμουνισμού είναι ότι αυτή θα πρέπει να υπερέχει της αντίστοιχης του καπιταλισμού. Ο Λ.Τρότσκι όμως δεν μπορεί να παραγνωρίσει το γεγονός πως ο Κ.Μαρξ υποστήριζε το εφικτό οικοδόμησης μιας σοσιαλιστικής κοινωνίας στη βάση των παραγωγικών δυνάμεων της εποχής του, οι οποίες ήταν σαφώς κατώτερες από αυτές που ανέπτυξε αργότερα η ΕΣΣΔ. Πώς ήταν, όμως, δυνατό να θεωρεί ο Κ.Μαρξ σοσιαλιστικό (πρώτο στάδιο του κομμουνισμού) ένα καθεστώς που θα προέκυπτε από την κοινωνικοποίηση της παραγωγικής βάσης των ανεπτυγμένων χωρών της εποχής του και να αρνείται ο Λ.Τρότσκι το σοσιαλιστικό χαρακτήρα σε μια χώρα όπου το κράτος διέθετε ασύγκριτα πιο ισχυρές παραγωγικές δυνάμεις; Όπως, άλλωστε, ο δεύτερος παραδέχεται «Είναι βέβαιο ότι η Σοβιετική Ένωση ακόμα και τώρα ξεπερνάει, σ' ό,τι αφορά τις παραγωγικές δυνάμεις, τις περισσότερες από τις αναπτυγμένες χώρες της εποχής του Μαρξ»[14]. Προσπαθώντας να αντιπαρέλθει την όλη μαρξική προβληματική για τις υλικές προϋποθέσεις του σοσιαλισμού ο Λ.Τρότσκι δηλώνει πως «στον ιστορικό ανταγωνισμό των δύο καθεστώτων» αυτό που έχει σημασία, «δεν είναι τόσο το ζήτημα των απόλυτων, αλλά των σχετικών επιπέδων»[15].

Εμείς από τη σκοπιά μας θα θέλαμε να επισημάνουμε ότι ενώ η ιστορική επικράτηση του ενός καθεστώτος επί του άλλου σχετίζεται σαφώς με τα «σχετικά επίπεδα», η ίδια η δυνατότητα εγκαθίδρυσης του σοσιαλιστικού καθεστώτος είναι οπωσδήποτε ζήτημα κάποιου ιστορικά συγκεκριμένου, «απόλυτου» επιπέδου ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων. Για τον Λ.Τρότσκι βέβαια δεν υπάρχει τέτοιο συγκεκριμένο επίπεδο· ο σοσιαλιστικός χαρακτήρας ενός καθεστώτος εξαρτάται από τη συγκριτική υπεροχή των παραγωγικών του δυνάμεων έναντι των αντίστοιχων της κεφαλαιοκρατίας. Όσο λοιπόν και να αναπτυσσόταν η Σοβιετική Ένωση, από τη στιγμή που θα παρήγαγε λιγότερα προϊόντα και κατώτερης ποιότητας από αυτά των ανεπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών, δε νομιμοποιούταν η εκτίμηση ότι τα προϊόντα αυτά παράγονται και διανέμονται σοσιαλιστικά και, εν κατακλείδι, δεν θα ήταν ορθό μια τέτοια χώρα

13. Ό.π. , σελ .47
14. Ό.π., σελ..54
15. Ό.π.

να ονομασθεί σοσιαλιστική. Ο σοσιαλισμός, ως πρώιμος κομμουνισμός, ως διαδικασία μετάβασης στην ώριμη κομμουνιστική κοινωνία δεν είναι εφικτός, κατά τον Λ.Τρότσκι, παρά μόνο μετά από μια ποσοτική και ποιοτική κατίσχυση επί του ανεπτυγμένου καπιταλισμού. Ο προσδιορισμός της κοινωνικής φύσης της ΕΣΣΔ μέσα από τη σύγκριση της χώρας αυτής με τις χώρες της Δύσης και η αναγωγή της ουσίας του σοσιαλισμού όχι σε μια ιδιότυπη διαλεκτική αλληλεπίδραση παραγωγικών δυνάμεων - σχέσεων παραγωγής αλλά σε κάποιους δείκτες των παραγόμενων αγαθών είναι, επίσης, ενδεικτικά στοιχεία του εμπειρισμού που διακρίνει τη σκέψη του Λ.Τρότσκι.

Κατά την άποψή μας, για να γίνει κατανοητή η κοινωνική φύση του σοβιετικού καθεστώτος και, σε συνάρτηση με αυτή, το φαινόμενο της γραφειοκρατίας στο σοσιαλισμό -πρώιμο κομμουνισμό (τα αίτια εμφάνισης, ύπαρξης καθώς και οι προϋποθέσεις εξαφάνισής του) θα πρέπει να εξετασθεί η ουσιώδης συνάφεια της σοβιετικής κοινωνίας: η διαλεκτική σχέση παραγωγικών δυνάμεων-σχέσεων παραγωγής, η οποία καθορίζει τις λοιπές κοινωνικές σχέσεις. Προτού όμως να ασχοληθούμε με την εν λόγω συνάφεια θα εξετάσουμε την μαρξική τεκμηρίωση της αναγκαιότητας και δυνατότητας του κομμουνιστικού μετασχηματισμού της κοινωνίας.

Ο θεωρητικός του προλεταριάτου συναρτά την κομμουνιστική προοπτική από την ουσιώδη αντίθεση της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας: την αντίθεση μεταξύ του κοινωνικού χαρακτήρα των παραγωγικών δυνάμεων και της αστικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής. Όπως διακηρύσσουν οι Κ.Μαρξ και Φ.Ένγκελς στο *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος* «Εδώ και δεκάδες χρόνια, η ιστορία της βιομηχανίας και του εμπορίου δεν είναι τίποτα άλλο παρά η ιστορία της εξέγερσης των σύγχρονων παραγωγικών δυνάμεων ενάντια στις σύγχρονες παραγωγικές σχέσεις , ενάντια στις σχέσεις ιδιοχτησίας ,που αποτελούν τους όρους ύπαρξης της αστικής τάξης και της κυριαρχίας της.»[16]. «Οι αστικές σχέσεις έγιναν πάρα πολύ στενές για να περιλάβουν τα πλούτη που δημιουργήθηκαν απ' αυτές.»[17]. Στο *Κεφάλαιο* δίδεται η πιο ανεπτυγμένη τεκμηρίωση του κοινωνικού χαρακτήρα των μέσων παραγωγής. Ο Κ. Μαρξ διαπιστώνει ότι ο κοινωνικός χαρακτήρας της παραγωγής κατέστη μετά τη βιομηχανική επανάσταση τεχνική αναγκαιότητα: «Σαν μηχανή το μέσο εργασίας αποχτά έναν υλικό τρόπο ύπαρξης, που απαιτεί την αντικατάσταση της δύναμης του ανθρώπου με φυσικές δυνάμεις και της αποχτημένης με την πείρα δεξιότητας με τη συνειδητή εφαρμογή των φυσικών επιστημών. Στη μανουφακτούρα η διάρθρωση του κοινωνικού προτσές εργασίας είναι καθαρά υποκειμενική, είναι συνδυασμός μερικών εργατών· στο σύστημα των μηχανών η μεγάλη βιομηχανία έχει έναν απόλυτα αντικειμενικό παραγωγικό οργανισμό, που ο εργάτης τον βρίσκει κιόλας να υπάρχει σαν έτοιμο υλικό όρο της παραγωγής …Οι μηχανές …λειτουργούν μόνο στα χέρια άμεσα κοινωνικοποιημένης ή από

16. Μαρξ Κ., Ένγκελς Φ. *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1982, σελ.26

17. Ό.π., σελ. 27.

κοινού εργασίας. Επομένως, ο συνεργατικός χαρακτήρας του προτσές εργασίας γίνεται τώρα τεχνική ανάγκη, που υπαγορεύεται από τη φύση του ίδιου του μέσου εργασίας.»[18]. Η διαπίστωση αυτή του Κ.Μαρξ έχει θεμελιώδη σημασία για την υπόθεση της προλεταριακής επανάστασης διότι καταδεικνύει τις απαραίτητες προϋποθέσεις μιας κοινωνικής ιδιοκτησίας και διεύθυνσης των μέσων παραγωγής. Συνεπώς, η οικοδόμηση της σοσιαλιστικής κοινωνίας (ως πρώτο στάδιο της κομμουνιστικής) καθίσταται ιστορικά εφικτή στο βαθμό που η παραγωγική διαδικασία είναι εκμηχανισμένη.

Το παραπάνω συμπέρασμα αφορά σαφώς και την Σοβιετική Ένωση, την πρώτη χώρα στην οποία επιχειρήθηκε ο κομμουνιστικός μετασχηματισμός της κοινωνίας. Μπορεί βέβαια η τσαρική Ρωσία, ως ο ασθενέστερος κρίκος της καπιταλιστικής αλυσίδας, να υπολειπόταν κατά πολύ έναντι της βιομηχανικά προηγμένης Δύσης, ήταν, όμως, μια χώρα με σημαντική βιομηχανική υποδομή και άφθονες πρώτες ύλες, ώστε να μπορεί να παράγει μόνη της μέσα παραγωγής -μηχανές. Αυτή η υποδομή, η οποία υπέστη σημαντικές καταστροφές την περίοδο της επανάστασης και του εμφυλίου πολέμου, αλλά αποκαταστάθηκε στα χρόνια της ΝΕΠ, έδωσε τη δυνατότητα στο σοβιετικό καθεστώς να εκβιομηχανίσει τη χώρα και να δημιουργήσει την απαραίτητη υλική βάση για την κοινωνικοποίηση και τη σχεδιοποιημένη ανάπτυξη της παραγωγής .Στο τέλος του δεύτερου πενταετούς σχεδίου η ΕΣΣΔ είχε ήδη δημιουργήσει έναν δικό της παραγωγικό κύκλο που της επέτρεπε σε μεγάλο βαθμό να αναπτύσσεται αυτόνομα από τον καπιταλιστικό της περίγυρο. Μάλιστα ως προς τον όγκο της βιομηχανικής παραγωγής η ΕΣΣΔ, μέσα από μια φρενήρη πορεία ανάπτυξης, κατέλαβε την πρώτη θέση στην Ευρώπη και τη δεύτερη στον κόσμο. Έτσι, λοιπόν, όσον αφορά τον χαρακτήρα των παραγωγικών δυνάμεων, η Σοβιετική Ένωση, τουλάχιστον από τα μέσα της δεκαετίας του τριάντα, βρισκόταν στην ίδια ιστορική βαθμίδα (της μηχανοποιημένης παραγωγής) με τις πλέον ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες. Και επρόκειτο για εκείνη ακριβώς την ιστορική βαθμίδα ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων βάσει της οποίας ο Κ.Μαρξ προέβλεπε τη δυνατότητα οικοδόμησης του κομμουνισμού.

Συνεπώς η οποιαδήποτε αμφισβήτηση της δυνατότητας οικοδόμησης του σοσιαλισμού στην ΕΣΣΔ, λόγω της τεχνικής - οικονομικής καθυστέρησης της χώρας έναντι της προηγμένης Δύσης, θα πρέπει ν' αποδείξει, πρώτον, ότι η εκβιομηχανισμένη ΕΣΣΔ παρέμενε σε άλλη ιστορική βαθμίδα ανάπτυξης των μέσων παραγωγής από αυτή των κεφαλαιοκρατικών χωρών και, δεύτερον, το ασύμβατο της σοβιετικής παραγωγικής βάσης με την κοινωνική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής (σύμφωνα πάντα με την μαρξική θεώρηση της κοινωνικής, σοσιαλιστικής, ιδιοκτησίας).

Χρειάζεται, βέβαια, να διευκρινίσουμε ότι ως οικοδόμηση του σοσιαλισμού στην ΕΣΣΔ εννοούμε την πρωταρχική εμφάνιση -εγκαθίδρυση των πρώιμων κομμουνιστικών σχέσεων παραγωγής, η οποία συνίσταται στην κρατικοποίηση-

18. Μαρξ Κ. *Το Κεφάλαιο*, τ.1, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1978, σελ.401.

κοινωνικοποίηση του συνόλου σχεδόν της παραγωγικής δραστηριότητας και στην έναρξη της σχεδιοποιημένης σκοποκατευθυνόμενης ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων. Επιμένουμε στο χαρακτηρισμό της κοινωνίας που προκύπτει από μια τέτοια επαναστατική αλλαγή ως σοσιαλιστικής για να δηλώσουμε την ποιοτική διαφορά της από την κεφαλαιοκρατία καθώς και τη συνάφειά της με την ώριμη κομμουνιστική κοινωνία: αυτή η πρωταρχική εμφάνιση - εγκαθίδρυση του σοσιαλισμού αποτελεί την αφετηρία και το αναγκαίο πλαίσιο για την οικοδόμηση της κομμουνιστικής κοινωνίας, για τη μετάβαση στο στάδιο του ώριμου κομμουνισμού. Έτσι, λοιπόν, με τους όρους «σοσιαλισμό», «οικοδόμηση του σοσιαλισμού» δεν εννοούμε ένα τελειωμένο και αυτόνομο κοινωνικό σύστημα, όπως, εν πολλοίς, υποδήλωναν στην πρώην ΕΣΣΔ το σταλινικό ιδεολόγημα του «ολοκληρωμένου σοσιαλισμού», το χρουστσοφικό ιδεολόγημα της «οικοδόμησης του κομμουνισμού σε 20 χρόνια στα εθνικά όρια της ΕΣΣΔ» ή το μπρεζνιεφικό ιδεολόγημα του «ανεπτυγμένου σοσιαλισμού». Ως σοσιαλισμό θεωρούμε τη διαδικασία οικοδόμησης της κομμουνιστικής κοινωνίας, η οποία αρχίζει μεν, όπως έδειξε η ιστορική εμπειρία του 20ου αιώνα σε εθνικό επίπεδο - σε μια ομάδα χωρών, πλην όμως μπορεί να ολοκληρωθεί μόνο σε παγκόσμιο επίπεδο, στα πλαίσια της παγκόσμιας αταξικής κοινωνίας. Πιστεύουμε ότι η δυσπιστία του Λ.Τρότσκι απέναντι στο χαρακτηρισμό της ΕΣΣΔ ως χώρας σοσιαλιστικής συνδέεται, συν τοις άλλοις, και με την ορθή εμμονή του στον παγκόσμιο χαρακτήρα της κομμουνιστικής προοπτικής.

- **Η αντίληψη του Λ.Τρότσκι για το σοσιαλισμό και το χαρακτήρα του σοβιετικού καθεστώτος.**

Ας εξετάσουμε τώρα λεπτομερέστερα την τροτσκιστική αντίληψη για την κοινωνική φύση της ΕΣΣΔ . Αρνούμενος το σοσιαλιστικό χαρακτήρα της Σοβιετικής Ένωσης ο Λ.Τρότσκι. θεωρεί τη χώρα αυτή «εκφυλισμένο εργατικό κράτος» ή «εργατικό κράτος με γραφειοκρατικές παραμορφώσεις»[19]. Δίνει, επίσης, και τον εξής ορισμό του σοβιετικού καθεστώτος: «Θα ήταν ορθότερο, λοιπόν, να ονομάσουμε το σημερινό σοβιετικό καθεστώς με όλη την αντιφατικότητά του, όχι σοσιαλιστικό καθεστώς, αλλά **προπαρασκευαστικό** καθεστώς, **μεταβατικό** από τον καπιταλισμό στο σοσιαλισμό.»[20]. Λαμβάνοντας όμως υπ' όψιν το γεγονός ό,τι ο σοσιαλισμός συνιστά μιαν αντιφατική-μεταβατική προς τον ώριμο κομμουνισμό κοινωνία, με ιδιότυπες μάλιστα αντιφάσεις, οι οποίες διακρίνουν και διέπουν την μετάβαση στον κομμουνισμό και που η κίνηση και επίλυσή τους είναι εσωτερικά συνυφασμένη με αυτή τη διαδικασία μετάβασης, γεννάται το ερώτημα, ποια η διαφορά του, κατά τον Λ.Τρότσκι, σοβιετικού μεταβατικού καθεστώτος από το μεταβατικό καθεστώς

19. Τον ορισμό «εργατικό κράτος με γραφειοκρατικές παραμορφώσεις» διατύπωσε πρώτος ο Β.Ι.Λένιν και κατόπιν τον υιοθέτησε ο Λ.Τρότσκι .Βλ. Λένιν Β.Ι., *Άπαντα*, τ.42, Σύγχρονη Εποχή, σελ.54 και ό.π., τ.43, σελ.208.

20. Τρότσκι Λ. , *Η προδομένη επανάσταση*, ό.π., σελ.47.

του σοσιαλισμού; Εφόσον οι αντιφάσεις μιας κοινωνίας προσδιορίζουν την φύση της και συνιστούν το μηχανισμό εξέλιξής της, τότε ποια η διαφορά των αντιφάσεων του σοβιετικού καθεστώτος από τις αντιφάσεις μιας σοσιαλιστικής κοινωνίας εν γένει[21];

Η συλλογιστική όμως του Λ.Τρότσκι παρακάμπτει τα παραπάνω ερωτήματα. Και αυτό δεν γίνεται τυχαία. Όπως ο ίδιος ισχυρίζεται «Το να προσδιορίσει κανείς το σοβιετικό καθεστώς σαν μεταβατικό, ή ενδιάμεσο, σημαίνει να εγκαταλείψει τέτοιες τελειωμένες κοινωνικές κατηγορίες όπως είναι **καπιταλισμός** … και επίσης **σοσιαλισμός.**»[22]. Εδώ βέβαια γεννάται το ερώτημα, αν ο σοσιαλισμός αποτελεί μια «τελειωμένη κοινωνική κατηγορία» και προφανώς ένα «τελειωμένο» καθεστώς, τότε ποια η διαφορά της σοσιαλιστικής από την ώριμη κομμουνιστική κοινωνία; Με άλλα λόγια, μπορεί, άραγε, να υπάρξει κάποιο άλλο «τέλος» μετά το σοσιαλισμό; Απ' ότι φαίνεται ο Λ.Τρότσκι δε θεωρεί το σοσιαλισμό - την πρώτη φάση της κομμουνιστικής κοινωνίας ως αντιφατικό - μεταβατικό στάδιο. Όπως χαρακτηριστικά ισχυρίζεται ο ίδιος «Εάν μια υψηλά ανεπτυγμένη σοσιαλιστική οικονομία είναι δυνατή μόνο ως μια αρμονική, εσωτερικά συμμετρική και, κατά συνέπεια, ελεύθερη από κρίσεις οικονομία, αντίθετα η μεταβατική οικονομία από τον καπιταλισμό στο σοσιαλισμό είναι ένα χωνευτήρι αντιφάσεων, όπου επιπλέον οι βαθύτερες και οξύτερες βρίσκονται ακόμη μπροστά μας.»[23]. Η αντίληψη περί μιας αρμονικής, μη αντιφατικής, σοσιαλιστικής κοινωνίας αποκαλύπτει μια σαφέστατη σύγχυση - ταύτιση του κατώτερου, σοσιαλιστικού σταδίου ανάπτυξης της κομμουνιστικής κοινωνίας με το ανώτερο, στο οποίο θα έχουν πλέον λυθεί οι αντιφάσεις όλης της προηγούμενης - προκομμουνιστικής περιόδου εξέλιξης της ανθρωπότητας.

21.Όπως επισημαίνει ο Ε.Μπιτσάκης, ασκώντας κριτική στην παρόμοια με του Λ.Τρότσκι άποψη του Β.Παπαχρήστου ότι οι κοινωνίες του υπαρκτού σοσιαλισμού είναι μεταβατικές ανάμεσα στο καπιταλισμό και το σοσιαλισμό (Βλ. Β. Παπαχρή- στος, «Για τη φύση των κοινωνιών του "υπαρκτού σοσιαλισμού"», *Διαλεκτική*, τεύχος1,1990,σελ.85-105), «Ο σοσιαλισμός…δεν συνιστά ένα νέο τρόπο παραγωγής, αλλά ένα αντιφατικό κοινωνικό σχηματισμό μετάβασης προς την κομμουνιστική κοινωνία …Ας δεχτούμε τώρα το χαρακτηρισμό των χωρών του "υπαρκτού σοσιαλισμού" ως "μεταβατικών κοινωνιών ανάμεσα στον καπιταλισμό και το σοσιαλισμό". Τι είναι λοιπόν αυτές οι κοινωνίες; Καπιταλιστικές; Όχι! Είναι σοσιαλιστικές; Όχι! Είναι μεταβατικές "ανάμεσα στον καπιταλισμό και το σοσιαλισμό". Αλλά τότε τοποθετούμε ανάμεσα στον καπιταλισμό και τον κομμουνισμό δυο περιόδους ή φάσεις: Τη *μεταβατική* και τη *σοσιαλιστική*…Με τη νέα έννοια παρεμβάλουμε ένα ολόκληρο στάδιο ή φάση ή περίοδο ανάμεσα στην ανατροπή του καπιταλισμού και την έναρξη της οικοδόμησης της σοσιαλιστικής κοινωνίας». Μπιτσάκης Ε., «Για την έννοια των μεταβατικών κοινωνιών», *Διαλεκτική* , τεύχος 2,1990, σελ. 116.

22. Τρότσκι Λ. , *Η προδομένη επανάσταση*, ό.π., σελ.206.

23. Τρότσκι Λ., *Προς το σοσιαλισμό ή προς τον καπιταλισμό*, εκδ.Αλλαγή, Αθήνα, 1988, σελ.85. Για το ίδιο ζήτημα ο Λ.Τρότσκι στο έργο του *Η προδομένη επανάσταση* γράφει: «Επειδή ακριβώς η Σοβιετική Ένωση βρίσκεται μακριά ακόμα από το να έχει φτάσει στο πρώτο στάδιο του σοσιαλισμού, σαν ένα ισορροπημένο σύστημα παραγωγής και διανομής, η ανάπτυξή της δεν προχωράει αρμονικά, αλλά με αντιφάσεις». Τρότσκι Λ., *Η προδομένη επανάσταση*, ό.π., σελ.47.

Αναφερόμενος στο θεμελιώδες ζήτημα της ιδιοκτησίας ο Λ.Τρότσκι διατείνεται πως «Η κρατική ιδιοχτησία γίνεται ιδιοχτησία "όλου του λαού" μόνο στο βαθμό που το κοινωνικό προνόμιο και η διαφοροποίηση εξαφανίζονται, και μαζί τους εξαφανίζεται και η αναγκαιότητα του κράτους. Με άλλα λόγια: η κρατική ιδιοχτησία μετατρέπεται σε σοσιαλιστική ιδιοχτησία ανάλογα με το πώς σταματάει να είναι κρατική ιδιοχτησία.»[24]. Από τη στιγμή, ωστόσο, που η ιδιοκτησία, ακριβώς ως σοσιαλιστική, δεν θα είναι πλέον κρατική και ταυτόχρονα θα έχει εκλείψει η αναγκαιότητα του κράτους, θα έχουν εξαφανισθεί τα προνόμια και η οικονομική διαστρωμάτωση των ανθρώπων, άρα και η αντίθεση πόλης-χωριού, πνευματικής -χειρωνακτικής εργασίας, τότε δεν θα έχουμε πλέον να κάνουμε με μια κομμουνιστική κοινωνία «όπως ακριβώς *προβάλλει* από την καπιταλιστική» αλλά «όπως έχει *εξελιχθεί* πάνω στη δική της βάση»[25]. Αυτό, συνεπώς, που ο Λ.Τρότσκι παρουσιάζει ως σοσιαλιστική ιδιοκτησία και κοινωνία ταυτίζεται με την μαρξική θεώρηση του ώριμου κομμουνισμού, αποτελεί περιγραφή του ανωτέρου σταδίου της κομμουνιστικής κοινωνίας.

Γίνεται πλέον κατανοητό πως από τη σκοπιά της αντίληψης περί ενός καθαρού, «τελειωμένου» και συνεπώς μη αντιφατικού σοσιαλισμού, την οποία υιοθετεί ο Λ.Τρότσκι, του είναι αδύνατο να διανοηθεί την ύπαρξη σε μια σοσιαλιστική κοινωνία του φαινομένου της γραφειοκρατίας και μάλιστα την διαπλοκή αυτού του φαινομένου με τις σοσιαλιστικές σχέσεις ιδιοκτησίας - παραγωγής .Αλλά και σχετικά με την ίδια τη σοβιετική κοινωνία ο Λ.Τρότσκι πιστεύει πως η γραφειοκρατία δεν έχει καμία αναγκαία θέση στις σχέσεις παραγωγής, καμία συμμετοχή στη σχεδιοποιημένη παραγωγική διαδικασία, ότι δεν αποτελεί συστατικό στοιχείο της τελευταίας και ότι είναι απόλυτα παρασιτική. Η γραφειοκρατία υπάρχει μόνο ως «παρασιτικό απόστημα» στο σώμα του εργατικού κράτους, το οποίο (απόστημα) διατηρείται απλά και μόνο επειδή οι εργαζόμενοι δεν επιχείρησαν ακόμη να το εξαλείψουν.

Εφόσον, όμως, η γραφειοκρατία, ως κυρίαρχο στρώμα της σοβιετικής κοινωνίας, είναι εξολοκλήρου παρασιτική, τότε πού οφείλεται η ραγδαία οικονομική ανάπτυξη και κοινωνική πρόοδος της χώρας, την οποία σαφώς αναγνωρίζει ο Λ Τρότσκι; Ο ίδιος δεν αποφεύγει την απάντηση στο ερώτημα: η κοινωνική πρόοδος της ΕΣΣΔ οφείλεται, στην κοινωνικοποίηση των μέσων παραγωγής. Έχει σημασία να επισημάνουμε ότι το μέλλον της σοβιετικής κοινωνίας, στην τροτσκιστική του θεώρηση, θα καθοριστεί από τη σύγκρουση δύο αντίθετων πόλων: α) του θετικού πόλου (του πόλου της προόδου) που είναι το εργατικό κράτος και η κοινωνική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής και β) του αρνητικού πόλου (του πόλου της συντήρησης και οπισθοδρόμησης), που είναι η γραφειοκρατία. Σύμφωνα με τις διαπιστώσεις του Λ.Τρότσκι «Η κοινωνική επανάσταση, προδομένη από το κυρίαρχο κόμμα, υπάρχει ακόμα στις σχέσεις

24. Τρότσκι Λ., *Η προδομένη επανάσταση*, ό.π., σελ.192.
25. Μαρξ Κ., *Κριτική του προγράμματος της Γκότα*, ό.π., σελ.21.

ιδιοκτησίας και στη συνείδηση των εργαζόμενων μαζών»[26]. Ωστόσο, όμως, «η σοβιετική γραφειοκρατία έχει προχωρήσει πολύ προς την προετοιμασία μιας καπιταλιστικής παλινόρθωσης »[27]. Συνεπώς, κατά τον Λ.Τρότσκι «…η αντίφαση ,ανάμεσα στην κοινωνική βάση που εγκαθίδρυσε η επανάσταση και στο χαραχτήρα της κάστας που γεννήθηκε μέσα από τον εκφυλισμό της επανάστασης, δεν είναι μόνο ένα αναντίρρητο ιστορικό γεγονός, αλλά και κινητήρια δύναμη επίσης. Στην πάλη μας για την ανατροπή της γραφειοκρατίας, βασιζόμαστε σ' αυτή την αντίφαση»[28]. Έτσι, λοιπόν, το δίλημμα που τίθεται ενώπιον της σοβιετικής κοινωνίας είναι το εξής: «Ο γραφειοκράτης θα καταβροχθίσει το εργατικό κράτος, ή η εργατική τάξη θα καθαρίσει το γραφειοκράτη»[29].

Η αντίθεση όμως μεταξύ αυτών των πόλων έχει τελείως εξωτερικό - επιφανειακό χαρακτήρα. Δεν πρόκειται, δηλαδή, περί αντίθεσης εσωτερικά συνυφασμένων μερών, όπου το καθένα προϋποθέτει και αναπαράγει την ετερότητά του, συμπεριλαμβάνει την ετερότητα στο εσωτερικό του και σχετίζεται μαζί της. Η γραφειοκρατία, κατά τον Λ.Τρότσκι, είναι ο απόλυτα αρνητικός πόλος, η ύπαρξη του οποίου δεν οφείλεται στην ύπαρξη του άλλου (της κοινωνικοποιημένης παραγωγής), ούτε είναι απαραίτητη για την ύπαρξη του τελευταίου. Ο δε θετικός, προοδευτικός πόλος (η σοσιαλιστική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής και η σχεδιοποίηση της οικονομίας), ως επίσης απόλυτη οντότητα, ούτε δημιουργεί κατ' ανάγκη, ούτε αναπαράγει την γραφειοκρατία, αλλά ούτε προϋποθέτει την τελευταία για την δική του ύπαρξη και λειτουργία. Πρόκειται, συνεπώς, περί αντίθεσης, όπου η κάθε πλευρά είναι αυτή που είναι όχι εξαιτίας της άλλης και μέσω της σχέσης της μαζί της, αλλά ανεξάρτητα από τη σχέση αυτή.

Αυτή η μεταφυσική θεώρηση της εν λόγω αντίθεσης είναι το αποτέλεσμα του εμπειρισμού, στα πλαίσια του οποίου, όπως αναφέραμε, κινείται σε μεγάλο βαθμό η σκέψη του Λ.Τρότσκι. Τόσο η γραφειοκρατία όσο και η κοινωνικοποίηση της παραγωγής λαμβάνονται ως δεδομένες, ως «είναι ως έχει», χωρίς να εξετάζεται η αλληλοδιαμεσολάβησή τους. Έτσι και η λύση αυτής της αντίθεσης νοείται από τον Λ.Τρότσκι ως απλή κατάργηση του ενός πόλου, του αρνητικού, με την ταυτόχρονη διατήρηση του άλλου, του θετικού. Το ζήτημα, κατά τον Λ.Τρότσκι, στην επερχόμενη αντιγραφειοκρατική επανάσταση «δεν είναι να αλλάξουμε τα οικονομικά θεμέλια της κοινωνίας, να αντικαταστήσουμε ορισμένες μορφές ιδιοχτησίας με άλλες μορφές.»[30]. Το όλο ζήτημα έγκειται στην αλλαγή των μεθόδων διοίκησης της χώρας, στην αντικατάσταση της γραφειοκρατικής απολυταρχίας από τη σοβιετική δημοκρατία[31]. Ο Λ.Τρότσκι, λοιπόν, θεωρεί

---

26. Τρότσκι Λ. , *Η προδομένη επανάσταση* , ό.π., σελ.207.
27. Ό.π., σελ.206.
28.Τρότσκι Λ., «Μια μικροαστική αντιπολίτευση στο Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα»,στο: Τρότσκι Λ., *Στην υπεράσπιση του μαρξισμού*, εκδ. Αλλαγή, Αθήνα, 1980, σελ.99-100.
29. Τρότσκι Λ., *Η προδομένη επανάσταση*, ό.π., σελ. 230.
30. Ό.π., σελ. 233
31. Ό.π.
32. Μαρξ Κ., *Η αθλιότητα της φιλοσοφίας* , εκδ. Αναγνωστίδη, σελ.109

εφικτή την κατάργηση της γραφειοκρατίας χωρίς να αλλάξουν τα οικονομικά θεμέλια της χώρας, τα οποία, όμως, είναι αυτά που αναπόφευκτα αναπαράγουν στην πρώιμη κομμουνιστική κοινωνία το γραφειοκρατικό φαινόμενο. Οι απόψεις του Λ.Τρότσκι, θυμίζοντάς μας τη γνωστή αντίληψη του Προυντόν περί αντιθέσεων, κατατείνουν τελικά στην πρόταση «Να διατηρήσουμε την καλή πλευρά, [της αντίθεσης – Π.Π.], αφαιρώντας (εξαλείφοντας) την κακή»[32].

Εδώ έχουμε να κάνουμε με ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα μεταφυσικής, πλασματικής «επίλυσης» αντιφάσεων, σε αντίθεση με τη διαλεκτική μέθοδο που προβλέπει την άρση, τον αμοιβαίο μετασχηματισμό και των δύο πόλων της αντίθεσης. Όπως εύστοχα επισημαίνει ο Κ.Μαρξ «Εκείνο που αποτελεί τη διαλεκτική κίνηση είναι η συνύπαρξη των δυο αντιφατικών πλευρών, η πάλη τους και η συγχώνευσή τους σε μια καινούργια κατηγορία. Απ' τη στιγμή που μπαίνει το πρόβλημα να εξαφανίσουμε την κακή πλευρά, σταματάμε τη διαλεκτική κίνηση.»[33].

- **Η θεώρηση της σοβιετικής γραφειοκρατίας ως άρχουσας τάξης και η κριτική εκ μέρους του Λ.Τρότσκι**

Η τροτσκιστική προσέγγιση του φαινομένου της σοβιετικής γραφειοκρατίας διακρινόταν, συν τοις άλλοις, και από την αδυναμία της να συλλάβει την οργανική σύνδεση της γραφειοκρατίας με το «σοβιετικό» τρόπο παραγωγής. Η εν λόγω προσέγγιση, η οποία αποκαλύπτεται στον ισχυρισμό περί γραφειοκρατίας -παρασιτικού στρώματος, καρκινώματος στο σώμα του εργατικού κράτους αδυνατούσε να διακρίνει την ενότητα μεταξύ των αντιφατικών πτυχών της σοβιετικής πραγματικότητας: της γραφειοκρατίας με τις σοσιαλιστικές σχέσεις παραγωγής. Η πραγματικότητα αυτή, όπως είδαμε, παρουσιαζόταν διχασμένη σε δύο εσωτερικά ασύνδετους, αντίθετους πόλους. Από την αδυναμία αυτή απορρέει και η απουσία μιας συστηματικής πολιτικοοικονομικής εξέτασης της γραφειοκρατίας, η οποία θα προϋπόθετε τη διείσδυση στην ουσία των φαινομένων, την διάκριση δηλαδή συναφειών και αλληλεπιδράσεων μεταξύ των αντιθέτων πλευρών της πραγματικότητας.

Δεν είναι λοιπόν τυχαίο το γεγονός πως ορισμένοι πρώην οπαδοί του Λ.Τρότσκι, μέλη της 4ης Διεθνούς και κατόπιν αποστάτες του τροτσκισμού (Μπ.Ρίτζι, Μ.Σάχτμαν, Τζ.Μπέρνχαμ), κινήθηκαν θεωρητικά προς την κατεύθυνση «επανατοποθέτησης» της γραφειοκρατίας μέσα στη σοβιετική κοινωνία, ως αναγκαίο και οργανικό τμήμα αυτής. Μάλιστα, αυτό το εγχείρημα συνοδευόταν από την προσπάθεια να ερμηνευθεί η γραφειοκρατία βάσει των όρων και ιδιομορφιών του συγκεκριμένου, «σοβιετικού», τρόπου παραγωγής. Έτσι προέκυψαν θεωρίες οι οποίες συνέδεσαν άμεσα τη γραφειοκρατία με τις σχέσεις ιδιοκτησίας-παραγωγής, προσδίδοντας σ' αυτή το χαρακτήρα ξεχωριστής κοινωνικής τάξης.

---

33. Ό.π., σελ.110

Ένας από τους πρώτους εκφραστές της παραπάνω αντίληψης, ο Μπρούνο Ρίτζι, στο έργο του *Η γραφειοκρατικοποίηση του κόσμου* (1939), ισχυρίζεται ότι η σοβιετική γραφειοκρατία αποτελεί μια νέα άρχουσα τάξη και ονομάζει το σοβιετικό καθεστώς «γραφειοκρατικό κολεκτιβισμό». Τα μέσα παραγωγής αποτελούν συλλογική ιδιοκτησία της γραφειοκρατίας, η οποία εκμεταλλευόμενη το σοβιετικό προλεταριάτο ιδιοποιείται την παραγόμενη υπεραξία. Μάλιστα, κατά τον Ρίτζι, το καθεστώς του «γραφειοκρατικού κολεκτιβισμού» δεν περιοριζόταν μόνο στη Σοβιετική Ένωση, αλλά έτεινε σε μια παγκόσμια εξάπλωση και επικράτηση, διαδεχόμενο το κεφαλαιοκρατικό κοινωνικό σύστημα. Ως φαινόμενα αυτής της τάσης ο Μπρούνο Ρίτζι εκλάμβανε την εμφάνιση των φασιστικών καθεστώτων στην Ευρώπη και την πολιτική του New Deal στις ΗΠΑ.

Υιοθετώντας τις βασικές ιδέες του Ρίτζι, ο Τζαίημς Μπέρνχαμ θα εισηγηθεί τη θεωρία της «επανάστασης των διευθυντών». Στο ομώνυμο έργο του που κυκλοφόρησε το 1941 υποστηρίζει ότι η οικονομική και πολιτική εξουσία σε Ανατολή και Δύση περνά σταδιακά στα χέρια των διευθυντών, οι οποίοι συγκροτούν, πλέον, μια νέα άρχουσα τάξη και επιβάλλουν στην κοινωνία ένα νέο καθεστώς. Όσον αφορά τη Σοβιετική Ένωση, αυτή, σύμφωνα με τον Μπέρνχαμ, δεν αποτελεί ένα σοσιαλιστικό κράτος, αφού η εργατική τάξη απεδείχθη ανίκανη να πάρει στην πραγματικότητα την εξουσία στα χέρια της. Έτσι, η Ρωσία δεν εξελίχθηκε προς το σοσιαλισμό αλλά προς τη «διευθυντική κοινωνία», η οποία επρόκειτο να αντικαταστήσει την κεφαλαιοκρατία σε παγκόσμια κλίμακα. Ενδιαφέρον έχει να αναφέρουμε ότι η ιδιοκτησία της τάξης των διευθυντών θα είναι, κατά τον Μπέρνχαμ, συλλογική και θα στηρίζεται στον έλεγχο των κρατικοποιημένων μέσων παραγωγής. Αυτό όμως που στην ουσία θα κατέχουν οι διευθυντές δεν είναι τα μέσα παραγωγής αλλά το κράτος. Όπως ενδεικτικά ισχυρίζεται ο Τζαίημς Μπέρνχαμ «Το κράτος -δηλαδή οι θεσμοί που αγκαλιάζει το κράτος - θα είναι, αν επιθυμούμε να το θέσουμε έτσι, η "ιδιοκτησία" των διευθυντών. Και τούτο θα είναι επαρκέστατο για να τους τοποθετήσει στη θέση της άρχουσας τάξης»[34].

Εκτός, όμως, από τις παραπάνω θεωρίες, μιαν άλλη ερμηνεία της κοινωνικής φύσης της ΕΣΣΔ, η οποία επίσης διακρίνεται από την αναγωγή της σοβιετικής γραφειοκρατίας σε άρχουσα τάξη είναι αυτή που ταυτίζει το σοβιετικό καθεστώς με τον κρατικό καπιταλισμό. Αυτή την άποψη διατύπωσε το 1934 ο Γερμανός «αριστερός κομμουνιστής» Ούγκο Ούρμπανς. Βασική του θέση ήταν ότι την κεφαλαιοκρατία θα διαδεχόταν ένα νέο κοινωνικό σύστημα, ο κρατικός καπιταλισμός, και ως πρώτα παραδείγματα του νέου καθεστώτος θεωρούσε, εκτός από την ΕΣΣΔ, τη φασιστική Ιταλία και τη ναζιστική Γερμανία. Στο συγκεκριμένο καθεστώς την εξουσία θα κατείχε η γραφειοκρατία, ως ενοποιημένη και συλλογική αστική τάξη, η οποία θα εκμεταλλευόταν το προλεταριάτο μέσω του κράτους.

---

34. Burnham J. ,*Η επανάσταση των διευθυντών* , εκδ. Κάλβος , Αθήνα , σελ.106

Εδώ πρέπει να επισημάνουμε το γεγονός ότι ο πρώτος που άσκησε κριτική σ' αυτές τις θεωρίες ήταν ο Λ.Τρότσκι. Μια σημαντική αφορμή αποτέλεσε η συζήτηση στις τάξεις του Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος (SWP), αμερικανικού τμήματος της Τέταρτης Διεθνούς, αναφορικά με την κοινωνική φύση του σοβιετικού καθεστώτος και τη στάση που θα έπρεπε να κρατήσουν οι τροτσκιστές απέναντι στην ΕΣΣΔ σε μια ενδεχόμενη παγκόσμια σύρραξη. Το 1939 μια εσωκομματική αντιπολίτευση με επικεφαλείς τους Μ.Σάχτμαν και Τζ.Μπέρνχαμ αμφισβήτησε ανοιχτά την άποψη του Λ.Τρότσκι ότι η ΕΣΣΔ είναι ένα εκφυλισμένο εργατικό κράτος, υποστηρίζοντας ότι επρόκειτο για νέο κοινωνικό σχηματισμό, όπου η γραφειοκρατία αποτελούσε την άρχουσα τάξη.

Ο Λ.Τρότσκι υπερασπιζόμενος την άποψή του σχετικά με τη φύση της ΕΣΣΔ αναφέρει ως βασικά κριτήρια ορισμού των κοινωνικών τάξεων, πρώτον, το ότι αυτές χαρακτηρίζονται κυρίως από τη σχέση τους με τα μέσα παραγωγής και, δεύτερον, το ότι η κάθε νέα άρχουσα τάξη από-τελεί τον φορέα νέων, ιστορικά αναγκαίων σχέσεων εκμετάλλευσης και ενός ανώτερου επιπέδου ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων. Σε αντίθεση με τις τάξεις οι οποίες έχουν ανεξάρτητες ρίζες στην οικονομική δομή της κοινωνίας η γραφειοκρατία «δεν έχει καμια ανεξάρτητη θέση στο προτσές της παραγωγής και διανομής…Οι λειτουργίες της σχετίζονται βασικά με την πολιτική **τεχνική** της ταξικής κυριαρχίας»[35]. Εκκινώντας από αυτές τις θέσεις ο Λ.Τρότσκι απορρίπτει τους ισχυρισμούς ότι η σοβιετική γραφειοκρατία είναι ιδιοκτήτρια των μέσων παραγωγής και του κρατικού μηχανισμού καθώς και ότι αποτελεί μια νέα άρχουσα τάξη. Επίσης, απορρίπτει αμφότερες τις θεωρίες που χαρακτηρίζουν το σοβιετικό καθεστώς, αφενός μεν, ως κρατικό καπιταλισμό, αφετέρου δε, ως γραφειοκρατικό κολεκτιβισμό. Ο Λ.Τρότσκι εγκαλεί τους εκπροσώπους των παραπάνω θεωριών για εκλεκτικισμό, για ταύτιση της ΕΣΣΔ με τα φασιστικά κράτη «στη βάση της σχετικής ομοιότητας ορισμένων εξωτερικών χαρακτηριστικών διαφορετικής προέλευσης, διαφορετικού ειδικού βάρους, διαφορετικής ταξικής σημασίας»[36].

Ωστόσο, παρά την ορθή, κατά τη γνώμη μας, κριτική που άσκησε ο Λ.Τρότσκι σε αυτούς που θεωρούσαν τη σοβιετική γραφειοκρατία άρχουσα τάξη, ο ίδιος δεν ήταν κατηγορηματικός στις απόψεις του. Δηλαδή, ο Λ.Τρότσκι δεν απέκλειε την πιθανότητα κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις να εξελιχθεί η σοβιετική γραφειοκρατία σε «νέα εκμεταλλεύτρια τάξη». Η πιθανότητα αυτή εξαρτώταν, κατά τη γνώμη του, από το αν ο επικείμενος, τότε, Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος θα προκαλούσε παγκόσμια προλεταριακή επανάσταση, η οποία θα ανέτρεπε ταυτόχρονα τη γραφειοκρατία στην ΕΣΣΔ και θα αποκαθιστούσε τη σοβιετική δημοκρατία. Επίσης, θα εξαρτώταν και από το κατά πόσο το προλεταριάτο των προηγμένων κεφαλαιοκρατικών χωρών καταλαμβάνοντας την εξουσία θα κατόρθωνε να αποτρέψει το γραφειοκρατικό εκφυλισμό της. Σε αντίθετη περίπτωση, όπως δήλωνε ο Λ.Τρότσκι, «Η

35.Τρότσκι Λ , *Η ταξική φύση της Σοβιετικής Ένωσης* , εκδ. Αλλαγή, Αθήνα ,1986 , σελ.30

36. Τρότσκι Λ., «Μια μικροαστική αντιπολίτευση στο Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα», στο: ό.π., σελ.99.

ανικανότητα του προλεταριάτου να πάρει στα χέρια του την ηγεσία της κοινωνίας, θα μπορούσε πράγματι …να οδηγήσει στην εμφάνιση μιας νέας εκμεταλλεύτριας τάξης …»[37].

Όσον αφορά τη θεωρητική της εγκυρότητα, η πρόβλεψη αυτή ήταν εξαιρετικά επισφαλής διότι εξαρτούσε την εμφάνιση μιας νέας κοινωνικής τάξης (της γραφειοκρατίας) από την πιθανή έκβαση ενός πολέμου και από την πιθανή πολιτική συμπεριφορά μιας άλλης τάξης (του προλεταριάτου), και όχι από την εμφάνιση κάποιων νέων, νομοτελειακών κοινωνικοοικονομικών σχέσεων. Απεδείχθη, τελικά, ότι ήταν μια ιστορικά εσφαλμένη πρόβλεψη, αφού η προαναφερθείσα «ανικανότητα του προλεταριάτου» οδήγησε όχι στην εμφάνιση νέας άρχουσας τάξης αλλά στην ανατροπή, πολλά χρόνια μετά τον πόλεμο, της σοβιετικής γραφειοκρατίας από τις δυνάμεις της κεφαλαιοκρατικής παλινόρθωσης.

Υπάρχουν όμως και άλλα σημεία στο έργο του Λ.Τρότσκι όπου αυτός κρατά μια διφορούμενη στάση απέναντι στο ζήτημα του ταξικού χαρακτήρα της σοβιετικής γραφειοκρατίας. Όπως επισημαίνει ο Ρώσος ερευνητής Α.Γκούσιεφ, ο Λ.Τρότσκι στο τελευταίο του και πλέον ώριμο - αν και μη ολοκληρωμένο βιβλίο - *Στάλιν* θεωρεί «…τον κομματικό - κρατικό μηχανισμό μιαν από τις βασικές κοινωνικές δυνάμεις που αγωνίζονται για τη διάθεση του "υπερπροϊόντος του έθνους"»[38]. Η διάθεση του υπερπροϊόντος, υποστηρίζει ο Α.Γκούσιεφ, που αποτελεί ιδιότητα του πραγματικού ιδιοκτήτη των μέσων παραγωγής, συγκεντρώθηκε τελικά στα χέρια της σοβιετικής γραφειοκρατίας .Και συνεχίζει: «Αναγνωρίζοντάς το αυτό, ευθέως, ο Τρότσκι δεν μπορεί πλέον να παραμερίσει έτσι απλά το ζήτημα της ταξικής φύσης της γραφειοκρατίας. Και, πράγματι, αναφερόμενος στη δεκαετία του '20, γράφει: «Η ουσία του (σοβιετικού) Θερμιδώρ … ήταν η αποκρυστάλλωση των νέων προνομιούχων στρωμάτων, η δημιουργία ενός νέου υποβάθρου για την οικονομικά κυρίαρχη τάξη … Δύο ήταν οι υποψήφιοι γι' αυτό το ρόλο: η μικροαστική τάξη και η ίδια η γραφειοκρατία"»[39].

Δεν σκοπεύουμε να εξετάσουμε λεπτομερέστερα τις παραπάνω απόψεις του Λ.Τρότσκι, ούτε, βέβαια, τις απόψεις του Α.Γκούσιεφ, ο οποίος θεωρεί τη σοβιετική γραφειοκρατία άρχουσα τάξη. Το μόνο που θα θέλαμε εδώ να επισημάνουμε είναι το γεγονός πως οι παλινωδίες του Λ.Τρότσκι στις απόψεις του περί σοβιετικής γραφειοκρατίας όχι μόνο δεν απέτρεπαν αλλά ευνοούσαν τη μετέπειτα εμφάνιση θεωριών οι οποίες ταυτίζουν τη σοβιετική γραφειοκρατία με μια νέα άρχουσα τάξη. Το αποτέλεσμα, άλλωστε, του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου δεν ήταν η εκδήλωση παγκόσμιας προλεταριακής επανάστασης και η

37.Τρότσκι Λ., «Η ΕΣΣΔ στον πόλεμο», στο: ό.π., σελ.125

38. Гусев А., Неопознанный класс: Лев Троцкий о советской бюрократии - *Альтернативы*, №2, 1998, стр, 156 (Γκούσιεφ Α. ,«Η μη αναγνωρισμένη τάξη: ο Λέων Τρότσκι για τη σοβιετική γραφειοκρατία», *Αλτερνατίβι*, αρ.τεύχους 2, 1998, σελ.156)

39. Ό.π., σελ. 157. Η άποψη του Λ.Τρότσκι, την οποία παραθέτει ο Α.Γκούσιεφ, προέρχεται από το έργο : Троцкий Л. , *Сталин* , т.2, М., Терра-Политиздат, с.223-224 (Τρότσκι Λ., *Στάλιν* , τ.2, εκδ. Τέρρα-Πολιτιζντάτ, Μόσχα, σελ. 223-224)

επαναστατική ανατροπή της σοβιετικής γραφειοκρατίας, αλλά η νίκη της ΕΣΣΔ και η ενίσχυση της σοβιετικής γραφειοκρατίας, κάτι που με βάση τις τροτσκιστικές προβλέψεις έπρεπε να οδηγήσει στην εμφάνιση «νέας εκμεταλλεύτριας τάξης».

Κεφάλαιο 2
Η θεωρία του κρατικού καπιταλισμού.

Μια από τις πιο γνωστές και ενδεικτικές περιπτώσεις των προαναφερθέντων θεωριών που εμφανίσθηκαν μετά τον πόλεμο και επιχειρούσαν να παρουσιάσουν τη σοβιετική γραφειοκρατία ως άρχουσα τάξη αποτελεί το έργο του Τ.Κλιφ *Κρατικός καπιταλισμός στη Ρωσία*. Ο συγγραφέας ασχολείται με τη γραφειοκρατία διότι φρονεί ότι αυτή έπαιξε ένα καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξη της σοβιετικής κοινωνίας. Ήταν η δύναμη εκείνη, η οποία στα τέλη της δεκαετίας του '20 πραγματοποίησε μιαν αντεπαναστατική ανατροπή των κοινωνικών κατακτήσεων της Οκτωβριανής Επανάστασης, εγκαθιδρύοντας στη Ρωσία ένα νέο εκμεταλλευτικό καθεστώς. Στην όλη θεώρησή της στο έργο του Τ.Κλιφ η γραφειοκρατία προβάλλει ως ένα ενιαίο στρώμα με κοινά συμφέροντα, αντίθετα αυτών της κοινωνίας, με ενιαία αυτοσυνείδηση και στόχους καθώς και με ενιαίο, αντεπαναστατικό, εν προκειμένω, τρόπο δράσης. Αυτή η αντίληψη περί ομοιογένειας συμφερόντων και σκοπών της γραφειοκρατίας που υιοθετεί ο Τ.Κλιφ καταλήγει στον ισχυρισμό ότι η γραφειοκρατία αποτελεί ξεχωριστή τάξη.

Προτού όμως να παρακολουθήσουμε τη συλλογιστική του Τ.Κλιφ επί του αναφερθέντος ισχυρισμού θα πρέπει να επισημάνουμε ότι δε μας δίνει κανένα ορισμό της γραφειοκρατίας, πρώτον, ως γραφειοκρατίας και, δεύτερον, ως κυρίαρχης τάξης. Αναφορικά με την κοινωνική σύνθεση του στρώματος αυτού μπορούμε να λάβουμε από το κείμενο του Τ.Κλιφ μόνο έμμεσες πληροφορίες. Σύμφωνα με τους διάσπαρτους ισχυρισμούς του, στη γραφειοκρατία θα πρέπει να συμπεριλάβουμε: α)όλο το διευθυντικό της παραγωγής προσωπικό, β)όλους τους ειδικούς, το τεχνικο-επιστημονικό προσωπικό της παραγωγής, γ)όλους τους στρατιωτικούς, δ)όλους τους βουλευτές του Ανωτάτου και των ομοσπονδιακών Σοβιέτ, ε)τους συγγραφείς καθώς και όλα τα άτομα με ανώτατη μόρφωση. Θεωρώντας, λοιπόν, όλες αυτές τις κατηγορίες του πληθυσμού κυρίαρχη τάξη ο Τ.Κλιφ αποφεύγει να διευκρινίσει τι είναι αυτό που συνενώνει σε μια ενιαία τάξη τα παραπάνω στρώματα.

Αυτό, βέβαια, που θα μπορούσε ίσως να εκληφθεί ως απάντηση είναι οι αναφορές του Τ.Κλιφ στις υψηλές αποδοχές των συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων και στη δυνατότητα τους να ασχολούνται με πνευματική -διοικητική εργασία, ως στοιχείο που, κατ' αυτόν, διακρίνει την κυρίαρχη τάξη από την υπόλοιπη κοινωνία. Ωστόσο όμως, η παροχή υψηλών αμοιβών σε ορισμένα κοινωνικά στρώματα ουδόλως αποδεικνύει μια ταξική διαστρωμάτωση της κοινωνίας, εφόσον το μερίδιο αυτών των στρωμάτων στο παραγόμενο κοινωνικό προϊόν δεν προέρχεται από μιαν αντίστοιχη ιδιωτική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής. Σύμφωνα με τη μαρξιστική θεώρηση των τάξεων, την οποία υποτίθεται ότι υιοθετεί και ο Τ.Κλιφ, οι κοινωνικές τάξεις δεν είναι απλά δικαιούχοι και νομείς διαφορετικών μεριδίων του παραγόμενου προϊόντος, αλλά πρώτα απ' όλα αποτελούν τους φορείς συγκεκριμένων και ιστορικά αναγκαίων

σχέσεων παραγωγής ή αλλιώς σχέσεων ιδιοκτησίας των παραγωγικών δυνάμεων. Οι σχέσεις αυτές συνιστούν την ουσία των κοινωνικών φαινομένων, το μηχανισμό κίνησης - εξέλιξης της κοινωνίας, τις καθοριστικές εκείνες συνάφειες που προσδιορίζουν την κοινωνική φύση ενός καθεστώτος. Η αναγωγή της ταξικής διαστρωμάτωσης μιας κοινωνίας σε ποσοτικές διαφορές, σε διαφορές αμοιβών, καταργεί κάποια σαφή και αναγκαία όρια μεταξύ των τάξεων, μιας και ο κάθε υψηλά αμειβόμενος εκπρόσωπος των εργαζομένων μπορεί να θεωρηθεί ανώτερος ταξικά από κάποιους «πτωχούς» εκπροσώπους της τάξης των ιδιοκτητών. Εκτός αυτού η αναγωγή της ταξικής διαστρωμάτωσης σε διαφορές αμοιβών δε μας δίνει καμία πληροφορία αναφορικά με τον τρόπο κατά τον οποίο οι σχέσεις μεταξύ των τάξεων, ως σχέσεις ιδιοκτησίας, αυτοαναπαράγονται, αναπαράγοντας, ταυτόχρονα, τις αντίπαλες κοινωνικές τάξεις.

Έχοντας αυθαίρετα χαρακτηρίσει τους υψηλά αμειβόμενους πολίτες της ΕΣΣΔ κυρίαρχη τάξη, ο Τ.Κλιφ αισθάνεται την ανάγκη να τεκμηριώσει τον εν λόγω ισχυρισμό μέσω της ανάλογης ερμηνείας των σχέσεων ιδιοκτησίας στη χώρα αυτή .Εφόσον όμως δεν είναι σε θέση να αποδείξει την ύπαρξη ιδιωτικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής στα χέρια των εκπροσώπων της γραφειοκρατίας διατείνεται ότι «Στην ουσία, η ιδιοκτησία βρίσκεται στα χέρια των γραφειοκρατών συλλογικά· έχει παραχωρηθεί στο κράτος των γραφειοκρατών.»[1]. Από τα παραπάνω συνάγεται ότι τα μέσα παραγωγής στην ΕΣΣΔ ήταν αντικείμενο κοινής-συλλογικής ιδιοκτησίας των γραφειοκρατών.

Ανακύπτει όμως εδώ η ανάγκη να αποδειχθεί ότι η γραφειοκρατία στη Σοβιετική Ένωση αποτελούσε ένα κλειστό στρώμα, ένα είδος κάστας, αυστηρά οριοθετημένο και περιχαρακωμένο από την υπόλοιπη κοινωνία, με δικαίωμα κληρονομικής μεταβίβασης των κρατικών αξιωμάτων στους γόνους και απογόνους της γραφειοκρατίας .Στην αντίθετη περίπτωση θα έπρεπε να δεχθούμε ότι τη στιγμή της συνταξιοδότησης, όχι μόνο μεμονωμένοι γραφειοκράτες αλλά και ολόκληρη γενιά γραφειοκρατών αποχωρίζεται την υποτιθέμενη συλλογική ιδιοκτησία της, χωρίς να τη μεταβιβάσει στα παιδιά της, τα οποία θα έπρεπε τότε να γίνουν και αυτά στο σύνολό τους κρατικοί υπάλληλοι. Η απουσία ενός καθεστώτος κληρονομικής μεταβίβασης των κρατικών αξιωμάτων και συνεπώς της υποτιθέμενης συλλογικής γραφειοκρατικής ιδιοκτησίας καταμαρτυρεί το γεγονός ότι η σχέση των γραφειοκρατών με την παραγωγή και τις παραγωγικές δυνάμεις, καθώς και το ύψος των αποδοχών τους δεν καθορίζονται από τη δήθεν ιδιοκτησία τους στα μέσα παραγωγής, αλλά απ' τις επαγγελματικές τους ιδιότητες και την εργασιακή τους δραστηριότητα ως υπαλλήλων του κράτους. Με άλλα λόγια είναι η συγκεκριμένη εργασιακή θέση αυτή που εξασφαλίζει στον γραφειοκράτη υψηλές αποδοχές, της οποίας όμως δεν είναι ιδιοκτήτης, όπως άλλωστε δεν είναι ιδιοκτήτης των μέσων παραγωγής.

Ο Τ.Κλιφ διαισθάνεται ότι η γραφειοκρατία δεν μπορεί να χειρίζεται τις παραγωγικές δυνάμεις ως ιδιοκτησία της και προσπαθεί να καλύψει τη θεωρητική

1. Κλιφ Τ., *Κρατικός καπιταλισμός στη Ρωσία*, εκδ.Παρουσία, Αθήνα, 1983, σελ 181

ανεπάρκεια της άποψής του καταφεύγοντας σε ακόμα πιο επισφαλείς ισχυρισμούς. Όπως υποστηρίζει ο ίδιος «η κρατική γραφειοκρατία- η άρχουσα τάξη δηλ.-βρίσκει τρόπους να "κληροδοτεί" τα προνόμιά της, που είναι διαφορετικά σε σχέση με τα αντίστοιχα των φεουδαρχών, των αστών ή των ελεύθερων επαγγελματιών. Αν η επικρατέστερη μέθοδος για την εκλογή διευθυντών επιχειρήσεων, τμηματαρχών κλ.π. είναι η κοοπτάτσια (ο διορισμός), τότε ο κάθε γραφειοκράτης θα φροντίσει περισσότερο να κληροδοτήσει στον γιο του τις "επαφές" του παρά, ας πούμε, ένα εκατ. ρούβλια (αν και φυσικά και το δεύτερο έχει σημασία)»[2]. Συνεπώς, κατά τα λεγόμενα του Τ.Κλιφ, η γραφειοκρατία δεν είναι ιδιοκτήτρια των μέσων παραγωγής, όπως είχαμε λαθεμένα εννοήσει, αλλά είναι ιδιοκτήτρια «επαφών».Το αδιέξοδο των απόψεων του Τ.Κλιφ γίνεται πλέον εμφανές. Οι σχέσεις ιδιοκτησίας, ως αντικειμενικές και αναγκαίες σχέσεις μεταξύ των τάξεων, μετατρέπονται στα λεγόμενα του συγγραφέα σε τυχαία περιστατικά: το αν ο γραφειοκράτης ανήκει στην άρχουσα τάξη ή όχι και το αν θα ανήκει σε αυτή και ο υιός του εξαρτάται από το κατά πόσο επιτυχής θα είναι η προσπάθεια του πρώτου να μεταβιβάσει στον δεύτερο τις «επαφές» του. Αυτή λοιπόν η μεταβίβαση της γραφειοκρατικής «ιδιοκτησίας» οφείλεται αποκλειστικά και μόνο στις προσωπικές συμπάθειες ή αντιπάθειες, στις επιθυμίες και ιδιοτροπίες κάποιων άλλων γραφειοκρατών - των «επαφών», μέσω των οποίων εντάσσεται στις γραμμές της άρχουσας τάξης ο γόνος του απερχόμενου γραφειοκράτη.

Τι θα συμβεί όμως αν οι «επαφές» δεν βοηθήσουν τον υιό του γραφειοκράτη να διαδεχθεί τον πατέρα του, αν προτιμήσουν άλλον αντί αυτού ή αν λόγω δυσμενούς πολιτικής συγκυρίας αποδειχθούν ανίσχυρες να προωθήσουν τους «δικούς» τους ανθρώπους στις κρατικές θέσεις; Άλλωστε αυτή την πιθανότητα δεν την αποκλείει ούτε ο ίδιος ο Τ.Κλιφ, γι' αυτό και ισχυρίζεται πως ο εν λόγω γραφειοκράτης «θα προσπαθήσει να περιορίσει στο ελάχιστο τον αριθμό των υποψήφιων ανταγωνιστών που αποβλέπουν στην κατάληψη πόστων στη γραφειοκρατική μηχανή »[3]. Αν, λοιπόν, η προσπάθεια αυτή αποτύχει, τότε θα αποκαλυφθεί το τεράστιο σφάλμα του πατέρα -γραφειοκράτη να αφήσει κληρονομιά στον υιό του μια πλασματική γραφειοκρατική ιδιοκτησία «επαφών» αντί της πραγματικής ιδιοκτησίας του ενός εκατομμυρίου ρουβλίων. Ότι όμως και να συμβεί, αυτό που για μας έχει σημασία και πρέπει να επισημάνουμε είναι το γεγονός πως κατά τον Τ.Κλιφ ο διαχωρισμός της σοβιετικής κοινωνίας σε μιαν άρχουσα τάξη των γραφειοκρατών και σε μια καταπιεζόμενη τάξη των εργαζομένων δεν απορρέει από τις σχέσεις ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής αλλά από τις προσωπικές γνωριμίες και συμπάθειες που αναπτύσσονται στα κλιμάκια του κρατικού μηχανισμού. Από τις γνωριμίες αυτές και την πολιτική τους βαρύτητα εξαρτάται το αν θα ενταχθεί κάποιος πολίτης στις γραμμές της άρχουσας τάξης, το αν θα παραμείνει σε αυτές ή θα επανέλθει στις τάξεις των

2. Ό.π., σελ. 186
3. Ό.π., σελ. 186

εργαζομένων. Έτσι, λοιπόν, η ενασχόληση του Τ.Κλιφ με τις αντικειμενικές και αναγκαίες σχέσεις ιδιοκτησίας στην Σοβιετική Ένωση καταλήγει σε μιαν αναγωγή τους σε τυχαία περιστατικά.

Όμως η όλη συλλογιστική του Τ.Κλιφ επί του θέματος της σοβιετικής γραφειοκρατίας δεν εξαντλείται στα παραπάνω. Δηλώνοντας ότι η γραφειοκρατία αποτελεί μια ξεχωριστή και άρχουσα τάξη, ο Τ.Κλιφ επιχειρεί να ερμηνεύσει την κοινωνική φύση της ΕΣΣΔ υπό το πρίσμα αυτής της αντίληψης. Χωρίς να ριψοκινδυνεύει τον ισχυρισμό περί ενός ιδιαίτερου γραφειοκρατικού καθεστώτος και τρόπου παραγωγής στην ΕΣΣΔ, εισηγείται την άποψη περί του κρατικοκαπιταλιστικού χαρακτήρα της σοβιετικής οικονομίας και κοινωνίας.

Εδώ θα πρέπει να επισημάνουμε ότι, βάσει αυτής της άποψης, ο Τ.Κλιφ ήταν υποχρεωμένος να αποδείξει πως επρόκειτο τόσο περί ενός σοβιετικού **κρατικού** καπιταλισμού όσο και περί ενός **καπιταλισμού** εν γένει .Συνεπώς έπρεπε, πρωτίστως ,να αποδείξει τη λειτουργία του νόμου της υπεραξίας στη Σοβιετική Ένωση, με ότι αυτή συνεπάγεται: την ύπαρξη ιδιωτικής, παράλληλα με την κρατική, ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής, την εμπορευματοποίηση της εργασιακής δύναμης, τον καθολικό ανταγωνισμό των μεμονωμένων εμπορευματοπαραγωγών για το χώρο πώλησης εμπορευμάτων και τοποθέτησης κεφαλαίων, τη συσσώρευση κεφαλαίου ως υψίστου σκοπού της παραγωγής, την καταστροφή των μη κερδοφόρων παραγωγικών δυνάμεων, την ανεργία, την πόλωση μεταξύ πλούτου και φτώχειας κλ.π.

Τι λοιπόν από τα προηγούμενα ανακαλύπτει ο Τ.Κλιφ στην ΕΣΣΔ; Απολύτως τίποτα! Τουναντίον, ο ίδιος παραδέχεται ότι «αν εξετασθούν οι σχέσεις που κυριαρχούν στη ρωσική οικονομία, σε αφαίρεση από τις σχέσεις της με την παγκόσμια οικονομία, υποχρεωτικά συμπεραίνεται πως η αρχή του νόμου της αξίας, σαν κινητήρια δύναμη και ρυθμιστής της παραγωγής, δεν υπάρχει σ' αυτήν. Ουσιαστικά, οι νόμοι που επικρατούν στις σχέσεις ανάμεσα στις επιχειρήσεις κι ανάμεσα στους εργαζόμενους και το κράτος -εργοδότη ΔΕ ΘΑ ΗΤΑΝ ΔΙΑΦΟΡΕΤΙΚΕΣ αν η Ρωσία ήταν ένα τεράστιο εργοστάσιο που διευθυνόταν άμεσα από ένα κέντρο…»[4]. Ο Τ.Κλιφ είναι αναγκασμένος να αναγνωρίσει το γεγονός ό,τι στην ΕΣΣΔ «Τόσο οι μεμονωμένες επιχειρήσεις όσο και η οικονομία στο σύνολό της, είναι υποταγμένες στη σχεδιασμένη ρύθμιση της παραγωγής.» και ότι «δεν έχουμε να κάνουμε με πραγματική ανταλλαγή εμπορευμάτων»[5]. Επίσης, ο ίδιος δηλώνει ευθέως ότι «Στη Ρωσία υπάρχει μια άμεση σύνδεση ανάμεσα στις επιχειρήσεις μέσω του κράτους…»[6], και ακόμη «Ενώ στις παραδοσιακές καπιταλιστικές χώρες ο ανταγωνισμός ανάμεσα στους διάφορους βιομηχάνους τους αναγκάζει να συσσωρεύουν και ν' αυξάνουν την οργανική σύνθεση του κεφαλαίου, στη Ρωσία αυτός ο παράγοντας δεν ισχύει γιατί όλες οι βιομηχανίες ανήκουν σε μια

4. Ό.π., σελ. 221.
5. Ό.π., σελ. 214, 215.
6. Ό.π., σελ. 215.

εξουσία »[7] . Βλέπουμε, λοιπόν, ότι ο Τ.Κλιφ δεν καταφέρνει να ανακαλύψει στην ΕΣΣΔ ούτε τη ρυθμιστική λειτουργία του νόμου της αξίας, ούτε εμπορευματική παραγωγή, ούτε ανταγωνισμό μεταξύ των επιχειρήσεων . Μάλιστα, στις σχετικές του επισημάνσεις μπορούμε να διακρίνουμε ξεκάθαρα την περιγραφή των σοσιαλιστικών στοιχείων της σοβιετικής οικονομίας.

Τι είναι λοιπόν αυτό που, κατά τη γνώμη του Τ.Κλιφ, πιστοποιεί τον καπιταλιστικό - κρατικοκαπιταλιστικό χαρακτήρα της Σοβιετικής Ένωσης; Έχοντας ανιχνεύσει όλη την τεράστια έκταση της ΕΣΣΔ χωρίς να ανακαλύψει τα ίχνη του δήθεν κρατικοκαπιταλιστικού της χαρακτήρα, ο συγγραφέας αναζητεί τη σωτηρία της θεωρίας του στο εξωτερικό, στις διεθνείς οικονομικές σχέσεις της Σοβιετικής Ένωσης. Σύμφωνα με τα λεγόμενά του, στο πεδίο της παγκόσμιας οικονομίας «το Ρωσικό κράτος βρίσκεται στην ίδια θέση με τον ιδιοκτήτη μιας καπιταλιστικής επιχείρησης που ανταγωνίζεται τις άλλες επιχειρήσεις.»[8]. Με άλλα λόγια, ο Τ.Κλιφ διατείνεται ότι η καπιταλιστική φύση της ΕΣΣΔ συνίσταται στο γεγονός πως η χώρα αυτή συμμετέχει στην παγκόσμια κεφαλαιοκρατική αγορά ως μια ενιαία επιχείρηση-ιδιοκτησία της γραφειοκρατίας, ανταγωνιζόμενη τις ξεχωριστές καπιταλιστικές επιχειρήσεις. Μάλιστα ο Τ. Κλιφ προβαίνει και στη «συνταρακτική» δήλωση – διαπίστωση ότι, δήθεν, ο βαθμός εκμετάλλευσης των σοβιετικών εργαζομένων από τους γραφειοκράτες, m / v, (όπου m =υπεραξία και v = μισθός), δεν εξαρτάται από την αυθαιρεσία της γραφειοκρατίας αλλά καθορίζεται από το διεθνή ανταγωνισμό.

Θα περιμέναμε, βέβαια, από τον Τ.Κλιφ, στα πλαίσια του προηγούμενου ισχυρισμού του, να κάνει λόγο και περί ποσοστού κέρδους στην ΕΣΣΔ, που κι αυτό με τη σειρά του θα έπρεπε να εξαρτάται από τη διεθνή οικονομία. Πολύ περισσότερο, όμως, θα περιμέναμε να αποδείξει την οργανική συμμετοχή της Σοβιετικής Ένωσης στη διαμόρφωση της παγκόσμιας καπιταλιστικής οικονομίας, μέσω της εξαγωγής εμπορευμάτων και κεφαλαίων, μέσω της συμμετοχής στον παγκόσμιο καπιταλιστικό ανταγωνισμό για το μοίρασμα των αγορών και του χώρου εξαγωγής κεφαλαίου. Όμως, τίποτα από όλ' αυτά δεν απασχολεί τον Τ.Κλιφ. Επίσης, χρειάζεται να επισημάνουνε, ότι παρουσιάζοντας την ΕΣΣΔ ως μια ενιαία καπιταλιστική επιχείρηση, ο εν λόγω συγγραφέας προσπαθεί να αποφύγει ένα πολύ σημαντικό θεωρητικό πρόβλημα, το ότι στην πραγματικότητα επρόκειτο για μια χώρα με πληθώρα μεμονωμένων επιχειρήσεων, συνδεόμενων μεταξύ τους με συγκεκριμένες σχέσεις παραγωγής, οι οποίες, όπως παραδέχεται και ο ίδιος ο Τ.Κλιφ, δεν ήταν καπιταλιστικές. Αντί λοιπόν να μελετήσει αυτές τις σχέσεις ως έχουν, προτιμά να τις αντιπαρέλθει, χρησιμοποιώντας το τέχνασμα αναγωγής της ΕΣΣΔ σε μιαν ενιαία γραφειοκρατική επιχείρηση.

Αυτό που διακρίνει μονίμως την πορεία των συλλογισμών του Τ.Κλιφ είναι το γεγονός ότι το κάθε κατά κανόνα αυθαίρετο συμπέρασμά του αναφορικά με την κοινωνική φύση της ΕΣΣΔ ακολουθεί η ακούσια ανασκευή του, με τη διατύπωση

7. Ό.π., σελ.216
8. Ό.π., σελ 221

ορισμένων, ενίοτε νηφάλιων, επισημάνσεων, χωρίς βεβαίως ο ίδιος να έχει συνείδηση του πράγματος. Έτσι, λοιπόν, ενώ υποστηρίζει πως είναι η συμμετοχή της ΕΣΣΔ στην παγκόσμια οικονομία αυτή που προσδίδει στη χώρα καπιταλιστικό χαρακτήρα, ταυτόχρονα παραδέχεται ότι «Μέχρι τώρα, η οικονομία της Ρωσίας ήταν πολύ καθυστερημένη για να μπορέσει να κατακλύσει τις ξένες αγορές με τα προϊόντα της. Οι δικές της αγορές προστατεύονται από την πιθανότητα κατακλυσμού τους από ξένα προϊόντα με τη μονοπώληση από το κράτος του εξωτερικού εμπορίου…»[9]. Επίσης, παρατηρεί ότι «στη διάρκεια της περιόδου των Πεντάχρονων Προγραμμάτων, όπου η βιομηχανική παραγωγή πολλαπλασιάστηκε σε μεγάλο βαθμό, τόσο οι εξαγωγές όσο κι οι εισαγωγές έπεσαν με εκπληκτικό τρόπο.»[10]. Συνεπώς, τα λεγόμενα του ίδιου του Τ.Κλιφ δεν τεκμηριώνουν τη συμμετοχή της ΕΣΣΔ στην παγκόσμια κεφαλαιοκρατική οικονομία, κάτι που θα απεδείκνυε το δήθεν κρατικοκαπιταλιστικό χαρακτήρα της χώρας, αλλά καταφάσκουν ακριβώς το αντίθετο.

Το αδιέξοδο στο οποίο οδηγείται η πραγμάτευση της κοινωνικής φύσης της ΕΣΣΔ από τον Τ.Κλιφ είναι ανυπέρβλητο. Αυτό όμως το γεγονός ουδόλως πτοεί τον ίδιο, ο οποίος, κατά κανόνα, αδιαφορεί για τη συνάφεια των ισχυρισμών του και χειρίζεται αυθαίρετα τις διάφορες θεωρητικές έννοιες. Έτσι, επιχειρεί μιαν ακόμα νοηματική αυθαιρεσία, υποστηρίζοντας ότι ο διεθνής κεφαλαιοκρατικός ανταγωνισμός στον οποίο υποτίθεται ότι συμμετέχει η ΕΣΣΔ δεν είναι ο ανταγωνισμός εμπορευμάτων και κεφαλαίων παρά ο στρατιωτικός ανταγωνισμός. Πρόκειται, δηλαδή, περί μιας νέας, πρωτόγνωρης, ερμηνείας του παγκόσμιου κεφαλαιοκρατικού ανταγωνισμού. Όπως χαρακτηριστικά ισχυρίζεται ο ίδιος ο Τ.Κλιφ «Αξία είναι η έκφραση του ανταγωνισμού ανάμεσα σε ανεξάρτητους παραγωγούς. Ο ανταγωνισμός της Ρωσίας με τον υπόλοιπο κόσμο εκφράζεται με την εξύψωση των αξιών χρήσης σε σκοπό, με στόχο την τελική επικράτηση στον ανταγωνισμό. Οι αξίες χρήσης, και όταν ακόμα είναι σκοπός, εξακολουθούν να είναι μέσα»[11]. Για ποιες όμως αξίες χρήσης γίνεται λόγος; Ο Τ.Κλιφ διευκρινίζει την άποψή του: «Όμως καθώς ο ανταγωνισμός με τις άλλες χώρες είναι κύρια στρατιωτικός, το κράτος (εννοεί το σοβιετικό κράτος -Π.Π.) σαν ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΗΣ ενδιαφέρεται για μερικές συγκεκριμένες αξίες χρήσης, όπως τανκς, αεροπλάνα κ.λ.π.»[12].

Μοιάζει πραγματικά με ταχυδακτυλουργικό τέχνασμα η μετατροπή του ανταγωνισμού μεταξύ των ανεξάρτητων παραγωγών, που εκφράζεται από το νόμο της αξίας, σε στρατιωτικό ανταγωνισμό, εκφραζόμενο από την παραγωγή συγκεκριμένων αξιών χρήσης. Βέβαια, οι πολεμικές προετοιμασίες και πολεμικές συγκρούσεις αποτελούν αναπόσπαστο στοιχείο των σχέσεων μεταξύ καπιταλιστικών κρατών, ωστόσο όμως, ο πολεμικός ανταγωνισμός πηγάζει από τον ανταγωνισμό κεφαλαίων και εμπορευμάτων και υπάρχει μόνο ως στιγμή και

9. Ό.π., σελ .222
10. Ό.π. , σελ.222
11. Ό.π., σελ.224
12. Ό.π.

πτυχή του τελευταίου. Η σύγκρουση, συνεπώς, των κεφαλαιοκρατικών επιχειρήσεων για την ιδιοποίηση της παραγόμενης υπεραξίας δεν μπορεί ποτέ να υποκατασταθεί από την πολεμική σύγκρουση. Ειδάλλως θα είχαμε κατάργηση του νόμου της υπεραξίας και συνάμα του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Γι' αυτό το λόγο θεωρούμε τελείως ανυπόστατο τον ισχυρισμό του Τ.Κλιφ ότι «ο ανταγωνισμός ανάμεσα στις καπιταλιστικές δυνάμεις έχει μπει στο στάδιο όπου ο διεθνής καταμερισμός εργασίας αποδιοργανώνεται και όπου ο εμπορικός ανταγωνισμός αντικαθίσταται από τον άμεσο στρατιωτικό ανταγωνισμό. Σ' αυτό το στάδιο, οι αξίες χρήσης είναι πια ο στόχος της καπιταλιστικής παραγωγής.»[13]. Εκτός αυτού, χρειάζεται να υπογραμμίσουμε το γεγονός πως με την παραγωγή των προαναφερθέντων αξιών χρήσης (αρμάτων μάχης, πολεμικών αεροσκαφών κλπ) η ΕΣΣΔ αποσκοπούσε όχι στη διεκδίκηση «ζωτικού χώρου» για την εξαγωγή των εμπορευμάτων της και την τοποθέτηση των κεφαλαίων της, αλλά στην υπεράσπιση του σοσιαλιστικού κράτους από τις επιβουλές του καπιταλιστικού κόσμου.

Παρακολουθήσαμε την προσπάθεια του Τ.Κλιφ να παρουσιάσει τη Σοβιετική Ένωση ως κρατικοκαπιταλιστική χώρα κυβερνώμενη από την τάξη των γραφειοκρατών. Πιστεύουμε ότι η αποτυχία του στο εν λόγω εγχείρημα είναι ενδεικτική του θεωρητικού κύρους κάθε παρόμοιας ερμηνείας της κοινωνικής φύσης της ΕΣΣΔ. Η διαπίστωση αυτή αφορά, πρωτίστως, τον τρόπο σκέψης -τη μέθοδο πραγμάτευσης του θέματος, η οποία συνιστά το υπόστρωμα των ισχυρισμών του Τ.Κλιφ. Ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά του συγκεκριμένου τρόπου σκέψης είναι η προσέγγιση του αντικειμένου έρευνας μέσω αναλογιών. Βάσει της σύγκρισης και ανακάλυψης αναλογιών μεταξύ του σοβιετικού καθεστώτος και άλλων κοινωνικοοικονομικών σχηματισμών ο Τ.Κλιφ προσδιορίζει την κοινωνική φύση της ΕΣΣΔ. Η κεντρική του ιδέα περί κρατικού καπιταλισμού στη Σοβιετική Ένωση απορρέει, αναμφίβολα, από την άκριτη, εμπειρική αποδοχή της φαινομενικής ομοιότητας μεταξύ της κρατικής ιδιοκτησίας στην κεφαλαιοκρατική κοινωνία και της κρατικής - σοσιαλιστικής ιδιοκτησίας στην ΕΣΣΔ. Ενδεικτική του ίδιου αγοραίου εμπειρισμού είναι η δήλωση του Τ.Κλιφ ότι «Η διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στον καταμερισμό της εργασίας στη χωρίς κανένα σύστημα τιμών κοινωνία των Φαραώ, και στην αντίστοιχη με σύστημα τιμών σταλινική κοινωνία, είναι διαφορά βαθμού κι όχι ουσίας.»[14].

Τα συμπεράσματα που κατά τον παραπάνω τρόπο συνάγει ο Τ.Κλιφ λειτουργούν με τη σειρά τους ως στερεότυπα, στα πλαίσια των οποίων ερμηνεύονται όλα τα φαινόμενα. Δεν είναι η ανάλυση των γεγονότων αυτή που οδηγεί τη σκέψη του συγγραφέα αλλά κάποιες προκαθορισμένες αντιλήψεις, προς τεκμηρίωση των οποίων ο Τ. Κλιφ παραβιάζει και παραχαράσσει κάθε αντικειμενική συνάφεια της κοινωνικής πραγματικότητας. Φυσική συνέπεια αυτού του τρόπου σκέψης είναι η αυθαίρετη σύζευξη διαφορετικών πτυχών των

13. Ό.π. , σελ.224
14. Ό.π., σελ.218

κοινωνικών σχέσεων με συνηθέστερο αποτέλεσμα τη θεώρηση τυχαίων, επουσιωδών, επιφανειακών πλευρών της κοινωνικής ζωής ως ουσιωδών και καθοριστικών .Αρκεί να θυμηθούμε την αναγωγή των σοβιετικών σχέσεων ιδιοκτησίας σε σχέσεις «επαφών» και του μηχανισμού κίνησης της κεφαλαιοκρατίας (του νόμου της υπεραξίας) στην παραγωγή αξιών χρήσης.

Ο Τ.Κλιφ αρνείται να διακρίνει κάποια θεμελιώδη διαφορά μεταξύ της κοινωνικής φύσης της ΕΣΣΔ και αυτής των ιμπεριαλιστικών χωρών της Δύσης. Έτσι δεν αναγνωρίζει την ύπαρξη ταξικών αντιθέσεων ως αιτία σύγκρουσης του σοβιετικού κράτους με τη φασιστική Γερμανία. Η περιφρόνηση όμως προς τις πραγματικές αντιθέσεις δεν σημαίνει, ταυτόχρονα, ότι αυτές παύουν να υπάρχουν. Αντιθέτως, όσο πιο ουσιώδεις είναι οι αντιθέσεις τόσο περισσότερο διαπερνούν και καθορίζουν όλες τις πτυχές των κοινωνικών σχέσεων. Γι' αυτό και ο ερευνητής, παρά την προσπάθειά του να τις αποφύγει, προσκρούει πάνω τους κάθε στιγμή. Εφόσον, όμως, αδυνατεί να διεισδύσει στην ουσία των φαινομένων, προσλαμβάνει τις αντιθέσεις με αντεστραμμένο και παραμορφωτικό τρόπο.

Η περίπτωση του Τ.Κλιφ είναι ενδεικτική της παραπάνω επισημάνσεως. Θεωρώντας ταξικά «ομοούσιο» το κοινωνικό καθεστώς της ΕΣΣΔ με αυτό της φασιστικής Γερμανίας και των άλλων ιμπεριαλιστικών κρατών, ο Τ.Κλιφ ασχολείται με τις δυνάμεις εκείνες που κατά τη γνώμη του αποσκοπούσαν στην επαναστατική ανατροπή του σταλινικού κρατικού καπιταλισμού. Ποιοι ήταν όμως αυτοί οι ακραιφνείς επαναστάτες που είχε υπ' όψιν ο Τ.Κλιφ; Δεν ήταν άλλοι από τους άνδρες του περιβόητου Ρώσου στρατηγού Βλάσοφ, ηγέτη του «Ρωσικού Απελευθερωτικού Στρατού -ROA», και του Ουκρανού Μπαντέρα, αρχηγού της οργάνωσης «Ουκρανικός Αντάρτικος Στρατός - UPA». Στα προγράμματα των αντισταλινικών δυνάμεων ο Τ.Κλιφ ανακαλύπτει τις αρχές της σοσιαλιστικής δημοκρατίας και την πρόθεση μετατροπής του πλούτου της γραφειοκρατίας σε αυθεντική ιδιοκτησία της κοινωνίας[15]. Η πραγματική όμως ταυτότητα και ο ρόλος των εν λόγω οργανώσεων στην ιστορία της ΕΣΣΔ υπήρξαν τελείως διαφορετικοί. Ο Βλάσοφ ήταν στρατηγός του σοβιετικού στρατού, ο οποίος μετά την αιχμαλωσία του από τους Γερμανούς πέρασε με το μέρος του εχθρού και πολέμησε στο πλευρό των ναζιστικών ενόπλων δυνάμεων ως αρχηγός του «ROA».Ο δε «Ουκρανικός Αντάρτικος Στρατός -UPA» του Μπαντέρα ήταν οργάνωση Ουκρανών εθνικιστών, συνεργατών των γερμανικών στρατευμάτων κατοχής και υπευθύνων για την εξόντωση εκατοντάδων Εβραίων στο έδαφος της Ουκρανίας.

Θεωρώντας τις αναφερθείσες οργανώσεις αληθινούς αντιπάλους του σοβιετικού καθεστώτος ο Τ.Κλιφ δεν κάνει λάθος στην εκτίμησή του, μόνο που αποκαλύπτει, χωρίς βέβαια να το αντιλαμβάνεται, ότι πραγματικοί εχθροί της ΕΣΣΔ ήταν οι φασίστες και οι συνεργάτες τους. Αρνούμενος να αναγνωρίσει την ουσιώδη ταξική αντίθεση μεταξύ του σοβιετικού κράτους και των φασιστικών - ιμπεριαλιστικών κρατών της Δύσης καταλήγει να θεωρεί τα μίσθαρνα ανδρείκελα των τελευταίων αυθεντικούς και προοδευτικούς-αριστερούς αντιπάλους της

15. Βλ. ό.π., σελ.275

ΕΣΣΔ. Προσπαθώντας να αντιπαρέλθει την ουσιώδη αντίθεση μεταξύ της Σοβιετικής Ένωσης και του κεφαλαιοκρατικού κόσμου, κάτω από το πρόσχημα του δήθεν κρατικοκαπιταλιστικού χαρακτήρα της πρώτης, ο Τ.Κλιφ προσλαμβάνει τη συγκεκριμένη αντίθεση με τελείως αντεστραμμένο και φενακιστικό τρόπο: η προοδευτική πλευρά της αντίθεσης, η Σοβιετική Ένωση, εκλαμβάνεται ως αντιδραστική, ενώ ως προοδευτική εκλαμβάνεται η πραγματικά αντιδραστική πλευρά, οι φασίστες των ROA και UPA. Διαπιστώνουμε, εν κατακλείδι, ότι η εχθρότητα του Τ.Κλιφ απέναντι στο σοβιετικό καθεστώς βρίσκει συνεπείς μιμητές και συμμάχους στο πρόσωπο των συνεργατών του ναζιστικού στρατού.

Παρουσιάζει ενδιαφέρον να αναφέρουμε ότι εκτός από τον Τ.Κλιφ παρόμοιες απόψεις για την κοινωνική φύση του σοβιετικού καθεστώτος διετύπωσαν εκπρόσωποι τελείως διαφορετικών ρευμάτων του κομμουνιστικού πολιτικού φάσματος. Αν ο Τ.Κλιφ προερχόταν από τον τροτσκιστικό χώρο ο Ενβέρ Χότζα, ηγέτης της σοσιαλιστικής Αλβανίας, ήταν ένας από τους κυριότερους εκπροσώπους της σταλινικής ορθοδοξίας στη μετά Στάλιν εποχή. Ο δεύτερος, λοιπόν, ερμηνεύει την κοινωνική φύση της ΕΣΣΔ, στη χρουστσωφική και μπρεζνιεφική περίοδο, ως εξής: «Σήμερα το σοβιετικό κράτος, ως συλλογικός καπιταλιστής, διαχειρίζεται τα μέσα παραγωγής στο όνομα και για το συμφέρον της νέας σοβιετικής αστικής τάξης. Η σοσιαλιστική συλλογική ιδιοκτησία έχει μετατραπεί σ' ένα κρατικό καπιταλισμό νέου τύπου.»[16].

Ένας ιδεολόγος του μαοϊσμού, ο Σαρλ Μπετελέμ, διατυπώνει (από το 1968 και μετά) τη θέση ότι στην ΕΣΣΔ η αποξενωμένη από το λαό γραφειοκρατία μετεξελίχθη σε μια νέα κρατική αστική τάξη που είναι και η συλλογική ιδιοκτήτρια των μέσων παραγωγής[17]. Ο Σ.Μπετελέμ αποκαλεί αυτή την τάξη «κομματική αστική τάξη» (bourgeoise de parti). Όσον αφορά την κρατική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής στη ΕΣΣΔ αυτή αποτελεί μια συλλογική - κρατική καπιταλιστική ιδιοκτησία και, ως εκτούτου, την οικονομική βάση της κρατικής αστικής τάξης.

Ας σημειώσουμε, συμπερασματικά, ότι οι εν λόγω θέσεις, όπως και κάθε ισχυρισμός περί αστικών - κρατικοκαπιταλιστικών σχέσεων και περί αστικής εξουσίας στην ΕΣΣΔ, προσκρούει, πιστεύουμε, σε ανυπέρβλητα εμπόδια μεθοδολογικής φύσης. Φρονούμε ότι κάθε παρόμοια θέση απαιτεί για την τεκμηρίωσή της την απόδειξη της κυριαρχίας στην πρώην ΕΣΣΔ της αστικής ιδιωτικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής καθώς και των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων, εν γένει. Είναι αδιανόητο να γίνεται λόγος περί κυρίαρχης αστικής τάξης σε ένα κοινωνικό καθεστώς όπου απουσιάζει η κυριαρχία των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής. Διότι θα ήταν, πράγματι, ένας πολύ παράξενος καπιταλισμός αυτός στον οποίο θα απουσίαζε ο κεφαλαιοκρατικός

16. *Albania Today* ,Vol.4 (23) , 1975, σελ.43.

17.Βλ.Bettelheim Charles, *Class Struggles in the USSR*, Νέα Υόρκη 1976, Σουήζυ Π., Μπετελέμ Σ., *Μερικά σύγχρονα προβλήματα του σοσιαλισμού* ,εκδ. Κοινωνιολογία - Διογένης , Αθήνα, 1971.σελ.31,38, 47,53, Μπετελέμ Σ., *Μελέτες και άρθρα*, εκδ.Στοχαστής, Αθήνα, 1974, σελ.71,76.

ανταγωνισμός και οι κρίσεις υπερπαραγωγής, όπου αντί για χρόνια μαζική ανεργία θα είχαμε χρόνια έλλειψη εργατικών χεριών. Και είναι φαιδρό να παρουσιάζεται η κρατική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής ως συλλογική αστική ιδιοκτησία τη στιγμή που η συνένωση του συνόλου των παραγωγικών δυνάμεων στα χέρια ενός ιδιοκτήτη συνιστά άρνηση της αστικής - ιδιωτικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής.

Ουσιώδες γνώρισμα της κεφαλαιοκρατίας είναι η ύπαρξη αποξενωμένων ιδιοκτητών - κεφαλαιοκρατών και ο ανταγωνισμός μεταξύ αυτών. Σύμφωνα με μια παραδοχή του Π.Σουήζυ «…το κεφάλαιο δεν υπάρχει σαν μια ενιαία οντότητα που αντιμετωπίζει μία χωρίς περιουσία εργατική τάξη, αλλά σαν πολλά κεφάλαια οργανωμένα χωριστά που ενεργούν ανεξάρτητα το ένα από το άλλο.»[18]. Η συνένωση του συνόλου της παραγωγής στα χέρια του κράτους σημαίνει την κατάργηση της οικονομικής αποξένωσης και του ανταγωνισμού που χαρακτηρίζουν τη δραστηριότητα των καπιταλιστικών επιχειρήσεων. Η εξαφάνιση του ανταγωνισμού ως μοναδικής και καθολικής σχέσης μεταξύ των αποξενωμένων εμπορευματοπαραγωγών συνεπάγεται με τη σειρά της την κατάργηση των νόμων της υπεραξίας και της καπιταλιστικής συσσώρευσης.

Μια κρατική αστική τάξη η οποία θα αποτελούσε το συλλογικό ιδιοκτήτη των κρατικοποιημένων μέσων παραγωγής , από τη στιγμή που θα ικανοποιούσε τις καταναλωτικές της ανάγκες, δε θα είχε κανένα ενδιαφέρον για την ιδιοποίηση της μέγιστης ποσότητας υπεραξίας και για τη συσσώρευση κεφαλαίου. Όπως, όμως, επισημαίνει ο Κ.Μαρξ «η ανάπτυξη της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής μετατρέπει σε αναγκαιότητα τη διαρκή αύξηση του κεφαλαίου που είναι τοποθετημένο σε μια βιομηχανική επιχείρηση και ο ανταγωνισμός επιβάλλει στον κάθε ατομικό κεφαλαιοκράτη τους εσωτερικούς νόμους του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής σαν εξωτερικούς αναγκαστικούς νόμους. Τον αναγκάζει ν' αυξάνει διαρκώς το κεφάλαιό του για να το διατηρεί, και μόνο με προοδευτική συσσώρευση μπορεί να το αυξάνει.»[19]. Πιστεύουμε, λοιπόν, ότι η έννοια της «συλλογικής - κρατικοκομματικής αστικής ιδιοκτησίας» είναι ανυπόστατη και τραγελαφική.

Ο Σ.Μπετελέμ, ωστόσο, ανακαλύπτει στη σοβιετική κρατική αστική τάξη την επιδίωξη της συσσώρευσης για τη συσσώρευση και της παγκόσμιας κυριαρχίας. Σύμφωνα, όμως, με μιαν ορθή παρατήρηση του Π.Σουήζυ «Αυτό βέβαια είναι καθρέφτισμα του δυτικού ιμπεριαλισμού, με άριστο παράδειγμα, στη σημερινή εποχή, τις ΗΠΑ»[20]. Ο ίδιος συμπεραίνει ότι «Το σοβιετικό σύστημα είναι εντελώς διαφορετικό. Δεν υπάρχουν επιμέρους καπιταλιστές και …η απόπειρα του Μπετελέμ να αποδώσει στους σοβιετικούς διευθυντές επιχειρήσεων τον ίδιο ρόλο, δεν στηρίζεται στις δομικές συνθήκες του σοβιετικού συστήματος. Η ισχύς το κύρος και τα προνόμια των σοβιετικών ιθυνόντων δεν απορρέουν από

---

18. Σουήζυ Πωλ, «Μετά τον καπιταλισμό - Τι;», στο: *Ο σοσιαλισμός στο κατώφλι του εικοστού πρώτου αιώνα* , εκδ.Κάλβος , Αθήνα , 1989 ,σελ.304.

19. Μαρξ Κ., *Το κεφάλαιο*, τ. 1, Σύγχρονη Εποχή , Αθήνα , 1978 , σελ. 613.

20. Σουήζυ Πωλ , Μετά τον καπιταλισμό - Τι ; », στο: ό.π., σελ.311.

την κατοχή του ιδιωτικού πλούτου, αλλά από τον άμεσο έλεγχο πάνω στον κρατικό μηχανισμό …»[21].

Ο ισχυρισμός ότι στην ΕΣΣΔ η γραφειοκρατία αποτελεί μιαν εκμεταλλεύτρια άρχουσα τάξη, η οποία στηρίζεται στη συλλογική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής θα μπορούσε νοηματικά να συνάδει, ασχέτως αν είναι ορθός ή όχι, προς την άποψη περί ενός νέου κοινωνικού σχηματισμού και μιας νέας ταξικής κοινωνικής διάρθρωσης, (ο Σ.Μπετελέμ κάνει απλά λόγο για καπιταλισμό νέου τύπου), δε θα μπορούσε όμως ποτέ να συνδεθεί νοηματικά με τον ισχυρισμό περί αστικής κυριαρχίας και αστικής ιδιοκτησίας.

Εξάλλου, μια αστική εξουσία στην ΕΣΣΔ δε θα ανεχόταν ούτε στιγμή την σοσιαλιστική -κρατική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής, το πρώτο μέλημά της θα ήταν η ιδιωτικοποίησή τους ,όπως άλλωστε συνέβη μετά τη νίκη της αστικής αντεπανάστασης. Για τη νέα αστική τάξη της μετασοβιετικής εποχής απεδείχθη αδιανόητο να θεωρήσει, να αποδεχθεί και να διατηρήσει την κρατικοποιημένη σοβιετική οικονομία ως συλλογική -κρατική καπιταλιστική ιδιοκτησία .Η παλινόρθωση, μάλιστα, του καπιταλισμού στην ΕΣΣΔ και η ιδιωτικοποίηση της σοσιαλιστικής ιδιοκτησίας οδήγησε σε μια τεράστια καταστροφή των παραγωγικών δυνάμεων και σε μια μαζική εξαθλίωση των πολιτών της χώρας αυτής. Η αστική αντεπανάσταση και η παλινόρθωση της κεφαλαιοκρατίας σηματοδοτούν την οριστική ανασκευή, από τα ίδια πλέον τα ιστορικά γεγονότα, των θεωριών περί κρατικού καπιταλισμού στην ΕΣΣΔ. Όπως, άλλωστε, διερωτάται και ο Ε.Μαντέλ «πώς είναι δυνατή η παλινόρθωση της κεφαλαιοκρατίας όταν το κράτος είναι ήδη καπιταλιστικό;»[22].

21. Ό.π. , σελ. 311-312

22. Mandel E., *Power and Money .A Marxist Theory of Bureaucracy*, εκδ.Verso, London-New York, 1992 , σελ. 1

Κεφάλαιο 3
Η ερμηνεία του σοβιετικού καθεστώτος ως νέου γραφειοκρατικού κοινωνικού συστήματος.

Η προσπάθεια να παρουσιαστεί η σοβιετική γραφειοκρατία ως κοινωνική τάξη, διαπλεκόμενη με τις υποτιθέμενες κρατικοκαπιταλιστικές σχέσεις ιδιοκτησίας, προσκρούει, όπως είδαμε, στο ανυπέρβλητο εμπόδιο της απουσίας κλασικών στοιχείων της κεφαλαιοκρατίας στην οικονομία της ΕΣΣΔ. Ορισμένοι μελετητές και επικριτές του σοβιετικού καθεστώτος, από εκείνους που θεωρούν τη σοβιετική γραφειοκρατία άρχουσα τάξη, υπερβαίνουν το παραπάνω εμπόδιο εισηγούμενοι την ιδέα περί ενός νέου γραφειοκρατικού κοινωνικού συστήματος στη χώρα αυτή. Μετά τον πόλεμο, μερικοί απ' τους κυριότερους εκφραστές αυτής της άποψης ήταν οι Κ.Καστοριάδης, Μ.Τζίλας και Μ.Βοσλένσκυ.

- **Η θεωρία του Κ.Καστοριάδη**

Αφετηρία των συλλογισμών του Κ.Καστοριάδη υπήρξε η διαφωνία του με τις κλασικές τροτσκιστικές θέσεις για το φαινόμενο της γραφειοκρατίας [1]. Φρονώντας ότι ο Λ. Τρότσκι ασκεί ανεπαρκή και αντιφατική κριτική στο σταλινικό καθεστώς ο Κ.Καστοριάδης, πρώην τροτσκιστής και κατόπιν αποστάτης του τροτσκισμού, επιχειρεί μια, κατ' αυτόν, νέα προσέγγιση του θέματος, με έμφαση στην ανάλυση των σχέσεων παραγωγής. Ο ίδιος απορρίπτει κατηγορηματικά τη θέση τόσο περί του σοσιαλιστικού όσο και περί του καπιταλιστικού χαρακτήρα της ΕΣΣΔ, όπως άλλωστε και την τροτσκιστική θεωρία περί εκφυλισμένου εργατικού κράτους. Το βασικό συμπέρασμα του Κ.Καστοριάδη αναφορικά με τη φύση του σοβιετικού καθεστώτος είναι ότι η γραφειοκρατία καθεαυτή, δηλαδή ως γραφειοκρατία, αποτελεί μιαν άρχουσα τάξη και ότι στην ΕΣΣΔ έχει εγκαθιδρυθεί ένα νέο, γραφειοκρατικό εκμεταλλευτικό κοινωνικό σύστημα.

Οι δυσκολίες και τα εμπόδια που συναντά ο εν λόγω ισχυρισμός στην τεκμηρίωσή του, παρόμοια αυτών που εξετάσαμε στην περίπτωση του Τ.Κλιφ, είναι κατά τη γνώμη μας τυπικά και αναπόδραστα. Για να αποδειχθεί ότι η γραφειοκρατία είναι άρχουσα τάξη χρειάζεται να αποδειχθεί η ιδιοκτησία της στα μέσα παραγωγής. Στο εμπόδιο, όμως, αυτής της θεμελιώδους θεωρητικής υποχρέωσης προσκρούουν και καταρρέουν όλες οι σχετικές προσπάθειες του Κ.Καστοριάδη. Αντί για θεωρητικά επιχειρήματα το μόνο που μας παρουσιάζει

1. Οι απόψεις του Κ.Καστοριάδη επί του θέματος αυτού παρουσιάζονται σε μια σειρά άρθρα, δημοσιευμένα ,κυρίως , στο περιοδικό *Socialisme ou Barbarie*. Το έντυπο αυτό εξέδιδε ομόνυμη ομάδα, η οποία προήλθε από τις τάξεις της τροτσκιστικής 4ης Διεθνούς, ακολούθησε όμως κατόπιν τη δική της ιδεολογικοπολιτική πορεία.

είναι γενικές δηλώσεις, στηριζόμενες στην αποδεικτική ισχύ «αυταπόδεικτων» βεβαιοτήτων.

Σύμφωνα με τα λεγόμενα του Κ.Καστοριάδη «Η γραφειοκρατική ιδιοκτησία … είναι ιδιωτική, μια και υπάρχει μονάχα για τη γραφειοκρατία …όμως που την εκμεταλλεύεται μια τάξη από κοινού και συλλογικά μέσα στην τάξη αυτή …Με την έννοια αυτή, μπορεί κανείς να την ορίσει χονδρικά σαν μιά ιδιωτική συλλογική ιδιοκτησία.»[2]. Από αυτούς τους ισχυρισμούς απορρέει, λογικά, η αναγκαιότητα να καταδειχτεί ο τρόπος με τον οποίο οι σοβιετικές σχέσεις παραγωγής κατοχύρωναν τη διατήρηση της εν λόγω ιδιοκτησίας στα πλαίσια της γραφειοκρατικής συλλογικότητας. Με άλλα λόγια, θα περιμέναμε από τον Κ.Καστοριάδη να αποδείξει ότι τα μέσα παραγωγής παρέμεναν αποκλειστικά στα χέρια ενός συγκεκριμένου κυρίαρχου στρώματος, το οποίο, ακριβώς για τον παραπάνω λόγο, θα έπρεπε να ήταν κλειστό προς την υπόλοιπη κοινωνία. Ως συνέπεια των προηγουμένων χρειαζόταν, επίσης, να αποδειχθεί ότι η αναπαραγωγή της συγκεκριμένης άρχουσας τάξης στηριζόταν σε κάποιους ιδιαίτερους, προφανώς, φυσικούς - συγγενικούς δεσμούς μεταξύ των νέων μελών της και των παλαιοτέρων. Πώς, άλλωστε, θα μπορούσε η γραφειοκρατία να έχει την ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής χωρίς να μπορεί να κληροδοτήσει τα τελευταία στους απογόνους της;

Για καμία , όμως, από τις παραπάνω λογικές συνέπειες της βασικής του θέσης ο Κ.Καστοριάδης δεν παρουσιάζει κάποια στοιχεία. Μάλιστα χρησιμοποιεί διάφορα τεχνάσματα για να αποφύγει κάτι τέτοιο, γεγονός που κάνει εμφανέστερη την θεωρητική ανεπάρκεια των συλλογισμών του. Δηλώνει συγκεκριμένα ο Κ.Καστοριάδης ότι «Η κληρονομικότητα των προνομίων είναι ολοκληρωτικά εγγυημένη μέσα σε αυτό, (εννοεί το σοβιετικό καθεστώς -Π.Π.) όχι από νομικούς κανόνες, αλλά από κοινωνικούς νόμους που διέπουν τον γραφειοκρατικό χώρο.»[3]. Ο Κ.Καστοριάδης, βέβαια, δεν μας δίνει καμία πληροφορία περί αυτών των «κοινωνικών νόμων» που δήθεν εξασφαλίζουν μιαν «ολοκληρωτικά εγγυημένη» κληρονομικότητα προνομίων. Αποφεύγει, δηλαδή, τη συστηματική εξέτασή τους παρά το γεγονός ότι κάτι τέτοιο θα ήταν αναγκαίο, εφόσον πρόκειται για το μηχανισμό λειτουργίας-αναπαραγωγής της γραφειοκρατικής «ταξικής» εξουσίας.

Θεωρώντας δεδομένο αυτό το οποίο έπρεπε να αποδείξει, την ύπαρξη δηλαδή κάποιων νόμων που διασφαλίζουν τη δήθεν ταξική εξουσία της γραφειοκρατίας, ο Κ.Καστοριάδης κάνει λόγο για την εκμετάλλευση που αυτή ασκεί στο σοβιετικό προλεταριάτο .Μας πληροφορεί, λοιπόν, ότι «ο εργάτης είναι υποχρεωμένος να "πουλήσει" την εργατική του δύναμη στο "κράτος",

2. Καστοριάδης Κ., «Το πρόβλημα της ΕΣΣΔ και η δυνατότητα μιας τρίτης ιστορι-κής λύσης »,στο: Καστοριάδης Κ., *Η γραφειοκρατική κοινωνία*, τ.1, εκδ.ύψιλον / βιβλία, Αθήνα , 1985, σελ.89.

3. Ό.π. , σελ.91.

δηλαδή στη γραφειοκρατία»[4], η οποία είναι ιδιοκτήτρια των μέσων παραγωγής .Σκοπός δε της γραφειοκρατίας είναι η παραγωγή και η ιδιοποίηση όσο γίνεται περισσότερης υπεραξίας[5]. Μάλιστα, κατά τα λεγόμενα του Κ.Καστοριάδη, η σοβιετική γραφειοκρατία ανταγωνίζεται τον αμερικανικό ιμπεριαλισμό επιδιώκοντας την παγκόσμια κυριαρχία «για προσάρτηση όχι μονάχα ενός μεγαλύτερου μέρους των κερδών, αλλά όλων των κερδών»[6]. Για να ελέγξει τελικά «το σύνολο της παγκόσμιας οικονομίας»[7].

Ας εξετάσουμε τους παραπάνω ισχυρισμούς τον καθένα ξεχωριστά. Η πληροφορία πως οι σοβιετικοί εργάτες πωλούν την εργατική τους δύναμη στη γραφειοκρατία (στο κράτος) μας φαίνεται εξαιρετικά παράδοξη, διότι οι αποκαλούμενοι γραφειοκράτες, οι τεχνικοί, οι διανοούμενοι, τα πολιτικά και οικονομικά στελέχη, οι στρατιωτικοί κλπ πωλούν (πωλούσαν) και αυτοί την εργατική τους δύναμη στο κράτος αντί μισθού .Θα ήταν αδύνατο, δηλαδή, στα πλαίσια του σοβιετικού καθεστώτος, να λαμβάνουν, για παράδειγμα, τα τεχνικά στελέχη, οι διευθυντές των επιχειρήσεων και οι αξιωματικοί του στρατού κάποια αμοιβή από το κράτος χωρίς να κάνουν απολύτως τίποτα, χωρίς να προσφέρουν σε αντάλλαγμα ένα συγκεκριμένο είδος και μια ποσότητα εργασίας. Επίσης, η εργασία αυτών των ανθρώπων ήταν απαραίτητη για τη σοβιετική κοινωνία, για το σχεδιασμό και τη διεύθυνση της σοσιαλιστικής οικονομίας, για την περιφρούρηση του σοσιαλιστικού καθεστώτος. Έτσι, λοιπόν, θεωρούμε δεδομένο το γεγονός ό,τι τόσο οι σοβιετικοί εργάτες όσο και οι σοβιετικοί «γραφειοκράτες», διανοούμενοι και διευθυντές ελάμβαναν τις αμοιβές τους από το κράτος ως μισθωτοί εργαζόμενοι.

Εδώ, όμως, γεννάται το ερώτημα, πώς είναι δυνατό οι γραφειοκράτες, ως άρχουσα τάξη και ως ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής, προκειμένου να ιδιοποιηθούν την υπεραξία, να μισθώνουν και να υποχρεώνουν σε εργασία, εκτός από τους εργάτες, και τους ίδιους τους εαυτούς τους; Πώς είναι άραγε δυνατό η ιδιοκτήτρια των μέσων παραγωγής τάξη να λαμβάνει τα εισοδήματά της μόνο εφόσον η ίδια εργάζεται; Διότι είναι, πράγματι, εξαιρετικά παράδοξο οι σοβιετικοί γραφειοκράτες, ως εργαζόμενοι, να διασφαλίζουν για τον εαυτό τους αυτό (τη λήψη υψηλών αμοιβών), το οποίο δεν δύνανται να διασφαλίσουν αποκλειστικά και μόνο ως υποτιθέμενοι ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής. Διερωτόμαστε, επίσης, για ποιο λόγο η σοβιετική γραφειοκρατία -άρχουσα τάξη να μην αναθέσει σε κάποιους άλλους, σε ένα άλλο διοικητικό στρώμα, τις δικές της εργασιακές υποχρεώσεις, ώστε η ίδια να ιδιοποιείται απρόσκοπτα την υπεραξία, χωρίς εργασιακούς περιορισμούς, χωρίς καμία εξάρτηση από την εργασιακή θέση, από το είδος και τη διάρκεια εργασίας; Πόσο μάλλον που υπάρχει και το παράδειγμα της κεφαλαιοκρατίας, όπου οι ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής δε χρειάζεται να εργάζονται για να ιδιοποιηθούν την υπεραξία .Γιατί

---

4. Καστοριάδης Κ.,« Οι παραγωγικές σχέσεις στη Ρωσία », στο: ό.π., σελ .259.
5. Βλ. Καστοριάδης Κ .,*Η γραφειοκρατική κοινωνία* ,ό.π., σελ.89, 261, 262, 265
6. Καστοριάδης Κ., «Σοσιαλισμός ή βαρβαρότητα », στο: ό.π., σελ. 160.
7. Ό.π.

άραγε να μην καταστούν και οι σοβιετικοί γραφειοκράτες καπιταλιστές, ώστε να ξεπεράσουν τις προαναφερθείσες «ατέλειες» του σοβιετικού καθεστώτος; Βέβαια ο Κ.Καστοριάδης δεν ασχολείται με τέτοιου είδους ερωτήματα. Είναι δε τόσο βαθιά πεπεισμένος (τουλάχιστον ήταν, όταν έγραφε γι' αυτά τα θέματα) πως αντιπροσωπεύει «τη ζωντανή συνέχεια του μαρξισμού μέσα στη σύγχρονη κοινωνία.» και πως δίδει, μόνο αυτός και η ομάδα «Socialisme ou Barbarie», τις απαντήσεις στα θεμελιώδη προβλήματα του επαναστατικού κινήματος που δε θεωρεί σκόπιμο να κατέλθει από το ύψος των θεωρητικών του αφορισμών σε τόσο «επουσιώδεις» διευκρινίσεις[8].

Ας συνεχίσουμε όμως την παρακολούθηση του «επιστημονικού» και «μαρξιστικού» στοχασμού που διακρίνει τον Κ.Καστοριάδη. Όπως ο ίδιος ισχυρίζεται η σοβιετική γραφειοκρατία ιδιοποιείται την παραγόμενη υπεραξία. Αυτό για ένα μαρξιστή σημαίνει πως η σοβιετική οικονομία στηρίζεται σε μια καθολική εμπορευματική παραγωγή και σε καθολικές αξιακές σχέσεις ,διότι μόνο σε αυτά τα πλαίσια το υπερπροϊόν παίρνει αξιακή μορφή, καθίσταται υπεραξία. Όμως η «ζωντανή συνέχεια του μαρξισμού μέσα στη σύγχρονη κοινωνία» εκφραζόμενη στο πρόσωπο του Κ.Καστοριάδη ανατρέπει το παραπάνω μαρξιστικό μας συμπέρασμα, διότι μας πληροφορεί οτι «Οι συνθήκες ισχύος του νόμου της αξίας …απουσιάζουν από τη σοβιετική οικονομία»[9] και ότι «εδώ ο νόμος της αξίας χάνει το περιεχόμενό του ,εφόσον οι συνθήκες εφαρμογής του δεν υπάρχουν»[10]. Απομένει σε μας να θαυμάσουμε τη «μαρξιστική» κατάρτιση του Κ.Καστοριάδη και το επιστημονικό επίπεδο των επισημάνσεών του, όταν «ανακαλύπτει» την παραγωγή και ιδιοποίηση υπεραξίας σε μια κοινωνία και οικονομία όπου ο νόμος της αξίας δεν ισχύει.

Τι γίνεται όμως με την υπεραξία που ιδιοποιείται η γραφειοκρατία; Ο Κ.Καστοριάδης μας πληροφορεί ότι το μέγεθός της είναι τεράστιο. Πρόκειται περί ενός υπερεισοδήματος, που ανέρχεται στο μισό του εθνικού προϊόντος ή, κατά μια άλλη δήλωση του ίδιου συγγραφέα, στο «60% του ρωσικού καταναλώσιμου εθνικού εισοδήματος»[11]. Για την τεκμηρίωση του συγκεκριμένου ισχυρισμού ο Κ.Καστοριάδης δεν αναφέρει καμία απολύτως πηγή, κάτι που καθιστά αναξιόπιστα τα αναφερόμενα στοιχεία. Το πιο εκπληκτικό, όμως, είναι η δήλωση του ίδιου πως το τεράστιο αυτό μέρος του παραγόμενου προϊόντος υπηρετεί τη «μη παραγωγική κατανάλωση της κυρίαρχης τάξης»[12]. Υποστηρίζει,

---

8. Καστοριάδης Κ., «Παρουσίαση», στο: ό.π., σελ. 139, 138

9. Καστοριάδης Κ., «Για το καθεστώς της ΕΣΣΔ και ενάντια στην υπεράσπισή του», στο: ό.π., σελ 69.

10. Καστοριάδης Κ., «Το πρόβλημα της ΕΣΣΔ και η δυνατότητα μιας τρίτης ιστορικής λύσης », στο: ό.π., σελ.89.

11. Βλ.Καστοριάδης Κ., «Σχετικά με το ζήτημα της ΕΣΣΔ και του παγκόσμιου σταλινισμού», στο: ό.π., σελ.99 και ,επίσης, Καστοριάδης Κ., «Οι παραγωγικές σχέσεις στη Ρωσία», στο: ό.π., σελ. 287.

12. Ό.π. , σελ.261. Βλ. επίσης και σελ.179, 287.

δηλαδή, ο Κ.Καστοριάδης ότι τα αγαθά που καταναλώνει η γραφειοκρατία ανέρχονται, ποσοτικά, στο μισό του σοβιετικού εθνικού προϊόντος. Ωστόσο, παρά αυτό το εξαιρετικά υψηλό μέγεθος προσωπικής κατανάλωσης η σοβιετική γραφειοκρατία, κατά τα λεγόμενα του Κ.Καστοριάδη, δε μένει ικανοποιημένη. Έτσι, επιδιώκει την παγκόσμια κυριαρχία για την «προσάρτηση όχι μονάχα ενός μεγαλύτερου μέρους των κερδών, αλλά όλων των κερδών». Σε τι όμως αποσκοπεί αυτή η προσάρτηση των κερδών ή, ορθότερα, του υπερπροϊόντος της παγκόσμιας οικονομίας; Μα φυσικά στη «μη παραγωγική κατανάλωση της κυρίαρχης τάξης». Με άλλα λόγια, ο Κ.Καστοριάδης υπονοεί ότι οι καταναλωτικές ανάγκες και ορέξεις της σοβιετικής γραφειοκρατίας ανέρχονται, ποσοτικά, στο επίπεδο του παγκοσμίου υπερπροϊόντος!

Το ανυπόστατο των εξεταζόμενων ισχυρισμών του Κ.Καστοριάδη είναι πιστεύουμε πασιφανές. Ενώ δηλώνει ότι η σοβιετική γραφειοκρατία έχει αποκλειστικά καταναλωτικά συμφέροντα και επιδιώξεις, της προσάπτει έπειτα σκοπούς (προσάρτηση κερδών και παγκόσμια οικονομική κυριαρχία) οι οποίοι κάθε άλλο παρά απορρέουν από καταναλωτικές ανάγκες. Οι καπιταλιστές, πράγματι, επιδιώκουν το μέγιστο κέρδος, όχι φυσικά για προσωπική κατανάλωση, αλλά για τη συσσώρευση κεφαλαίων και την ενίσχυση των επιχειρήσεών τους, ώστε να επικρατήσουν στον ανταγωνισμό. Οι γραφειοκράτες, όμως, αποβλέπουν απλά στην ικανοποίηση των καταναλωτικών τους αναγκών, κάτι που απαιτεί συγκεκριμένη ποσότητα αγαθών, πέραν της οποίας κάθε συσσώρευση πόρων, πόσο μάλλον παγκόσμιων πόρων, στις σοβιετικές συνθήκες θα ήταν ανώφελη. Σε αντίθεση με την κεφαλαιοκρατία για την οποία, όσο θα διατηρείται ο ανταγωνισμός, η επιδίωξη του μέγιστου κέρδους δεν μπορεί ποτέ να φτάσει σε κάποιο όριο, για τη γραφειοκρατία το όριο των επιδιωκόμενων εισοδημάτων είναι δεδομένο, και ταυτίζεται, στην πιο μαξιμαλιστική εκδοχή του, με τα ιστορικά συγκεκριμένα πρότυπα της βέλτιστης ικανοποίησης των ανθρώπινων αναγκών. Ο Κ.Καστοριάδης συγχέει, προφανώς, τα συμφέροντα και τις επιδιώξεις της γραφειοκρατίας με αυτά των καπιταλιστών.

Η σύγχυση όμως αυτή αποκαλύπτει μία βαθύτερη θεωρητική αδυναμία του συγγραφέα. Εισηγούμενος την ιδέα ότι η σοβιετική γραφειοκρατία αποτελεί κυρίαρχη τάξη ,αντιμετωπίζει την ανάγκη να προσδώσει περιεχόμενο στον ισχυρισμό του αποκαλύπτοντας εκείνα τα στοιχεία που πιστοποιούν την ύπαρξη ταξικής εκμεταλλευτικής εξουσίας. Αδυνατεί, ωστόσο, να διατυπώσει κάποια αυθεντική και πρωτότυπη πρόταση αναφορικά με τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της υποτιθέμενης νέας κοινωνικής τάξης. Έτσι καταφεύγει στη λαθροχειρία, αποδίδοντας στη γραφειοκρατία ειδοποιά στοιχεία ,όπως την ιδιοποίηση υπεραξίας και την επιδίωξη του μέγιστου κέρδους στον παγκόσμιο ανταγωνισμό, τα οποία διακρίνουν κατεξοχήν την κεφαλαιοκρατία. Επειδή, όμως, δε δύναται να αποδείξει την ύπαρξη οικονομικού ανταγωνισμού μεταξύ ΕΣΣΔ και δυτικού καπιταλισμού, χρησιμοποιεί το γνωστό από τον Τ.Κλιφ τέχνασμα της δήθεν

αντικατάστασης του ανταγωνισμού για τα οικονομικά κέρδη από τη «στρατιωτική πάλη»[13] .

Ενδεικτική της ερμηνείας του σοβιετικού καθεστώτος μέσω της λαθραίας αναγωγής του σε φαινόμενα και σχέσεις της κεφαλαιοκρατίας, είναι η διαπίστωση του Κ.Καστοριάδη ότι «η ανάπτυξή τους οδηγεί τα δύο συστήματα στην ταύτιση», και πως κάτω από ορισμένες συνθήκες, είναι αναπόφευκτη «η ταύτιση των δύο συστημάτων και η ενοποίηση του παγκόσμιου συστήματος εκμετάλλευσης σε βάρος των εργαζόμενων μαζών.»[14]. Οι δηλώσεις αυτές του Κ.Καστοριάδη αποκαλύπτουν το γεγονός πως, όσον αφορά το μηχανισμό κίνησης και ιστορικής εξέλιξης των δύο κοινωνικών συστημάτων, τις καθοριστικές δηλαδή για το κάθε σύστημα κοινωνικές σχέσεις οι οποίες συγκροτούν αυτό το μηχανισμό, ο ίδιος δε βλέπει καμία ουσιώδη διαφορά μεταξύ τους.

Φρονούμε ότι η προσπάθεια του Κ.Καστοριάδη να παρουσιάσει το σοβιετικό καθεστώς ως νέο εκμεταλλευτικό σύστημα και τη σοβιετική γραφειοκρατία ως νέα άρχουσα τάξη δεν κατάληξε σε επιτυχία . Παρά τις μεγαλόστομες διακηρύξεις περί του επιστημονικού κύρους και της κοινωνικής σημασίας των υποτιθέμενων ανακαλύψεών του ο συγκεκριμένος στοχαστής δεν παρουσίασε καμία τεκμηριωμένη ανάλυση, που θα απεδείκνυε την ιστορικά νέα, ταξική - εκμεταλλευτική φύση του σοβιετικού καθεστώτος. Το μόνο που έκανε είναι μια αγοραία χρήση εννοιών της κεφαλαιοκρατικής οικονομίας προκειμένου να περιγράψει την αντίστοιχη της ΕΣΣΔ. Γι' αυτό, άλλωστε, ενώ παραδέχεται ότι η σοβιετική οικονομία δεν έχει «καμιά αναλογία με την καπιταλιστική … διότι …οι οικονομικοί νόμοι είναι ριζικά διαφορετικοί.»[15] δε βρίσκει κανέναν άλλο προσδιορισμό του σοβιετικού καθεστώτος παρά αυτό του «γραφειοκρατικού καπιταλισμού»[16].

Ολοκληρώνοντας την εξέταση των απόψεων του Κ.Καστοριάδη θα θέλαμε να σταθούμε για μια ακόμη φορά στη θέση ότι η γραφειοκρατία, δηλαδή τα τεχνικοεπαγγελματικά στελέχη, η διανόηση, οι πολιτικοί και οικονομικοί διευθυντές στην ΕΣΣΔ ιδιοποιούνται το σύνολο του παραγόμενου υπερπροϊόντος -την υπεραξία. Πιστεύουμε ότι ο ισχυρισμός αυτός είναι αναπόφευκτος για όλες εκείνες τις θεωρίες που ταυτίζουν τη γραφειοκρατία με την άρχουσα τάξη και, επομένως, αποτελεί κλασικό στοιχείο τους. Πρωτίστως, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι η έννοια «υπερπροϊόν» συνδέεται νοηματικά με αυτή του «αναγκαίου προϊόντος» και εκτός της συνάφειας με την τελευταία στερείται περιεχομένου. Αναγκαίο δε προϊόν ονομάζεται το μέρος εκείνο του κοινωνικού

---

13. Καστοριάδης Κ., «Σοσιαλισμός ή βαρβαρότητα», στο: ό.π., σελ. 160.

14. Ό.π., σελ. 159, 161.

15.Καστοριάδης Κ., «Για το καθεστώς της ΕΣΣΔ και ενάντια στην υπεράσπισή του», στο: ό.π., σελ. 70

16.Βλ. Καστοριάδης Κ., *Η γραφειοκρατική κοινωνία*, τ.1, ό.π., σελ.146, 244. Βλ., επίσης, Καστοριάδης Κ., *Η γραφειοκρατική κοινωνία,τ.2, Η επανάσταση κατά της γραφειοκρατίας* , ύψιλον / βιβλία, Αθήνα, 1985, σελ.180-181.

προϊόντος που είναι απαραίτητο για την αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης, της ικανότητας προς εργασία (των φυσικών και πνευματικών ικανοτήτων) του συνόλου των εργαζομένων, οι οποίοι απαιτούνται για την λειτουργία του συστήματος της υλικής παραγωγής. Από το μέγεθος του αναγκαίου προϊόντος καθορίζεται το αντίστοιχο του υπερπροϊόντος. Υπερπροϊόν καλείται το μέρος του κοινωνικού προϊόντος που παράγεται υπεράνω του αναγκαίου. Από το υπερπροϊόν και τον τρόπο κατανομής του εξαρτάται η δυνατότητα και το εύρος της διευρυμένης αναπαραγωγής .Στην ταξική κοινωνία η άρχουσα τάξη ιδιοποιείται ένα τμήμα ή και το σύνολο του υπερπροϊόντος εξασφαλίζοντας έτσι την παρασιτική της διαβίωση αλλά και τον έλεγχο στη διευρυμένη αναπαραγωγή.

Στη Σοβιετική Ένωση η εργασία του διοικητικού μηχανισμού (παρά τα αναπόφευκτα φαινόμενα παρασιτισμού) αποσκοπούσε πρώτα απ' όλα στη σχεδιοποίηση και γενικά στη διαχείριση της σοσιαλιστικής παραγωγής. Ως εκτούτου, η εργασία αυτή ήταν αναγκαία για την ύπαρξη και λειτουργία της σχεδιοποιημένης οικονομίας. Επρόκειτο, δηλαδή, για μια εργασία που αποτελούσε αναπόσπαστο συστατικό στοιχείο του συνόλου της κοινωνικής εργασίας. Συνεπώς, η αναπαραγωγή της ικανότητας προς τη συγκεκριμένη διοικητική εργασία εντασσόταν στην αναπαραγωγή της συνολικής εργασιακής δύναμης της κοινωνίας. Οι απολαβές της πλειοψηφίας των διοικητικών στελεχών της ΕΣΣΔ υπηρετούσαν τις προσωπικές καταναλωτικές ανάγκες αυτών των ανθρώπων, δηλαδή την αναπαραγωγή της ικανότητάς τους προς εργασία. Για το λόγο αυτό θεωρούμε ότι οι αμοιβές του στρώματος των αποκαλούμενων γραφειοκρατών αποτελούν, ως επί το πλείστον όχι όμως απόλυτα, μέρος του αναγκαίου προϊόντος. Στην αντίθετη περίπτωση θα έπρεπε να αποδεχθούμε ότι το υπερπροϊόν, το οποίο υποτίθεται ότι ιδιοποιούνται τα διευθυντικά στελέχη, αποσκοπεί και αυτό στην αναπαραγωγή της ικανότητας προς εργασία, και συνεπώς ταυτίζεται εννοιολογικά με το αναγκαίο προϊόν.

Όσον αφορά, τώρα, τη διαφορά αμοιβών μεταξύ γραφειοκρατών και λοιπών εργαζομένων αυτή είναι απότοκη, κυρίως, της αντίθεσης μεταξύ πνευματικής και χειρωνακτικής εργασίας και της κατίσχυσης της πρώτης επί της δεύτερης. Η εργασία ενός διανοουμένου είναι περισσότερο κοινωνικά αναγκαία από την αντίστοιχη ενός χειρώνακτα, γι' αυτό και ο πρώτος την προσφέρει στην κοινωνία λαμβάνοντας ως αντάλλαγμα μια μεγαλύτερη από του δευτέρου αμοιβή. Όμως, και οι δύο αμοιβές αποτελούν όρους αναπαραγωγής αντίστοιχων ικανοτήτων προς εργασία, και ως εκτούτου εντάσσονται στο αναγκαίο κοινωνικό προϊόν.

Αυτό βέβαια δε σημαίνει πως όλες οι απολαβές της γραφειοκρατίας ανήκουν στο αναγκαίο κοινωνικό προϊόν. Στο βαθμό που στην κρατική εξουσία αναπτύσσονται φαινόμενα παρασιτισμού, τα υλικά αγαθά που απολαμβάνει μέρος των γραφειοκρατών, κυρίως οι ανώτατοι κρατικοί αξιωματούχοι, υπερβαίνουν το ισοδύναμο της προσφερόμενης απ' αυτούς εργασίας και συνιστούν, σαφώς, ιδιοποίηση μέρους του υπερπροϊόντος. Όμως αυτό απέχει πολύ από την άποψη ότι η γραφειοκρατία, ως ξεχωριστό κοινωνικό στρώμα, ιδιοποιείται το σύνολο του παραγόμενου υπερπροϊόντος και ότι αποτελεί, συνεπώς, μια νέα εκμεταλλεύτρια τάξη.

- **Η *Νέα Τάξη* του Μ.Τζίλας.**

Ο Μ.Τζίλας υπήρξε αρχικά κομμουνιστής και μάλιστα ηγετικό στέλεχος του Κ.Κ.Γιουγκοσλαβίας ενώ κατόπιν μετεξελίχθη σε δριμύτατο κατήγορο των σοσιαλιστικών καθεστώτων της Ανατολικής Ευρώπης, της κομμουνιστικής ιδεολογίας και πρακτικής εν γένει. Στο διεθνώς γνωστό έργο του *Η Νέα Τάξη* ο Μ.Τζίλας υποστηρίζει την άποψη ότι η πολιτική γραφειοκρατία στη Σοβιετική Ένωση και στα άλλα ομοιογενή καθεστώτα και κυρίως τα ανώτατα κλιμάκια της κομμουνιστικής κομματικής ιεραρχίας συγκροτούν μια κυρίαρχη εκμεταλλευτική τάξη.

Σχετικά με την ιδιοκτησία που κατέχει η τάξη αυτή ο Μ.Τζίλας κάνει λόγο περί «συλλογικής-μονοπωλιακής ιδιοκτησίας» της γραφειοκρατίας[17]. Αντί όμως να αποδείξει ότι η ιδιοκτησία αυτή παρέμενε αποκλειστικά στα χέρια ενός συγκεκριμένου κυρίαρχου στρώματος, της κομματικής γραφειοκρατίας, αποτελώντας τη βάση της ταξικής του κυριαρχίας ο Μ.Τζίλας καταφεύγει σε συγκεχυμένους και αντιφατικούς ισχυρισμούς επί του θέματος αυτού. Αφενός, διατείνεται πως η κομματική γραφειοκρατία, ως άρχουσα τάξη, είναι «κλειστή σαν την αριστοκρατία»[18]. Αφετέρου, αρνείται την κληροδότηση της ιδιοκτησίας στα πλαίσια του κυρίαρχου στρώματος: κανείς δεν κληρονομεί τίποτε παρά τη φιλοδοξία να ανέλθει σε μιαν ανώτερη βαθμίδα της κοινωνικής κλίμακας. Επιπλέον δηλώνει ότι «η νέα τάξη …αλλάζει διαρκώς, απλώνεται, διαχέεται στο λαό, στις κατώτερες τάξεις»[19]. Αυτή η πασιφανής αντίφαση στους ισχυρισμούς του Μ.Τζίλας καταμαρτυρεί την αδυναμία του να στοιχειοθετήσει την ύπαρξη συλλογικής ιδιοκτησίας στα χέρια της σοβιετικής και των άλλων κομμουνιστικών γραφειοκρατιών. Επίσης, αποκαλύπτει την αποτυχία του συγγραφέα να διασφαλίσει τη συνάφεια των συλλογισμών του.

Αναφορικά με τις θεωρητικές αδυναμίες της αντίληψης που ανάγει τη σοβιετική γραφειοκρατία σε μια νέα άρχουσα τάξη θα θέλαμε να κάνουμε ορισμένες ακόμα επισημάνσεις εξετάζοντας τις απόψεις του Μ.Τζίλας. Μεγάλης θεωρητικής σημασίας πρόβλημα είναι η ανακάλυψη και παρουσίαση του τρόπου με τον οποίο η εν λόγω τάξη διαμορφώνεται και αναδεικνύεται σε κυρίαρχη δύναμη. Στην ιστορία της ανθρωπότητας η εκάστοτε νέα τάξη που επρόκειτο να έλθει στην εξουσία συγκροτούταν κατά κανόνα ως τάξη στα σπλάχνα του παλαιού καθεστώτος, προτού συγκρουστεί μαζί του και το ανατρέψει. Στην περίπτωση όμως της σοβιετικής γραφειοκρατίας ,ισχυρίζεται ο Μ.Τζίλας, δε συνέβη κάτι τέτοιο. Πρωταγωνιστής βέβαια της Οκτωβριανής Επανάστασης ήταν το ρώσικο προλεταριάτο, υπό την καθοδήγηση του κόμματος των

17. Djilas Milovan , *The New Class* , Praeger, New York, 1962, σελ.59.
18. Ό.π. , σελ. 60.
19. Ό.π., σελ.61.

μπολσεβίκων. Στην εξουσία όμως ήρθε όχι η εργατική αλλά μια νέα τάξη, ανύπαρκτη πριν την επανάσταση, η κομματική γραφειοκρατία[20] .

Γεννάται βέβαια εδώ το εύλογο ερώτημα: από πού προέκυψε αυτή η νέα άρχουσα τάξη, εφόσον δεν υπήρχε πριν την καθεστωτική αλλαγή; Οι απαντήσεις που δίνει ο Μ.Τζίλας είναι ποικίλες, συγκεχυμένες και αντιφατικές. Κατά μία πρώτη απάντηση, η νέα αυτή τάξη αυτοδημιουργήθηκε. Κατά μία δεύτερη, «Το κόμμα γεννά την τάξη»· συγκεκριμένα το στρώμα των επαγγελματιών επαναστατών αποτελεί την απαρχή και τις ρίζες της νέας τάξης. Η πλήρης δε διαμόρφωσή της συντελείται ενώ βρίσκεται ήδη στην εξουσία. Σύμφωνα όμως με κάποιες άλλες δηλώσεις του είναι ο Ι.Β.Στάλιν αυτός ο οποίος δημιούργησε τη νέα άρχουσα τάξη[21]. Και αν η παραπάνω άποψη φαντάζει ως μια εξαιρετικά βουλησιαρχική ερμηνεία των κοινωνικών φαινομένων ο παρακάτω ισχυρισμός του Μ.Τζίλας επιβεβαιώνει το συγκεκριμένο τρόπο σκέψης: «Η νέα τάξη εμφανίσθηκε εξαιτίας αντικειμενικών αιτίων και διά της θελήσεως, της σκέψεως και των πράξεων των ηγετών της»[22]. Με άλλα λόγια, παρά τις αντικειμενικές συνθήκες ήταν οι ηγέτες αυτοί που τελικά δημιούργησαν τη νέα τάξη. Αυτό σημαίνει ότι στην περίπτωση ανεπάρκειας βούλησης, σκέψης και πράξεων των πρώτων ηγετών μπορούμε να υποθέσουμε ότι η περιβόητη νέα τάξη ίσως να μην είχε ποτέ συγκροτηθεί. Η σύνδεση της εμφάνισης μιας νέας κοινωνικής τάξης με τη βούληση και τις πράξεις ξεχωριστών προσώπων αποκαλύπτει την αδυναμία του συγγραφέα να προσδιορίσει κάποιες αντικειμενικές, ιστορικά νομοτελειακές προϋποθέσεις (συνυφασμένες με ένα νέο τρόπο παραγωγής) σχηματισμού της.

Θα πρέπει εδώ, εν είδει παρεκβάσεως, να διευκρινίσουμε ότι το κόμμα των μπολσεβίκων, πριν ακόμη την κατάληψη της εξουσίας, όπως και οποιοδήποτε άλλο εργατικό επαναστατικό κόμμα, ως φορέας επαναστατικής συνειδητοποίησης και στρατηγικών στόχων, ως πρωτοπορία και ηγεσία της εργατικής τάξης ,αποτελεί μια οργάνωση η οποία όχι μόνο απορρέει από τον καταμερισμό μεταξύ πνευματικής -διοικητικής και χειρωνακτικής -εκτελεστικής εργασίας στο εσωτερικό της εργατικής τάξης, αλλά αναπαράγει αυτόν τον καταμερισμό και συνεπώς φέρει τα σπέρματα της γραφειοκρατικοποίησης.

Το γεγονός αυτό είχε, άλλωστε, επισημανθεί ήδη από τις αρχές του 20ου αιώνα. Ο Ρ.Μίχελς, έχοντας υπ' όψιν τη γραφειοκρατικοποίηση του γερμανικού σοσιαλδημοκρατικού κόμματος, είχε δηλώσει: «Συγκροτημένο για να υπερβεί τη συγκεντρωτική εξουσία του κράτους και αφορμώμενο από τη σκέψη ότι η εργατική τάξη χρειάζεται απλώς μιαν επαρκώς μεγάλη και πάγια οργάνωση για να νικήσει εκείνη του κράτους, το προλεταριακό κόμμα κατέληξε να αποκτήσει το ίδιο ισχυρή συγκεντρωτική οργάνωση και να εδράσει το επιβλητικό

20. Ο Κλοντ Λεφόρ, που σε ορισμένες περιόδους υπήρξε ομοϊδεάτης και συνεργάτης του Κ.Καστοριάδη, διατυπώνει επί του συγκεκριμένου ζητήματος παρόμοια με του Μ.Τζίλας άποψη: «Η γραφειοκρατία δεν είναι τάξη όσο δεν είναι άρχουσα τάξη …». Λεφόρ Κ., *Τι είναι η γραφειοκρατία*, εκδοτική ομάδα, Θεσσαλονίκη, σελ.41.

21. Βλ. Djilas Milovan, *The New Class*, ό.π., σελ. 38, 39, 40, 48.

22. Ό.π.,σελ.41.

οικοδόμημά του στις ίδιες με το κράτος μεγαλειώδεις θεμελιακές αρχές: στην εξουσιαστική αυθεντία και στην πειθαρχία »[23].

Ο κίνδυνος, όμως, της γραφειοκρατικοποίησης δεν μπορεί να αμφισβητήσει την αναγκαιότητα του εργατικού κόμματος, προκειμένου να οργανωθεί και να καθοδηγηθεί η μαζική επαναστατική δραστηριότητα των εργαζομένων για την ανατροπή της κεφαλαιοκρατίας και την οικοδόμηση του σοσιαλισμού. Η απόρριψη της εν λόγω αναγκαιότητας οδηγεί στην απόρριψη του μόνου αποτελεσματικού τρόπου οργάνωσης, συντονισμού και καθοδήγησης της μαζικής επαναστατικής πάλης σε συνθήκες κυριαρχίας του υποδουλωτικού καταμερισμού εργασίας. Σ' αυτές τις συνθήκες το προλεταριάτο - φορέας, ως επί το πλείστον, της χειρωνακτικής - εκτελεστικής εργασίας αδυνατεί να επιτελέσει, ως ενιαίο σύνολο, ένα διοικητικό, καθοδηγητικό έργο.

Το εργατικό κόμμα, λοιπόν, συνιστά ένα ξεχωριστό από την ίδια την τάξη και, εν πολλοίς, γραφειοκρατικό μέσο οργάνωσής της, η ιστορική σημασία του οποίου συνδέεται με τις συνθήκες και τους τρόπους μετάβασης στην αταξική κοινωνία και εξαντλείται όταν ο στόχος αυτός έχει πλέον πραγματοποιηθεί. Πρόκειται σαφώς για ένα μέσο υλοποίησης του επαναστατικού σκοπού το οποίο μάλλον αναγκαίο κακό παρά αυταξία πρέπει να θεωρηθεί. Η επιτυχής χρήση αυτού του μέσου εξαρτάται από το δυναμισμό της επαναστατικής κινητοποίησης και αυτενέργειας των εργαζομένων: όσο μεγαλύτερη είναι η πίεση και ο έλεγχος των μαζών πάνω στον κομματικό μηχανισμό τόσο περισσότερο αυτός υποχρεώνεται να υπηρετεί το στρατηγικό σκοπό. Αναγνωρίζοντας ότι κάθε οργάνωση κομματικού τύπου, έστω και εργατική, έχει ως ένα βαθμό γραφειοκρατικό χαρακτήρα δε βλέπουμε, ωστόσο, για ποιο λόγο θα πρέπει μια τέτοια οργάνωση να θεωρηθεί εν δυνάμει νέα άρχουσα τάξη.

Σε τι όμως συνίσταται η περιβόητη ταξική εξουσία της σοβιετικής ή ακριβέστερα της κομματικής γραφειοκρατίας για την οποία κάνει λόγο ο Μ.Τζίλας; Προσπαθώντας πιθανώς να προλάβει κάποιες ενστάσεις στην άποψή του, την οποία θα αναφέρουμε παρακάτω, διευκρινίζει πως η κρατική μηχανή στην ΕΣΣΔ δε διαμορφώνει τις κυρίαρχες σχέσεις ιδιοκτησίας παρά μόνο τις υπερασπίζεται[24] . Όταν, όμως, προσδιορίζει τη φύση της ταξικής εξουσίας που κατέχει το εν λόγω στρώμα διατείνεται ακριβώς το αντίθετο: «τα ιδιοκτησιακά προνόμια της νέας τάξης όπως και η ένταξη σ' αυτήν υλοποιούνται μέσω των διοικητικών προνομίων», «μέσω του μονοπωλίου στη διοίκηση χαίρει του δικαιώματος στην ιδιοκτησία ένας στενός κύκλος κυβερνητών»[25]. Είναι, λοιπόν, η κατοχή της κρατικής μηχανής αυτή που μετατρέπει τα μέλη του κόμματος σε ιδιοκτήτες του κοινωνικού πλούτου. Όμως δεν πρόκειται για το σύνολο των μελών του κόμματος. Στη νέα τάξη ανήκουν μόνο εκείνα τα κομματικά μέλη τα οποία εξαιτίας του μονοπωλίου στη διοίκηση αποκτούν ιδιαίτερα προνόμια και

23. Μίχελς Ρ., *Κοινωνιολογία των πολιτικών κομμάτων στη σύγχρονη δημοκρατία*, εκδ. Γνώση, Αθήνα , 1997, σελ. 504.
24. Djilas Milovan, ό.π., σελ.35
25. Ό.π. , σελ.46, 66.

υλικά πλεονεκτήματα[26]. Ποια είναι, όμως, αυτά τα μέλη και πώς οριοθετούνται έναντι των υπολοίπων μελών, πώς αναπαράγουν την κυρίαρχη ταξική τους θέση, ο Μ.Τζίλας αδυνατεί να εξηγήσει. Όπως ο ίδιος δηλώνει είναι «αδύνατο να προσδιοριστούν τα όρια της νέας τάξης»[27] .

Χρειάζεται, εδώ, να υπογραμμίσουμε πως αυτό το οποίο Ο Μ.Τζίλας ισχυρίζεται ότι κατέχει η συγκεκριμένη τάξη δεν είναι κάποια περιουσιακά στοιχεία (μέσα παραγωγής κ.λ.π) αλλά ορισμένα προνόμια. Η ένταξη στην άρχουσα τάξη συνίσταται στη λήψη υλικής αμοιβής «υψηλότερης απ' αυτή με την οποία η κοινωνία θα έπρεπε να αμείβει συγκεκριμένες λειτουργίες»[28]. Με άλλα λόγια, η κομματική γραφειοκρατία απολαμβάνει υλικά αγαθά ελέγχοντας την κρατική μηχανή, αποτελώντας και η ίδια, ως κομμουνιστικό κόμμα, κρατικό-διοικητικό θεσμό. Από τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι η γραφειοκρατία, συμπεριλαμβανομένης και της κομματικής, διαχειρίζεται - διευθύνει την παραγωγική διαδικασία, επ'ουδενί όμως λόγω δεν ιδιοποιείται τα μέσα παραγωγής, τα οποία παραμένουν κρατικά. Η μόνη σχέση που έχει η γραφειοκρατία με τα μέσα παραγωγής είναι αυτή η οποία υπαγορεύεται από τις διοικητικές αρμοδιότητες και λειτουργίες του κρατικού μηχανισμού. Εκτός των παραπάνω πλαισίων παύει κάθε εμπλοκή της στην παραγωγή και στο μοίρασμα του κοινωνικού πλούτου.

Η ταξική, όμως, διαστρωμάτωση της κοινωνίας απορρέει πρώτα απ' όλα από την ιδιοποίηση των μέσων παραγωγής. Μέσω της τελευταίας συντελείται η ιδιοποίηση της εργασιακής δύναμης και του παραγόμενου προϊόντος .Στα πλαίσια της ταξικής διαστρωμάτωσης οι διάφορες ανταγωνιστικές ομάδες συγκροτούνται ως κοινωνικές τάξεις στη βάση της ιδιοποίησης των όρων της παραγωγής και του παραγόμενου υπερπροϊόντος. Από αυτή τη σκοπιά, μια τάξη καθίσταται άρχουσα όχι εξαιτίας των επαγγελματικών, εργασιακών θέσεων - ασχολιών των μελών της, ούτε απλώς επειδή δύναται η ίδια να χειρίζεται, να διαχειρίζεται και να διευθύνει τα μέσα παραγωγής αλλά, πρωτίστως, επειδή δύναται να ιδιοποιείται τις παραγωγικές δυνάμεις και να αποτρέπει, να αποκλείει από κάτι τέτοιο τις άλλες κοινωνικές τάξεις, την υπόλοιπη κοινωνία.

Έτσι, λοιπόν, στα πλαίσια της κατανομής -ιδιοποίησης του κοινωνικού προϊόντος, δεν είναι η κατανομή των αγαθών ατομικής κατανάλωσης αυτή που καθορίζει την ταξική διαστρωμάτωση, διότι τα αγαθά αυτά εξασφαλίζουν μόνο τη βιολογική αναπαραγωγή του ανθρώπου και δεν του δίνουν καμία εξουσία επί των άλλων. Αντιθέτως, η ταξική διαστρωμάτωση πηγάζει από την κατανομή - ιδιοποίηση των παραγωγικών δυνάμεων διότι μέσω αυτής αποκτάται ο έλεγχος των παραγωγικών - κοινωνικών όρων ύπαρξης των ανθρώπων και συντελείται η κοινωνική κατίσχυση της μιας ανθρώπινης ομάδας επί των υπολοίπων. Οι θεωρίες, συνεπώς, που προσδίδουν στη σοβιετική γραφειοκρατία τα στοιχεία

26. Βλ. ό.π.,σελ.39-40.
27. Ό.π. ,σελ.39.
28. Ό.π., σελ.44.

μιας άρχουσας τάξης επικεντρώνουν συνήθως την επιχειρηματολογία τους σε ένα επισφαλές κριτήριο: στα υψηλά εισοδήματα και τα ιδιαίτερα προνόμια που απολάμβαναν οι άνθρωποι του διοικητικού μηχανισμού. Το ζήτημα όμως της ταξικής διαστρωμάτωσης μιας κοινωνίας δεν αφορά απλώς τη διαφορά εισοδημάτων μεταξύ των πολιτών· διότι μπορεί βέβαια η ταξική ανισότητα να συνεπάγεται ανισότητα στις ατομικές απολαβές και στην ατομική κατανάλωση οι τελευταίες, ωστόσο, δεν συνεπάγονται και δε σηματοδοτούν πάντα μια ταξική διαστρωμάτωση. Και δεν πρέπει συνεπώς να συγχέονται μεταξύ τους η λήψη μισθού (έστω και ιδιαίτερα υψηλού) λόγω της κατοχής συγκεκριμένου εργασιακού πόστου με την ιδιοποίηση του παραγόμενου υπερπροϊόντος λόγω της ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής.

- **Η θεωρία της *Νομενκλατούρας* του Μ.Βοσλένσκυ.**

Κατά την εξέταση των θεωριών περί νέας εκμεταλλεύτριας τάξης στην ΕΣΣΔ δε θα μπορούσαμε να παραλείψουμε μια επίσης διεθνώς γνωστή, πολυμεταφρασμένη και με πολλές εκδόσεις εργασία, τη *Νομενκλατούρα* του Μ.Βοσλένσκυ. Πρόκειται για το ογκώδες έργο ενός σοβιετικού πολίτη, διδάκτορα ιστορίας και φιλοσοφίας, επιστημονικού συνεργάτη της Ακαδημίας Επιστημών της ΕΣΣΔ, ο οποίος το 1972 εγκατέλειψε την πατρίδα του και εγκαταστάθηκε στη Δ.Γερμανία. Ο Μ.Βοσλένσκυ χρησιμοποιώντας πληθώρα στοιχείων δίνει μια λεπτομερή περιγραφή της, κατ'αυτόν, άρχουσας τάξης της Σοβιετικής Ένωσης. Δε θα μπορούσαμε, λοιπόν, να αγνοήσουμε το εν λόγω έργο έστω και για το γεγονός ότι σύμφωνα με το διεθνούς φήμης «ειδικό» επί του συγκεκριμένου θέματος, Μ.Τζίλας, «η *Νομενκλατούρα* αποτελεί μία από τις καλύτερες μελέτες που έχουν ποτέ γραφτεί για το σοβιετικό σύστημα» και ως εκτούτου ανήκει στους «θησαυρούς της πολιτικής σκέψης.»[29].

Κεντρική θέση στην πραγμάτευση του σοβιετικού καθεστώτος από το Μ.Βοσλένσκυ κατέχει η άποψη πως στην κορυφή της σοβιετικής κοινωνίας βρίσκεται (βρισκόταν) μια νέα άρχουσα - εκμεταλλεύτρια τάξη, η Νομενκλατούρα. Αυτή δε η άρχουσα τάξη προσδιορίζεται ως το σύνολο των πλέον σημαντικών αξιωμάτων για τα οποία οι υποψήφιοι εξετάζονται προκαταρτικά, προτείνονται και εγκρίνονται από τις αντίστοιχες κομματικές επιτροπές (περιοχής, πόλης, περιφέρειας κλπ). Όπως δηλώνει ο Μ.Βοσλένσκυ «στην άρχουσα τάξη πραγματικά ανήκουν αυτοί που είναι μέλη του προσωπικού της Νομενκλατούρας (του συνόλου των προαναφερθέντων αξιωμάτων -Π.Π.) των κομματικών οργάνων - απ' τη Νομενκλατούρα του Πολιτικού Γραφείου της Κ.Ε… μέχρι και τη Νομενκλατούρα των επιτροπών περιοχής.»[30].

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι αναφερόμενος στην άρχουσα τάξη της ΕΣΣΔ ο Μ.Βοσλένσκυ δίδει μια δική του ερμηνεία στον όρο κοινωνική τάξη: ο όρος

---

29. Восленский М., *Номенклатура*, М., Советская Россия – М.П. Октябрь, 1991, с.8,7. (Βοσλένσκυ Μ., *Η Νομενκλατούρα* , Μόσχα , 1991 , σελ.8 , 7.)
30. Ό.π. , σελ.149

αυτός δεν έχει πλέον οικονομικό αλλά πολιτικό περιεχόμενο, συνδέεται, δηλαδή, με την κατοχή πολιτικών αξιωμάτων. Η προσέγγιση αυτή δεν είναι βέβαια πρωτότυπη. Ο Μ.Βοσλένσκυ επαναλαμβάνει στην ουσία την άποψη του Μ.Τζίλας, ότι, δηλαδή, άρχουσα τάξη της ΕΣΣΔ είναι η κομματική γραφειοκρατία, η οποία μονοπωλεί την ανώτατη πολιτική εξουσία [31].

Κατά τον Μ.Βοσλένσκυ η τάξη αυτή δεν υπήρχε πριν την Οκτωβριανή Επανάσταση, όπως άλλωστε ισχυρίζεται και ο Μ.Τζίλας. Εκείνο που υπήρχε ήταν η επινοημένη και ιδρυμένη από το Β.Ι.Λένιν οργάνωση επαγγελματιών επαναστατών, η εμβρυακή μορφή της μελλοντικής άρχουσας τάξης. Η οργάνωση αυτή εκμεταλλεύτηκε την εργατική τάξη προκειμένου να πραγματοποιήσει την επανάσταση. Αντί, όμως, του προλεταριάτου την εξουσία κατέλαβε ο Λένιν και οι συνεργάτες του, οι επαγγελματίες επαναστάτες. Από τη στιγμή εκείνη άρχισε η διαδικασία μετατροπής του κυβερνώντος Μπολσεβίκικου Κόμματος σε άρχουσα τάξη, η οποία ολοκληρώθηκε επί Στάλιν. «Ο επαναστάτης Λένιν επινόησε την οργάνωση των επαγγελματιών επαναστατών. Ο απαράτσικ Στάλιν (ο άνθρωπος του μηχανισμού -Π.Π.) επινόησε τη Νομενκλατούρα.»[32]. Έτσι, λοιπόν, η τάξη της Νομενκλατούρας ήταν το τέκνο των Λένιν και Στάλιν. Πρόκειται απ' ότι βλέπουμε για μια τελείως πρωτόγνωρη περίπτωση ταξικής κυριαρχίας, αφού η νέα αυτή τάξη καθίσταται άρχουσα όχι εξαιτίας κάποιων νέων κοινωνικο-οικονομικών σχέσεων αλλά χάρη στις αποφάσεις και τις ενέργειες των ηγετών της. Η ιδέα αυτή, που συναντάται επίσης και στον Μ.Τζίλας, είναι ενδεικτική τη αδυναμίας των εισηγητών της να υπερβούν το επίπεδο του αγοραίου εμπειρισμού, στα πλαίσια του οποίου η αυθαίρετη βούληση της ξεχωριστής προσωπικότητας φαντάζει ως δημιουργός των κοινωνικών θεσμών και σχέσεων.

Σε τι όμως συνίσταται η ουσία της ταξικής κυριαρχίας της Νομενκλατούρας; Όπως ισχυρίζεται ο Μ.Βοσλένσκυ «Αντίθετα από την αστική τάξη, το βασικό χαρακτηριστικό γνώρισμα της Νομενκλατούρας δεν είναι η ατομική ιδιοκτησία …η Νομενκλατούρα δεν είναι η τάξη των κατεχόντων, αλλά η τάξη των διοικούντων. Διαχείριση και άσκηση της εξουσίας είναι οι δύο ουσιαστικές λειτουργίες της Νομενκλατούρας …Η Νομενκλατούρα ενσαρκώνει πριν απ' όλα την πολιτική ηγεσία της κοινωνίας. Η διακυβέρνηση του οικονομικού τομέα έρχεται δεύτερη. Η πολιτική ηγεσία είναι το κύριο έργο της»[33]. Και για να μη

---

31. Την ίδια, ουσιαστικά , άποψη επαναλαμβάνει και ο Κ.Κάππος στο έργο του *Κριτική του σοβιετικού σχηματισμού*, χωρίς όμως να κάνει καμία παραπομπή στους «προλαλήσαντες» Μ.Τζίλας και Μ.Βοσλένσκυ: «…το κόμμα σχημάτιζε την "κορυφή", που αποτελούσε συγχώνευση του πολιτικού, του διοικητικού και του οικονομικού μηχανισμού διεύθυνσης». «Αυτή η κορυφή που σχημάτιζε το κόμμα … ήταν εν δυνάμει τάξη στην διάρκεια της μεταβατικής περιόδου. Στην πορεία και ύστερα από πολύχρονη διαπάλη διαμορφώθηκε σε τάξη που μπορούμε να την ονομάσουμε διευθύνουσα ». Κάππος Κ., *Κριτική του σοβιετικού σχηματισμού*, εκδ. Αλφειός, Αθήνα, 2000, σελ.60, 61.

32. Βοσλένσκυ Μιχαήλ, *Η Νομενκλατούρα. Οι προνομιούχοι της Σοβιετικής Ένωσης*, εκδ. «Νεοεκδοτική»ΕΠΕ, Αθήνα , 1981, σελ 53.

33. Ό.π. , σελ.72.

μας μείνει καμία αμφιβολία περί αυτού ο Μ.Βοσλένσκυ ξανατονίζει ότι «Το πιο σημαντικό για τη Νομενκλατούρα δεν είναι η ιδιοκτησία, αλλά η εξουσία.»[34].

Διαπιστώνουμε, λοιπόν, μια πρωτοτυπία στην αντίληψη του Μ.Βοσλένσκυ περί σοβιετικής άρχουσας τάξης .Η κομματική γραφειοκρατία είναι άρχουσα τάξη επειδή διοικεί πολιτικά την κοινωνία. Η πολιτική εξουσία είναι η υπέρτατη επιδίωξη, ο ύψιστος σκοπός της Νομενκλατούρας. Εξ αυτών συνεπάγεται ότι η ταξική κυριαρχία, κατά τον Μ.Βοσλένσκυ, ταυτίζεται με τη διοικητική δραστηριότητα, με την άσκηση της πολιτικής εξουσίας.

Για ποιο λόγο, όμως, οι άνθρωποι που απαρτίζουν τη Νομενκλατούρα επιθυμούν την εξουσία; Η απάντηση του Μ.Βοσλένσκυ είναι εξίσου πρωτότυπη: η επιθυμία της εξουσίας είναι αυτοσκοπός για τη Νομενκλατούρα. Ο ίδιος δηλώνει ότι τα μέλη της Νομενκλατούρας είναι φανατικοί εραστές της εξουσίας. Η άσκηση της εξουσίας είναι το μοναδικό πάθος, η ύψιστη απόλαυση στη ζωή των μελών της άρχουσας τάξης, «η απόλαυση των απολαύσεων», όπως ισχυρίζεται εμφατικά ο Μ.Βοσλένσκυ, χρησιμοποιώντας μιαν έκφραση του Μ.Τζίλας[35]. Συνεπώς, τα αίτια που οδηγούν στη συγκρότηση της νέας άρχουσας τάξης είναι κυρίως ψυχολογικά: η κατοχή της εξουσίας προσφέρει ψυχική ικανοποίηση στα μέλη της Νομενκλατούρας. Η πρωτοτυπία των ιδεών του Μ.Βοσλένσκυ έγκειται λοιπόν στην «ψυχολογική» ερμηνεία του φαινομένου της ταξικής κυριαρχίας. Αντί για τα οικονομικά -ιδιοκτησιακά συμφέροντα προτείνει να θεωρήσουμε ως απαρχή διαμόρφωσης των ταξικών σχέσεων τις συναισθηματικές ιδιομορφίες του ανθρώπινου ψυχισμού.

Για να μην αδικήσουμε όμως τον Μ.Βοσλένσκυ θα πρέπει να επισημάνουμε ότι ο ίδιος δεν αγνοεί τελείως την εμπλοκή της άρχουσας τάξης, εν προκειμένω της Νομενκλατούρας, στις οικονομικές σχέσεις - στις σχέσεις ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής. Το γεγονός, όμως, αυτό δεν ανατρέπει την προαναφερθείσα άποψή του ούτε αντιφάσκει προς αυτή. Ο ίδιος πιστεύει ότι στην περίπτωση της Νομενκλατούρας δεν είναι η κατοχή της πολιτικής εξουσίας αυτή που υπηρετεί τα οικονομικά συμφέροντα και δραστηριότητες της άρχουσας τάξης αλλά ότι συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο. «Οι νομενκλατουρίστες είναι φανατικοί της εξουσίας, αλλά όχι της εκβιομηχανοποίησης ούτε καν του κέρδους. Γι'αυτό

34. Ό.π., σελ.73.

35. Να πως περιγράφει ο Μ .Βοσλένσκυ ένα τυπικό εκπρόσωπο της κυρίαρχης τάξης, της Νομενκλατούρας: «Νάτος ! καθεται στο γραφείο του, φορά κοστούμι, καλό μεν, αλλά όχι πολύ μοντέρνο …Όλα μέσα στα πλαίσια του "ημιμοντέρνου γραφειοκρατισμού" ….Να τι είναι εκείνο που τον μαγεύει. Να δίνει διαταγές ….Έχει μανία με τη εξουσία. Αυτό δε σημαίνει ότι είναι αδιάφορος για τα υπόλοιπα. Από τη φύση του δεν είναι καθόλου ασκητικός. Του αρέσει το ποτό …Τρώει με όρεξη …Έχει τα χόμπυ, που είναι κάθε φορά της μόδας στον κύκλο του …Αλλά η χαρά της ζωής του, το μοναδικό του πάθος, είναι να κάθεται στο γραφείο του, με το κυβερνητικό τηλέφωνο (Vertouchka) στο χέρι και να σχεδιάζει τις αποφάσεις της Κεντρικής Επιτροπής, που θα αποβούν οι αυριανοί νόμοι….Για ν' απολαύσει αυτή την ύψιστη ικανοποίηση, θάταν έτοιμος να τα αποχωριστεί όλα τα άλλα: Τα φιλανδικά έπιπλα, όπως και το κονιάκ της Αρμενίας …Μόνον ένα πράγμα δεν χορταίνει κανείς ποτέ: Την εξουσία. Ο Τζίλας, ο οποίος είχε και ο ίδιος γνωρίσει πολύ καλά αυτούς τους κύκλους, ονόμασε την εξουσία "η απόλαυση των απολαύσεων"». Ό.π. , σελ. 74.

βλέπουν την οικονομία σαν ένα σημαντικό έργο μέσα στα πλαίσια της εδραίωσης και της μέγιστης επέκτασης της εξουσίας τους. Έτσι οι προσπάθειές τους συνίστανται στο να μη παράγουν παρά μόνο ότι τους είναι απαραίτητο για να επιτύχουν αυτό το σκοπό.»[36]. Στα πλαίσια αυτής της αντίληψης και μιμούμενος την μαρξική διατύπωση του βασικού οικονομικού νόμου της καπιταλιστικής συσσώρευσης, ο Μ.Βοσλένσκυ επιχειρεί να διατυπώσει τον βασικό οικονομικό του υπαρκτού σοσιαλισμού: «ο βασικός οικονομικός νόμος του υπαρκτού σοσιαλισμού υποχρεώνει τη Νομενκλατούρα, κυρίαρχη τάξη, να εξασφαλίζει με οικονομικά μέτρα την ασφάλεια και την μέγιστη επέκταση της ίδιας της της εξουσίας.»[37].

Σύμφωνα, λοιπόν, με τις παραπάνω απόψεις του Μ.Βοσλένσκυ η ταξική φύση του σοβιετικού καθεστώτος διακρινόταν από το γεγονός ότι η πολιτική καθόριζε την οικονομία, οι σχέσεις ιδιοκτησίας πήγαζαν από τις σχέσεις εξουσίας. Έχουμε, δηλαδή, να κάνουμε με μιαν αντεστραμμένη θεώρηση των κοινωνικών σχέσεων, όπου οι ουσιώδεις και καθοριστικές πλευρές της κοινωνικής ολότητας, οι σχέσεις ιδιοκτησίας, εκλαμβάνονται ως επουσιώδεις και καθοριζόμενες .Στην ιστορία όμως των ταξικά διαστρωματωμένων κοινωνιών την κύρια επιδίωξη της άρχουσας τάξης αποτελούσε η ιδιοποίηση του υπερπροϊόντος μέσω της ιδιοποίησης των παραγωγικών δυνάμεων ή τουλάχιστον των καθοριστικών παραγωγικών δυνάμεων. Η πολιτική εξουσία, το κράτος, αποτελούσε το μέσο, το εργαλείο διά του οποίου η άρχουσα τάξη υποχρέωνε την υπόλοιπη κοινωνία να δεχτεί τις κυρίαρχες σχέσεις ιδιοκτησίας :«το κράτος - δηλώνει ο Φ.Ένγκελς - είναι γενικά μονάχα η έκφραση σε συμπυκνωμένη μορφή των οικονομικών αναγκών της τάξης που εξουσιάζει την παραγωγή …»[38]. Και ο Κ.Μαρξ συμπεραίνει ότι «…η πολιτική εξουσία είναι απότοκη της οικονομικής »[39]. Ο σκοπός, λοιπόν, της πολιτικής εξουσίας και η αποστολή του κράτους δεν βρίσκονται μέσα στην ίδια την πολιτική - κρατική εξουσία αλλά απορρέουν από το πλέγμα των ταξικών αντιθέσεων, οι οποίες εδράζονται στην υλική παραγωγή. Εκτός των πλαισίων του οικονομικού ανταγωνισμού και των αντιθέτων υλικών συμφερόντων μεταξύ της άρχουσας και της αρχόμενης κοινωνικής τάξης (τάξεων) η επιδίωξη της πολιτικής εξουσίας στερείται νοήματος και σκοπιμότητας.

Είναι, όμως, αναγκαίο να υπογραμμίσουμε ότι ο Μ.Βοσλένσκυ καταλήγει στην αντεστραμμένη θεώρηση της πολιτικής εξουσίας επειδή ακολουθεί με συνέπεια την αφετηριακή του παραδοχή, ότι δηλαδή η πολιτική - κομματική γραφειοκρατία στην ΕΣΣΔ αποτελεί μιαν άρχουσα τάξη. Εφόσον η ταξική κυριαρχία, η σπουδαιότερη μορφή κυριαρχίας, ταυτίζεται με την άσκηση της πολιτικής εξουσίας τότε η σφαίρα της πολιτικής, των πολιτικών σχέσεων και δραστηριοτήτων, προβάλλει ως η πλέον καθοριστική πτυχή της κοινωνίας. Εάν η

---

36. Ό.π. , σελ.117.

37. Ό.π.

38. Ένγκελς Φ.,*Ο Λουδοβίκος Φόϋερμπαχ και το τέλος της κλασικής γερμανικής φιλοσοφίας*, Σύγχρονη Εποχή , Αθήνα ,1995, σελ. 55-56.

39. Μαρξ Κ., Ένγκελς Φ.,*Έργα*, τ.9 , 2-η ρωσ. έκδοση, σελ.72.

άσκηση της πολιτικής εξουσίας από μια κοινωνική ομάδα, από ένα κόμμα, είναι ικανή να μετατρέπει την ομάδα αυτή σε άρχουσα τάξη τότε θα πρέπει η πολιτική εξουσία αφ' εαυτής να είναι η «άρχουσα», η καθοριστική σφαίρα της κοινωνίας[40].

Όπως αναφέραμε προηγουμένως ο Μ.Βοσλένσκυ δεν αρνείται την εμπλοκή της Νομενκλατούρας στην οικονομία και στις σχέσεις ιδιοκτησίας, έστω κι αν θεωρεί την εμπλοκή αυτή επικουρική ως προς την επιδίωξη κατοχής της πολιτικής εξουσίας. Κατ' αυτόν, η κρατική διεύθυνση των επιχειρήσεων στην ΕΣΣΔ, από τη στιγμή που ο κρατικός μηχανισμός ανήκει στη Νομενκλατούρα, αποκαλύπτει το γεγονός πως η συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα είναι ιδιοκτήτρια των μέσων παραγωγής. Η ιδιοκτησία όμως αυτή δεν είναι ιδιωτική αλλά συλλογική. Η πρόσβαση σ' αυτή την ιδιοκτησία κατοχυρώνεται από τη συμμετοχή στα πολιτικά αξιώματα της Νομενκλατούρας. Τα μερίδια σ' αυτή την ιδιοκτησία, αναφέρει ο Μ.Βοσλένσκυ, «…ούτε αγοράζονται ούτε πωλούνται. Παραχωρούνται στην τάξη τη στιγμή της ενθρόνισής της και το μέγεθός τους εξαρτάται από τη θέση που κατέχει ο καθένας στην ιεραρχία. Η διαγραφή κάποιου από τη Νομενκλατούρα συνεπάγεται και την απώλεια αυτού του μεριδίου. Σε καμιά περίπτωση δεν μπορεί ένας νομενκλατουρίστας να εισπράξει άμεσα, χέρι με χέρι, το μερίδιο που του αναλογεί. Εισπράττει όμως τα ποσά και τα υλικά προνόμια που δικαιούται…»[41].

Τι αποδεικνύει, λοιπόν, ο Μ.Βοσλένσκυ με τον παραπάνω ισχυρισμό του; Αποδεικνύει αυτό που επεσημάναμε και κατά την εξέταση άλλων συναφών θεωριών, ότι, δηλαδή, η κατοχή ενός αξιώματος, μιας συγκεκριμένης

---

40. Η σύγχυση της άσκησης πολιτικής εξουσίας και διευθυντικού έργου, γενικά, με την ταξική κυριαρχία χαρακτηρίζει και τις απόψεις του Κ.Κάππου αναφορικά με τη σοβιετική γραφειοκρατία. Ο ίδιος θεωρεί ότι η κομματική γραφειοκρατία στην ΕΣΣΔ ή, ορθότερα, τα ανώτερα κλιμάκιά της αποτελούσαν μιαν άρχουσα, διευθύνουσα όπως την ονομάζει, τάξη. Κριτήρια δε προσδιορισμού της ταξικής θέσης θεωρεί την ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, το διευθυντικό ή εκτελεστικό ρόλο στην παραγωγή και το αν το ύψος της αμοιβής προέρχεται από πώληση της εργατικής δύναμης ή από τα κέρδη. Βλ. Κάππος Κ.,ό.π., σελ.62. Την ίδια στιγμή ο Κ.Κάππος παραδέχεται ότι δεν ήταν η ιδιοκτησία αλλά η επαγγελματική σταδιοδρομία και ο χαρακτήρας της εργασίας αυτά που καθόριζαν το σχηματισμό της υποτιθέμενης διευθύνουσας τάξης: «Για να ενταχθεί ένα άτομο στη διευθύνουσα τάξη έπρεπε να έχει αναρριχηθεί και να φτάσει σε ένα επίπεδο της ιεραρχίας , εκεί όπου παιρνόταν οι αποφάσεις .Αυτά τα άτομα στην πλειονότητά τους προέρχονταν από τη διανόηση .Σε κάθε περίπτωση όμως ο χαρακτήρας της εργασίας (αν είναι πνευματική ή χειρωνακτική) έπαιζε πρωτεύοντα ρόλο για την ένταξη του συγκεκριμένου ατόμου στη διευθύνουσα τάξη.» Ό.π., σελ.89. Στην πραγματικότητα, το κριτήριο βάσει του οποίου ο Κ.Κάππος διακρίνει στη σοβιετική κοινωνία μια διευθυντική και μιαν εκτελεστική τάξη δεν είναι οι σχέσεις ιδιοκτησίας, η αντίθεση μεταξύ ιδιοκτησίας και εργασίας, αλλά οι διαφορές στο εσωτερικό της εργασίας, ο υποδουλωτικός καταμερισμός εργασίας. Ο Κ.Κάππος, χωρίς μάλλον ο ίδιος να το αντιλαμβάνεται, ταυτίζει τις αντιθέσεις μεταξύ διαφορετικών κατηγοριών εργαζομένων (μεταξύ διευθυντών και εκτελεστών) που πηγάζουν από τον υποδουλωτικό καταμερισμό της εργασίας με τις ταξικές αντιθέσεις μεταξύ μιας άρχουσας – εκμεταλλεύτριας και μιας υφιστάμενης την εκμετάλλευση τάξης.

41. Βοσλένσκυ Μιχαήλ , ό.π., σελ.107

επαγγελματικής θέσης και όχι η ιδιοκτησία, είναι αυτό που δίνει στα μέλη της υποτιθέμενης άρχουσας τάξης (της Νομενκλατούρας) το δικαίωμα σε κάποιο μερίδιο του παραγόμενου προϊόντος, το οποίο δε μερίδιο αφορά, αποκλειστικά, καταναλωτικά αγαθά και όχι μέσα παραγωγής. Η πεμπτουσία όμως της ταξικής κυριαρχίας έγκειται στη διάρρηξη του δεσμού μεταξύ ιδιοκτησίας και εργασίας, στη συγκέντρωση της ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής στα χέρια της άρχουσας τάξης και στην επιβολή της κοινωνικής εργασίας στα μέλη της αρχόμενης. Συνεπώς, η διαμεσολάβηση της σχέσης ατόμου-παραγόμενου προϊόντος απ' την κατοχή και μόνο συγκεκριμένης επαγγελματικής θέσης είναι δηλωτική της απουσίας κάποιας ιδιοκτησίας μέσων παραγωγής στο άτομο αυτό.

Θα πρέπει να αναφέρουμε ότι τα επιχειρήματα που επιστρατεύει ο Μ.Βοσλένσκυ για να τεκμηριώσει την άποψή του αποκαλύπτουν το εξαιρετικά επισφαλές θεωρητικό υπόστρωμα των συλλογισμών του. Όπως ο ίδιος ισχυρίζεται, το γεγονός ότι η Νομενκλατούρα είναι κάτοχος των μέσων παραγωγής αποδεικνύεται από το ότι μόνο αυτή «… μπορεί να εξαλείψει το άλφα ή το βήτα μέσο παραγωγής κατά την απόλυτη κρίση της.»[42]. Αυτό συνέβη κατά τη διάρκεια του 2ου Παγκοσμίου Πολέμου, όταν τα υποχωρούντα σοβιετικά στρατεύματα, κατόπιν διαταγής της Νομενκλατούρας, ανατίναξαν το φράγμα του υδροηλεκτρικού σταθμού στο Δνείπερο, όπως έπραξαν και με αρκετές βιομηχανικές επιχειρήσεις. Κατά τη διάρκεια του πολέμου, επίσης, μπροστά στη προέλαση των γερμανικών στρατευμάτων, με διαταγή των αρμόδιων κομματικών οργάνων, εσφάγησαν τα ποίμνια ορισμένων κολχόζ[43].

Δεν ήταν, λοιπόν, ο πόλεμος και η εξέλιξη των επιχειρήσεων τα αίτια που επέβαλαν την τακτική της καμένης γης, διότι περί αυτού γίνεται λόγος στα παραδείγματα του Μ.Βοσλένσκυ, αλλά η βούληση της Νομενκλατούρας, η οποία όποτε ήθελε κατέστρεφε τις παραγωγικές δυνάμεις. Προφανώς, στο πνεύμα των συλλογισμών του Μ.Βοσλένσκυ, θα έπρεπε οι εν λόγω διαταγές-αποφάσεις να λαμβάνονται συλλογικά, κατόπιν ίσως κάποιου παλλαϊκού δημοψηφίσματος, ώστε να συμπεράνουμε ότι οι καταστρεφόμενες παραγωγικές δυνάμεις δεν ανήκαν στη Νομενκλατούρα αλλά σε όλο το λαό!

Η ίδια νοηματική αυθαιρεσία χαρακτηρίζει και τις αναφορές του Μ.Βοσλένσκυ στο υπερπροϊόν που υποτίθεται ότι ιδιοποιείται η Νομενκλατούρα. Κατ' αυτόν, η άρχουσα τάξη της ΕΣΣΔ ιδιοποιείται την υπεραξία. Μάλιστα «η συλλογική υπεξαίρεση ακολουθείται από την ατομική ιδιοποίηση.»[44]. Το εκπληκτικό όμως είναι ότι «Η Νομενκλατούρα δεν έχει ανάγκη να πουλήσει την παραγωγή για να εξασφαλίσει την υπεραξία …Αφού το σύνολο της παραγωγής έχει παραδοθεί στο Κράτος, δηλαδή στη Νομενκλατούρα, η υπεραξία βρίσκεται φυσικά στα χέρια της, κι ακόμη

42. Ό.π., σελ.108.
43. Βλ.ό.π.
44. Ό.π. , σελ .113

περισσότερο στη μορφή που τη θέλει, στη μορφή που της επιτρέπει να την περιλάβει στα σχέδια της παραγωγής.»[45].

Τι είναι λοιπόν η υπεραξία που κατά τον Μ.Βοσλένσκυ ιδιοποιείται η Νομενκλατούρα; Είναι το παρηγμένο προϊόν στη φυσική του διάσταση, ως αξία χρήσης και όχι ως εμπόρευμα και, συνεπώς, η συγκεκριμένη υπεραξία δεν είναι καν αξία! Το ότι δεν πρόκειται, λοιπόν, περί υπεραξίας ενισχύεται κι από την παραδοχή του Μ.Βοσλένσκυ ότι η κοινωνική παραγωγή στην ΕΣΣΔ διαφέρει από την καπιταλιστική και ότι στη χώρα αυτή «ο βασικός νόμος της καπιταλιστικής κοινωνίας, το κυνήγι του μέγιστου κέρδους, δεν ισχύει.»[46]. Πρόκειται μάλλον για ένα πρωτόγνωρο κοινωνικό καθεστώς όπου η ιδιοποίηση της υπεραξίας δεν προϋποθέτει μια καθολική κυριαρχία των αξιακών σχέσεων, δηλαδή, την καπιταλιστική παραγωγή και κυκλοφορία. Έχουμε στην ουσία να κάνουμε με ένα συνονθύλευμα εννοιών που επινόησε ο Μ.Βοσλένσκυ, το οποίο δεν φωτίζει ούτε στο ελάχιστο την κοινωνική φύση της ΕΣΣΔ, ενώ παράλληλα καταδεικνύει την επιστημονική ανεπάρκεια και αναξιοπιστία του συγγραφέα.

Ο τρόπος με τον οποίο ο Μ.Βοσλένσκυ ορίζει την έννοια «υπεραξία» ενισχύει ακόμη περισσότερο το παραπάνω συμπέρασμα. Μας πληροφορεί, λοιπόν, ότι η υπεραξία δημιουργείται όχι μόνο από την εργασία αλλά και από τις μηχανές και τις πρώτες ύλες και συνεπώς δεν έχει καμία σχέση με την εργασιακή θεωρία της αξίας[47]. Η άποψη βέβαια αυτή που αναγνωρίζει ως υποκείμενο της εργασίας και των σχέσεων παραγωγής, εκτός από τους ανθρώπους, τα πράγματα ούτε ορθή είναι ούτε πρωτότυπη, αφού ο πρώτος που εισηγήθηκε κάτι παρόμοιο ήταν ο Γάλλος οικονομολόγος J.B.Say με τη θεωρία των τριών παραγόντων της παραγωγής. Αποτελεί όμως η εν λόγω θεωρία μια de facto υπεράσπιση της κεφαλαιοκρατίας, διότι δικαιολογεί την ιδιοποίηση της υπεραξίας προς όφελος των ιδιοκτητών μέσων παραγωγής, τα οποία μέσα υποτίθεται ότι συμμετέχουν στην παραγωγή υπεραξίας.

Κατόπιν, ο Μ.Βοσλένσκυ μας πληροφορεί ότι η υπεραξία είναι μια έννοια η οποία δεν αφορά μόνο την κεφαλαιοκρατία αλλά όλους τους κοινωνικοοικονομικούς σχηματισμούς. Διότι τόσο στη δουλοκτητική κοινωνία όσο στη φεουδαρχική και την καπιταλιστική χρησιμοποιούνται στην παραγωγή πρώτες ύλες, μέσα εργασίας και εργασιακή δύναμη. Αυτό σημαίνει ότι η παραγωγή υπεραξίας είναι διαχρονικό φαινόμενο, ότι υπήρχε και θα υπάρχει όσο υπάρχει η ανθρώπινη κοινωνία.

Η συγκεκριμένη άποψη αγνοεί τελείως το γεγονός ότι η έννοια της υπεραξίας, στη μαρξική χρήση της, προϋποθέτει ένα διατεταγμένο και ιεραρχημένο σύνολο συναφών εννοιών, στα πλαίσια του οποίου αποκτά και η ίδια νοηματικό περιεχόμενο. Το εν λόγω σύνολο εννοιών συνιστά την ανάβαση από το αφηρημένο στο θεωρητικά συγκεκριμένο, η οποία επιχειρείται στο *Κεφάλαιο*

45. Ό.π., σελ 146
46. Ό.π., σελ.116
47. Βλ. ό.π. , σελ 110.

του Κ.Μαρξ .Η διάσπαση αυτού του συνόλου και η αποσπασματική χρήση μεμονωμένων εννοιών οδηγεί σε μια χαώδη αντίληψη για τις ιστορικά καθορισμένες κοινωνικές σχέσεις και συνάφειες που οι έννοιες αυτές αναπαριστούν. Ως εκτούτου, η κοινωνική ολότητα προβάλλει σαν ένα συνονθύλευμα φαινομένων, τα οποία θα μπορούσαν να υπάρξουν οποτεδήποτε και με τους οποιουσδήποτε συνδυασμούς. Αυτή η αυθαίρετη χρήση των επιστημονικών εννοιών αποτελεί, τελικά, στοιχείο της καθημερινής, εμπειρικής, προεπιστημονικής συνείδησης.

Αποκορύφωμα της θεωρητικής αυθαιρεσίας του Μ.Βοσλένσκυ αποτελεί η προσπάθειά του να αποδείξει ότι και ο Κ.Μαρξ είχε τις ίδιες με αυτόν απόψεις αναφορικά με την υπεραξία. Σύμφωνα με τους ισχυρισμούς του «Ο Μαρξ, βέβαια, αντιλαμβανόταν πολύ καλά ότι και με άλλες μεθόδους παραγωγής δημιουργείται υπεραξία… ότι δεν υπάρχει διαφορά αρχών σχετικά με την υπεραξία ανάμεσα στις κοινωνίες των σκλάβων, τη φεουδαρχική και την καπιταλιστική»[48]. Από πού, όμως, προκύπτει αυτό το συμπέρασμα; Μα από το *Κεφάλαιο* δηλώνει ο Μ. Βοσλένσκυ: ο Κ.Μαρξ «…στον πρώτο τόμο του βιβλίου του Κεφάλαιο, παρατηρεί με συντομία μεν, αλλά απροκάλυπτα: "Το κεφάλαιο δεν εφεύρε την υπερεργασία. Παντού όπου μια ομάδα της κοινωνίας κρατεί το μονοπώλιο των μέσων παραγωγής, ο εργάτης, ελεύθερος ή όχι, αναγκάζεται να προσθέσει στον απαιτούμενο για τη συντήρησή του χρόνο εργασίας πρόσθετο χρόνο εργασίας, που προορίζεται να παράγει τα μέσα συντήρησης του ιδιοκτήτη των μέσων παραγωγής"»[49].

Κάθε νοήμων άνθρωπος θα παρατηρούσε ότι στο παραπάνω παράθεμα ο Κ.Μαρξ αναφέρεται στην υπερεργασία, χωρίς όμως να πει ούτε μια λέξη περί υπεραξίας. Για τον Κ.Μαρξ είναι σαφές ότι η υπερεργασία υπάρχει και σε άλλους κοινωνικοοικονομικούς σχηματισμούς εκτός της κεφαλαιοκρατίας. Όπως, επίσης, είναι ξεκάθαρο σε όσους γνωρίζουν στοιχειωδώς τη μαρξιστική θεωρία ότι μόνο στην κεφαλαιοκρατία η υπερεργασία παράγει υπερπροϊόν το οποίο ταυτίζεται με την υπεραξία. Ο Μ.Βοσλένσκυ όμως φαίνεται να αγνοεί τα παραπάνω και γι' αυτό δηλώνει απτόητος ότι «Το υπερ - προϊόν (η υπεραξία) δεν αποτελεί εφεύρεση του Μαρξ, αλλά ένα στοιχείο απαραίτητο σε κάθε αποδοτική υλική παραγωγή»[50]. Η ταύτιση αυτή υπερπροϊόντος και υπεραξίας και η προσπάθεια να παρουσιάσει τον Κ.Μαρξ ως εκφραστή παρόμοιας άποψης, ανεξαρτήτως του αν πηγάζει από κάποια σκοπιμότητα ή από την άγνοια του Μ.Βοσλένσκυ, αποτελεί μεγάλο θεωρητικό σφάλμα και χονδροειδή διαστρέβλωση των απόψεων του Κ.Μαρξ.

Για την πληρέστερη παρουσίαση των απόψεων του Μ.Βοσλένσκυ δεν πρέπει να παραλείψουμε τον ορισμό με τον οποίο ο ίδιος περιγράφει τη φύση του σοβιετικού καθεστώτος. Το σοβιετικό καθεστώς είναι, κατ' αυτόν, μια φεουδαρχική αντίδραση στην κεφαλαιοκρατία, ένας «φεουδαρχικός

48. Ό.π., σελ.111
49. Ό.π.
50. Ό.π.

σοσιαλισμός» ή ακριβέστερα μια «κρατικομονοπωλιακή φεουδαρχία»[51]. Φρονούμε ότι δε χρειάζεται ιδιαίτερος σχολιασμός για να γίνει κατανοητό ότι ένα φεουδαρχικό καθεστώς στο οποίο κυριαρχεί η παραγωγή υπεραξίας είναι τόσο πραγματικό όσο κι ένας τραγέλαφος.

Ας σημειώσουμε, εν κατακλείδι, ότι η *Νομενκλατούρα* του Μ.Βοσλένσκυ, παρά τα κολακευτικά λόγια του Μ.Τζίλας περί «θησαυρού της πολιτικής σκέψης», διακρίνεται από μια διαρκή ολίσθηση στην επιφάνεια των εμπειρικών δεδομένων και από την αυθαίρετη ερμηνεία τους, ενώ στερείται κάθε στοιχείου συστηματικής και εννοιολογικά συνεπούς πραγμάτευσης του θέματος. Θα λέγαμε, επίσης, ότι αποτελεί μιαν ακόμα ανεπιτυχή προσπάθεια να στοιχειοθετηθεί η αντίληψη περί νέου γραφειοκρατικού ταξικού σχηματισμού και περί γραφειοκρατίας - άρχουσας τάξης στην ΕΣΣΔ.

Εξετάσαμε στο κεφάλαιο αυτό μερικές από τις πιο σημαντικές και πιο διαδεδομένες απόψεις αναφορικά με τη θεώρηση της σοβιετικής γραφειοκρατίας ως νέας άρχουσας - εκμεταλλεύτριας τάξης και του σοβιετικού καθεστώτος ως νέου εκμεταλλευτικού κοινωνικού σχηματισμού. Υπάρχουν, βέβαια, και άλλες θεωρίες που θα μπορούσαν να ενταχθούν στην ίδια κατηγορία. Πρώτα απ' όλα, είναι αυτές που συνδέουν το σοβιετικό καθεστώς με τον ασιατικό τρόπο παραγωγής και τις ανατολικές δεσποτείες. Οι εκπρόσωποι αυτών των θεωριών ισχυρίζονται ότι υπάρχουν ουσιαστικές ομοιότητες μεταξύ της γραφειοκρατικής ιεραρχίας στην ΕΣΣΔ και της ιεραρχικής εξουσίας των αρχαίων κρατών της ανατολής καθώς και μεταξύ της σοβιετικής κρατικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής και της κοινοτικής - κρατικής γαιοκτησίας στις ανατολικές δεσποτείες[52]. Συναφής με τις παραπάνω είναι η θεωρία του υπερκρατισμού (superetatism), η οποία ερμηνεύει το σοβιετικό καθεστώς ως μετεξέλιξη του ασιατικού τρόπου παραγωγής στην εποχή κυριαρχίας της βιομηχανικής παραγωγής[53]. Κατά μιαν άλλη άποψη, το σοβιετικό καθεστώς συνιστά ένα αδιέξοδο κοινωνικό σχηματισμό - μια παρέκκλιση της ιστορίας από

---

51. Восленский М. , *Номенклатура* , М., Советская Россия – М.П. Октябрь, 1991, с. 592 (Βοσλένσκυ Μ. , *Η Νομενκλατούρα* , Μόσχα , 1991 , σελ.592)

52.Μια κριτική εξέταση των απόψεων που συσχετίζουν το σοσιαλισμό με τον ασιατικό τρόπο παραγωγής (κυρίως των απόψεων του Κ.Βιτφόγκελ, Βλ. K. Wittfogel, *Le despotisme oriental* ,Editions de Minuit, Paris 1977) επιχειρεί ο Γ.Ρούσης στην εργασία του *Ασιατικός τρόπος παραγωγής και σοσιαλισμός* .Παρά το γεγονός ότι δε συμφωνούμε με την αποδοχή από το συγγραφέα της ιστορικής ύπαρξης του ασιατικού τρόπου παραγωγής θεωρούμε την εν λόγω εργασία μιαν αξιόλογη μελέτη του θέματος.

53. Βλ. Тарасов А. Суперетатизм и социализм – *Свободная мысль* , № 12, 1996 с. 87-88 (Ταράσοφ Α., «Υπερκρατισμός και σοσιαλισμός», *Σβομπόντναγια μύσλ* ,12, 1996, σελ. 87-88)

τις θεμελιακές γραμμές της προοδευτικής ανάπτυξης, ανάλογη με την παρέκκλιση που συνιστά ο ασιατικός τρόπος παραγωγής[54].

Στοιχεία κοινωνικής καταπίεσης στη Σοβιετική Ένωση διακρίνουν οι εκπρόσωποι της θεωρίας του κρατικού σοσιαλισμού (Π.Βρανίτσκι, Ε.Μπιτσάκης), οι οποίοι αποδίδουν στη σοβιετική γραφειοκρατία ένα καθοριστικό ρόλο στον εκφυλισμό του σοβιετικού καθεστώτος. Ο Ε.Μπιτσάκης στο ερώτημα «τάξη ή στρώμα;» που θέτει ο ίδιος αναφερόμενος στη γραφειοκρατία των χωρών του «υπαρκτού σοσιαλισμού» δε δίνει συγκεκριμένη απάντηση, ενώ σχετικά με τη φύση αυτών των καθεστώτων κάνει λόγο περί ιστορικά ανέκδοτης ταξικής κοινωνίας[55].

Θα θέλαμε, επίσης, να αναφέρουμε και τη θεωρία του σοβιετικού τρόπου παραγωγής, την οποία εισηγήθηκε ο Ρ.Ι. Κοσολάποφ και κατόπιν επανέλαβε, με διαφορετικό όμως περιεχόμενο, ο Κ.Κάππος[56]. Ο τελευταίος διατυπώνει την άποψη ότι στη Σοβιετική Ένωση είχε εγκαθιδρυθεί ένας νέος κοινωνικός σχηματισμός με εκμεταλλευτικά και παράλληλα αντιιμπεριαλιστικά - αντικαπιταλιστικά χαρακτηριστικά.

Ο κατάλογος των απόψεων που ταυτίζουν τη σοβιετική γραφειοκρατία με μιαν άρχουσα τάξη και το σοβιετικό καθεστώς με ένα νέο εκμεταλλευτικό κοινωνικό σύστημα θα μπορούσε, βέβαια, να συνεχιστεί. Θεωρούμε, ωστόσο, κάτι τέτοιο περιττό. Πιστεύουμε ότι εξετάζοντας τις απόψεις των Κ.Καστοριάδη, Μ.Τζίλας και Μ.Βοσλένσκυ διατυπώσαμε κριτικές παρατηρήσεις οι οποίες έχουν γενική ισχύ για όλες τις θεωρίες που ανήκουν στην ίδια κατηγορία. Γι' αυτό δεν κρίνουμε σκόπιμη την εξέταση και άλλων παρόμοιων απόψεων. Φρονούμε ότι η πιο ουσιαστική κριτική όλων των θεωριών περί σοβιετικής γραφειοκρατίας που εξετάσαμε στα προηγούμενα κεφάλαια μπορεί να γίνει μόνο μέσα από τη παρουσίαση της δικής μας άποψης για τα αίτια και τη θέση του γραφειοκρατικού φαινομένου στο σοβιετικό καθεστώς, κάτι που θα επιχειρήσουμε στο δεύτερο μέρος του βιβλίου.

---

54. Βλ.Ζίμιν Α., «Το πρόβλημα της ιστορικής τοποθέτησης του κοινωνικού συστήματος της Σοβιετικής Ένωσης», στο: *Αντιπολιτευτικές τάσεις στη Σοβιετική Ένωση*, εκδ.Οδυσσέας, Αθήνα, 1978.

55. Βλ. Βρανίτσκι Π., «Κρατικός σοσιαλισμός ή αυτοδιαχείριση;», στο: *Ο σοσιαλισμός στο κατώφλι του εικοστού πρώτου αιώνα*, εκδ.Κάλβος, Αθήνα, 1989, σελ. 354 - 361 και Μπιτσάκης Ε.,*Ένα φάντασμα πλανιέται*, εκδ.Στάχυ, Αθήνα, 1992, σελ. 54, 98, 103-107, 195.Τον όρο «κρατικός σοσιαλισμός» χρησιμοποιεί αναφερόμενος στο σοβιετικό καθεστώς και ο Π.Τερλεξής .Βλ. Τερλεξής Π., *Διευθυντικές ολιγαρχίες. Γραφειοκρατία, κράτος, κοινωνική οργάνωση*,εκδ.Παπαζήση, Αθήνα , 1996, σελ.555.

56. Βλ.Косолапов Р.И., «Советский способ производства»: гипотеза или реальность ?– *Вестник МГУ* , Серия 12 , Теория научного коммунизма , № 1, 1990, с.42-52 (Κοσολάποφ Ρ.Ι., «"Ο σοβιετικός τρόπος παραγωγής": υπόθεση ή πραγματικότητα;», *Βέστνικ Μ.Γκ.Ου.*, Θεωρία του επιστημονικού κομμουνισμού, 1, 1990, σελ.42-52) και Κάππος Κ., *Κριτική του σοβιετικού σχηματισμού*, εκδ.Αλφειός, Αθήνα, 2000.

Μέρος δεύτερο

Το φαινόμενο της γραφειοκρατίας και οι αντιφάσεις της σοσιαλιστικής κοινωνίας στην ΕΣΣΔ

Εργάτης: είναι αδύνατο να ζήσουμε. Δεν υπάρχει δουλειά. Δεν παίρνουμε μισθό. Έκλεισαν τον παιδικό σταθμό. Αν η πεθερά μου δεν έπαιρνε σύνταξη θα είχαμε πεθάνει απ' την πείνα. Επί σοσιαλισμού τα πράγματα ήταν πολύ καλύτερα.
Διανοούμενος: Μα δεν υπήρξε κανένας σοσιαλισμός.
Εργάτης: Αφού είστε τόσο έξυπνος, τότε φέρτε μου πίσω αυτό που «δεν υπήρξε».

Ρώσικο ανέκδοτο της δεκαετίας του '90.

Κεφάλαιο 4
Το φαινόμενο της γραφειοκρατίας στη σοβιετική κοινωνία.

- **Οι σχέσεις παραγωγής στην ΕΣΣΔ. Η θεμελιώδης αντίφαση του σοσιαλισμού.**

Έχοντας ήδη αναφερθεί σε ορισμένες από τις πλέον αντιπροσωπευτικές θεωρίες που προσδίδουν στη γραφειοκρατία ένα καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση του σοβιετικού καθεστώτος θα προσπαθήσουμε τώρα να διερευνήσουμε τα αίτια του γραφειοκρατικού φαινομένου εξετάζοντας τις σχέσεις παραγωγής που διαμορφώθηκαν στην ΕΣΣΔ στη συνάφειά τους με τις παραγωγικές δυνάμεις.

Θεωρούμε μεθοδολογικά ορθό να εξετάσουμε το γραφειοκρατικό φαινόμενο στα πλαίσια της συνάρτησής του με την ουσιώδη και καθοριστική σχέση της κοινωνικής ολότητας: τη διαλεκτική συνάφεια παραγωγικών δυνάμεων - σχέσεων παραγωγής, διότι έτσι θα μπορέσουμε να εντοπίσουμε τα αντικειμενικά και νομοτελειακά αίτια που το γέννησαν και το αναπαρήγαγαν. Επίσης, θα μπορέσουμε, κατ' αυτό τον τρόπο, να αποφύγουμε την αναγωγή των καταβολών της γραφειοκρατίας, ενός κοινωνικού μορφώματος που ανήκει στο εποικοδόμημα, στις επιδιώξεις, στις ενέργειες και γενικά στην πολιτική δραστηριότητα του ίδιου του εποικοδομήματος. Και δεν πρέπει να μας διαφεύγει, ότι είναι η τυπική γραφειοκρατική κοσμοαντίληψη αυτή η οποία θεωρεί το κράτος - το πολιτικό εποικοδόμημα αυθύπαρκτη οντότητα και που ερμηνεύει τα σημαντικότερα φαινόμενα της κοινωνικής ζωής ως απόρροια των επιλογών και ενεργειών (ορθών ή λανθασμένων) της κρατικής εξουσίας (της κυβέρνησης, του κυβερνώντος κόμματος, των ιδεολογικών μηχανισμών, των αρχών ασφαλείας κλπ). Θεωρούμε, λοιπόν, μεθοδολογικό σφάλμα να αναζητούμε τα αίτια ύπαρξης ενός αποξενωμένου από την κοινωνία μορφώματος, της γραφειοκρατίας, καθώς και αυτού του γεγονότος της αποξένωσής του στις ενέργειες της ίδιας της γραφειοκρατίας, των πολιτικών εκπροσώπων και ηγετών της.

Αναγνωρίζοντας τη δυνατότητα των μηχανισμών του εποικοδομήματος, των διοικητικών, ιδεολογικών και κατασταλτικών δομών του κράτους, να παρεμβαίνουν ρυθμιστικά στις κοινωνικές σχέσεις, συμπεριλαμβανομένων και των οικονομικών, φρονούμε ότι τα όρια και η δυναμική αυτής της παρέμβασης προκαθορίζονται από ένα φάσμα δυνατοτήτων που διαμορφώνει η οικονομική βάση της κοινωνίας. Πέραν αυτού του φάσματος κάθε εγχείρημα πολιτικής παρέμβασης καθίσταται ουτοπικό. Όσον αφορά το φαινόμενο της γραφειοκρατίας στην ΕΣΣΔ, διάφορα πολιτικά γεγονότα καθώς και ενέργειες των ηγετών της χώρας αυτής συνέβαλαν, αναμφίβολα, στην ενίσχυσή του, κάτι στο οποίο δίνουν ιδιαίτερη έμφαση αρκετοί συγγραφείς. Το ζητούμενο όμως είναι να

διερευνήσουμε τα αντικειμενικά αίτια του φαινομένου, αυτά που γεννούν και αναπαράγουν τη γραφειοκρατία ανεξαρτήτως της βούλησης, των επιλογών και της δραστηριότητας της εκάστοτε πολιτικής ηγεσίας και που χωρίς την εξάλειψή τους είναι ουτοπική η επιθυμία εξάλειψης της γραφειοκρατίας.

Περνώντας, τώρα, στην πραγμάτευση των σχέσεων παραγωγής στην ΕΣΣΔ θα πρέπει να διευκρινίσουμε ότι, όταν εξετάζουμε τις σχέσεις παραγωγής ως διαδικασία, αναφερόμαστε στην κατανομή μεταξύ των παραγωγών και στην ιδιοποίηση από αυτούς των μέσων παραγωγής, της εργασιακής δύναμης και των παραγόμενων προϊόντων. Από τη σκοπιά δε της ολοκλήρωσης αυτής της διαδικασίας, από τη σκοπιά του αποτελέσματος της ιδιοποίησης, οι σχέσεις παραγωγής προβάλλουν ως σχέσεις ιδιοκτησίας .Στα πλαίσια αυτών των σχέσεων καθοριστικός είναι ο ρόλος των σχέσεων ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής.

Στη Σοβιετική Ένωση η οικοδόμηση του σοσιαλισμού στηρίχθηκε στην κοινωνικοποίηση των μέσων παραγωγής, υπό την μορφή της συγκέντρωσής τους στα χέρια του σοβιετικού κράτους. Η κοινωνικοποίηση, δηλαδή, πήρε την μορφή της κρατικοποίησης. Έτσι, λοιπόν, το κράτος στην ΕΣΣΔ, ως εκπρόσωπος όλης της κοινωνίας, ανέλαβε εξ ονόματός της να συνενώσει τις παραγωγικές δυνάμεις. Με την κρατικοποίηση όμως των μέσων παραγωγής και την σχεδιοποιημένη ανάπτυξη των τελευταίων το κράτος αγκαλιάζει ολόκληρη την κοινωνία: όλοι οι πολίτες ως εργαζόμενοι γίνονται κρατικοί υπάλληλοι. Υπό αυτή τους την ιδιότητα αποκτούν την ίδια ιδιοκτησιακή σχέση με τα μέσα παραγωγής και το παραγόμενο προϊόν: όλοι λαμβάνουν μισθό ως υπάλληλοι του κράτους (στο βαθμό δηλαδή που εργάζονται στο κράτος και για το κράτος), ενώ τα μέσα παραγωγής (παρηγμένα και μη - όπως η γη) παραμένουν πάντα κοινά - κρατικά. Βλέπουμε λοιπόν ότι οι σχέσεις παραγωγής στη Σοβιετική Ένωση παίρνουν τη μορφή σχέσεων μεταξύ τμημάτων και βαθμίδων του κρατικού μηχανισμού, ο οποίος συνενώνει και διευθύνει όλο το σύστημα της κοινωνικής παραγωγής.

Οι σχέσεις μεταξύ των παραγωγών, ως οικονομικές σχέσεις, καθίστανται ταυτόχρονα ενδοκρατικές -διοικητικές σχέσεις, σε όλο το φάσμα των διοικητικών δραστηριοτήτων: α) συνεργασία, ενίοτε εν είδει διαπραγμάτευσης, για τον προσδιορισμό των στόχων (ποιοτικών, ποσοτικών) παραγωγής και την κατάρτιση κεντρικού και επιμέρους πλάνων, β) κατάρτιση σχεδίου παραγωγικών αλληλεπιδράσεων μεταξύ των επιχειρήσεων, γ) κατανομή των παραγωγικών δυνάμεων, δ) διεκπεραίωση εντολών-κατευθύνσεων, ε)διοικητικός έλεγχος και μέτρα για την εκπλήρωση των στόχων, στ) καταμερισμός του παραγόμενου προϊόντος.

Υπό το πρίσμα των παραπάνω ιδιοτήτων του το σοσιαλιστικό κράτος δεν προβάλλει πλέον μόνο ως σχηματισμός του εποικοδομήματος αλλά και ως το υποκείμενο της κοινωνικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής και, συνεπώς, ως αναπόσπαστο μέρος της παραγωγικής διαδικασίας. Σημαντικό είναι να αναφέρουμε ότι το νέο αυτό ρόλο του κράτους, ο οποίος συνιστά υπέρβαση (διαδικασία υπέρβασης) του κράτους εν γένει, υπογραμμίζει ο ίδιος ο Β.Ι Λένιν, εισάγοντας στο πρόγραμμα του Ρ.Κ.Κ. (μπ.), (σ' αυτό το οποίο υιοθετήθηκε από το 8ο συνέδριο του κόμματος) την θέση ότι με την κοινωνικοποίηση των

απαλλοτριωμένων απ' τους καπιταλιστές μέσων παραγωγής «η κρατική εξουσία, παύει να είναι παρασιτικός μηχανισμός, που στέκεται πάνω από το προτσές της παραγωγής· η Σοβιετική εξουσία αρχίζει να μετατρέπεται σε οργάνωση που εκπληρώνει άμεσα τις λειτουργίες διεύθυνσης της οικονομίας της χώρας…»[1].

Γιατί όμως είναι το κράτος αυτό που στην πρώιμη κομμουνιστική κοινωνία συγκεντρώνει στα χέρια του τα μέσα παραγωγής και όχι η ίδια η κοινωνία στην αμεσότητά της; Γιατί οι σχέσεις παραγωγής (σχέσεις ιδιοκτησίας) υφίστανται ως ενδοκρατικές σχέσεις, ως σχέσεις κρατικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής και όχι ως άμεση σχέση των άμεσων παραγωγών; Τα ερωτήματα αυτά είναι θεμελιώδους σημασίας για την κατανόηση της κοινωνικής φύσης της ΕΣΣΔ. Προτρέχοντας θα απαντούσαμε επιγραμματικά ως εξής: γιατί ακριβώς η κοινωνία παραμένει διηρημένη σε μια πληθώρα άμεσων παραγωγών και, επομένως, η κοινωνική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής έχει, εν πολλοίς όχι όμως απόλυτα, τυπικό, νομικοπολιτικό χαρακτήρα.. Αλλά ας εξετάσουμε διεξοδικότερα αυτή τη διαίρεση επιστρέφοντας και πάλι στον κοινωνικό χαρακτήρα των παραγωγικών δυνάμεων.

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, με την εκμηχάνιση της παραγωγής ο κοινωνικός της χαρακτήρας καθίσταται τεχνική αναγκαιότητα και συνεπώς γίνεται εφικτή η κοινωνικοποίησή της. Μόνο στο συγκεκριμένο στάδιο ανάπτυξης των μέσων παραγωγής η κοινωνία αποκτά τη δυνατότητα συλλογικής ιδιοποίησης, χρήσης και διαχείρισης των παραγωγικών δυνάμεων. Όμως η εκμηχανισμένη παραγωγή δεν αποτελεί ακόμη την ώριμη βαθμίδα ανάπτυξης του κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας. Σύμφωνα με την διαπίστωση του σοβιετικού φιλοσόφου Β.Α.Βαζιούλιν «η καθεαυτό εκμηχανισμένη η παραγωγή (σε διάκριση με την αυτοματοποιημένη παραγωγή) δεν αποτελεί ούτε μπορεί ν' αποτελέσει, στην κλίμακα της ξεχωριστής χώρας και πολύ περισσότερο της ανθρώπινης κοινωνίας συνολικά, μια εσωτερικά ενιαία διαδικασία παραγωγής …Στη βαθμίδα της εκμηχανισμένης παραγωγής ο κοινωνικός χαρακτήρας της παραγωγής έχει ήδη καταστεί τεχνική αναγκαιότητα, αλλά για ξεχωριστές μηχανές ή συγκρότημα μηχανών, οι οποίες δεν είναι συνενωμένες στο επίπεδο χώρας (και πόσο μάλλον της ανθρωπότητας) σ' ένα ενιαίο σύστημα μηχανών.»[2]. Η απουσία μιας εσωτερικά-τεχνολογικά ενιαίας διαδικασίας παραγωγής στην κλίμακα χωρών ή και όλης της ανθρωπότητας συνεπάγεται τη διατήρηση στην εκβιομηχανισμένη σοσιαλιστική κοινωνία ξεχωριστών - μεμονωμένων παραγωγικών διαδικασιών, τμημάτων παραγωγής, κλάδων κλπ. Η παραγωγική διαδικασία συντελείται σε άμεσα αυτόνομες και μόνο έμμεσα συνδεδεμένες μονάδες[3]. Αυτό σημαίνει ότι οι

---

1. Λένιν Β.Ι., «Το πρόγραμμα του Ρωσικού Κομμουνιστικού Κόμματος (των μπολ-σεβίκων)», στο: Λένιν Β.Ι.,*Άπαντα* , τ.38, Σύγχρονη Εποχή , Αθήνα , 1988 , σελ.442

2. Вазюлин В.А. *„Логика истории . Вопросы теории и методологии*, М., Издательство МГУ, 1988 , с.296-297 (Βαζιούλιν Β.Α., Η λογική της ιστορίας, Μόσχα, 1988, σελ.296-297.**)**

3. Όπως αναφέρει ο Γ.Σταμάτης «Οι επιχειρήσεις αυτές (εννοεί τις κρατικές επιχειρήσεις των χωρών του «υπαρκτού σοσιαλισμού » -Π.Π.) είναι αμοιβαία ανεξάρτητοι παραγωγοί, χωρίς ταυτόχρονα να είναι και ιδιοκτήτες των μέσων και των αποτελεσμάτων της παραγωγής

εργαζόμενοι παραμένουν σε μεγάλο βαθμό άμεσοι παραγωγοί, ότι δηλαδή είναι προσκολλημένοι σε ξεχωριστά μέσα παραγωγής, ότι η εργασία τους θέτει σε κίνηση ξεχωριστές - άμεσα μη συνδεόμενες μεταξύ τους παραγωγικές δυνάμεις (συγκροτήματα παραγωγικών δυνάμεων) και όχι τα κοινωνικοποιημένα - κρατικοποιημένα μέσα παραγωγής στο σύνολό τους.

Η άμεση σχέση του ανθρώπου με τα μέσα της εργασίας συνεπάγεται και ένα συγκεκριμένο διαχωρισμό των ανθρώπων σε ξεχωριστά συγκροτήματα «εργαζόμενος - μηχανή». Συνεπώς, η σχέση του ανθρώπου με τα μέσα εργασίας κατά την οποία ο ίδιος αποτελεί έναν άμεσο - φυσικό συντελεστή της παραγωγής οδηγεί στο διαχωρισμό των εργαζομένων μέσα στην εργασιακή τους δραστηριότητα, στην πολυδιάσπαση, δηλαδή, της εργασίας σε ξεχωριστά και, σχετικώς, απομονωμένα μέρη.

Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημάνουμε ότι ο κατακερματισμός της παραγωγικής διαδικασίας σε τεχνολογικά αυτόνομα συγκροτήματα παραγωγικών δυνάμεων συνεπάγεται και το γεγονός ότι η κοινωνική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής ,ως κρατική ιδιοκτησία, έχει ,όπως προαναφέραμε, εν πολλοίς (όχι όμως απόλυτα), εξωτερικό, τυπικό-νομικό χαρακτήρα, μιας και η κοινωνία δεν ιδιοποιείται - χειρίζεται - διαχειρίζεται τις παραγωγικές δυνάμεις ως ένα ενιαίο σύνολο. Ούτε η ίδια η σοσιαλιστική κοινωνία, αφ' εαυτής, συγκροτεί ως προς το χειρισμό και την ιδιοποίηση των μέσων παραγωγής ένα ενιαίο σύνολο, παρά επιτυγχάνει και διασφαλίζει την ενότητά της μέσω του κράτους και της κρατικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής. Από αυτό τον κατακερματισμό της παραγωγικής διαδικασίας σε τεχνολογικά αυτόνομες παραγωγικές μονάδες απορρέει και η διατήρηση στη σοσιαλιστική κοινωνία (νόμιμα ή παράνομα) των εμπορευματικών - χρηματικών σχέσεων. Μάλιστα οι σχέσεις αυτές αναπτύσσονται όχι μόνο μεταξύ παραγωγών και καταναλωτών, ούτε μόνο μεταξύ του κρατικού και του συνεταιριστικού-κολχόζνικου τομέα, αλλά και μεταξύ των κρατικών επιχειρήσεων, πολλές φορές εκτός των πλαισίων του κεντρικού σχεδίου, εν είδει παραοικονομίας.

Η αναπόφευκτη διατήρηση των εμπορευματικών -χρηματικών σχέσεων στη σοσιαλιστική-πρώιμη κομμουνιστική κοινωνία αποτελεί την άλλη όψη του ανώριμου, τυπικού χαρακτήρα της κοινωνικής - κομμουνιστικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής. Φρονούμε δε ότι ο βαθμός διατήρησης, νόμιμα ή παράνομα, των εμπορευματικών -χρηματικών σχέσεων στη σοσιαλιστική κοινωνία είναι αντιστρόφως ανάλογος του βαθμού ωρίμανσης της κοινωνικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής. Η προοπτική ωρίμανσης του κοινωνικού χαρακτήρα της παραγωγής, στα πλαίσια της ολοκληρωμένης αυτοματοποίησης των παραγωγικών διαδικασιών, καθιστά εφικτή την εξάλειψη των εμπορευματικών -χρηματικών σχέσεων.

τους» Βλ. Σταμάτης Γ., *Σχέδιο και αγορά στις σοσιαλιστικές οικονομίες*, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 1988.σελ.17.

Εδώ θα ήταν σκόπιμο να διευκρινίσουμε ότι η κοινωνική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής στην ΕΣΣΔ δεν είχε απόλυτα τυπικό χαρακτήρα. Διότι επρόκειτο για μια βιομηχανική κοινωνία και συνεπώς οι παραγωγικές δυνάμεις (η εκμηχανισμένη παραγωγή) αποτελούσαν ένα σύνολο τεχνολογικών συναφειών. Ως εκτούτου, για τη λειτουργία τους απαιτούταν ενιαίες κοινωνικές πράξεις - ένα φάσμα παραγωγικών δεσμών και αλληλεπιδράσεων. Η εκμηχανισμένη παραγωγή, λοιπόν, παρείχε τους όρους για μια συγκεκριμένου βαθμού και εύρους συλλογική - κοινωνική ιδιοποίηση και διαχείριση των παραγωγικών δυνάμεων.

Αυτή η σχέση αντιστοιχίας - αναντιστοιχίας της σοσιαλιστικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής με το επίπεδο ωρίμανσης του κοινωνικού χαρακτήρα της παραγωγής αποτελεί μιαν αντίφαση. **Πρόκειται για την αντίφαση μεταξύ τυπικής και ουσιαστικής κοινωνικοποίησης της παραγωγής, η οποία και αποτελεί τη θεμελιώδη αντίφαση της σοσιαλιστικής - πρώιμης κομμουνιστικής κοινωνίας. Κατά μιαν άλλη διατύπωση «…η βασική αντίφαση του σταδίου διαμόρφωσης του κομμουνισμού, η βασική αντίφαση του σοσιαλισμού είναι η αντίφαση μεταξύ της κοινωνικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής και της ανωριμότητας (της ανεπαρκούς ωρίμανσης) του κοινωνικού χαρακτήρα της παραγωγής»**[4]**.**

Η εν λόγω αντίφαση δημιουργούσε και τροφοδοτούσε δύο τάσεις στη σοβιετική κοινωνία. Η μία ήταν αυτή της διεύρυνσης της κρατικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής και της ενίσχυσης του συγκεντρωτικού τρόπου διαχείρισής τους, μέσω του σχεδιασμού των παραγωγικών στόχων και αλληλεπιδράσεων από ένα κέντρο. Η άλλη τάση ήταν αυτή της ενίσχυσης της αυτονομίας των παραγωγικών μονάδων και της ανάπτυξης των εμπορευματικών - χρηματικών σχέσεων μεταξύ τους. Οι υποστηρικτές της πρώτης τάσης έδιδαν έμφαση, υπερβάλλοντας βέβαια σημαντικά, στον κοινωνικό χαρακτήρα της παραγωγής ενώ της δεύτερης στην ανωριμότητα αυτού[5].

Η πρώτη τάση οδηγούσε στην κρατικοποίηση των πάντων, ακόμη και των παραγωγικών δυνάμεων ο κοινωνικός χαρακτήρας των οποίων δεν ακόμη είχε αναπτυχθεί. Το αποτέλεσμα ήταν ο υπερβολικός συγκεντρωτισμός της παραγωγής και ένας διογκωμένος διοικητικός μηχανισμός που στο πέρασμα του χρόνου δυσκολευόταν όλο και περισσότερο να σχεδιοποιεί και να διευθύνει τη λειτουργία των συνεχώς αυξανόμενων παραγωγικών δυνάμεων. Η υπερβολική κρατικοποίηση των παραγωγικών δυνάμεων στην ΕΣΣΔ σε αναντιστοιχία με το βαθμό ανάπτυξης του κοινωνικού χαρακτήρα της παραγωγής καθώς και ο υπέρμετρος συγκεντρωτισμός στη λήψη οικονομικών αποφάσεων και στην

---

4. Δαφέρμος Μ., Παυλίδης Π., Πατέλης Δ., «Για τις νομοτέλειες της μετάβασης στον κομμουνισμό. Σοσιαλισμός, κομμουνισμός και αντεπανάσταση», *Αριστερή ανασύνταξη*, τεύχος 7-8, 1995, σελ.56.

5. Μιαν αξιόλογη μελέτη των εν λόγω τάσεων αποτελεί η εργασία του Μ.Δαφέρμου «Σχεδιασμός και αγορά : Εξέλιξη των απόψεων στην ΕΣΣΔ», *Διαλεκτική*, τεύχος 4, Νοέμβρης -Δεκέμβρης 1990, σελ. 47-65.

κατανομή των πόρων επέτειναν στο έπακρο τα γραφειοκρατικά χαρακτηριστικά του σοβιετικού κράτους.

Θα πρέπει, ωστόσο, να επισημάνουμε ότι αυτός ο υπέρμετρος συγκεντρωτισμός των μέσων παραγωγής και της διαχείρισής τους υπήρξε, εν πολλοίς, απόρροια των συγκεκριμένων ιστορικών συνθηκών οικοδόμησης του σοσιαλισμού στην ΕΣΣΔ. Επρόκειτο για το αποτέλεσμα μιας πολιτικής που αποσκοπούσε στην ταχύτατη εκβιομηχάνιση της χώρας ώστε να ενισχυθεί η αμυντική ικανότητά της αλλά πρωτίστως η υλική βάση των σοσιαλιστικών σχέσεων παραγωγής. Για μια συγκεκριμένη, λοιπόν, ιστορική περίοδο (μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του '40) το διοικητικό - συγκεντρωτικό σύστημα διαχείρισης της σοσιαλιστικής οικονομίας απεδείχθη κατάλληλο για τη μέγιστη δυνατή κινητοποίηση των δυνάμεων της κοινωνίας και την επίτευξη σε σύντομο χρονικό διάστημα σημαντικών οικονομικών και κοινωνικών στόχων. Μέσα σε λίγα χρόνια η Σοβιετική Ένωση είχε διανύσει ένα διάστημα οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης, το οποίο οι ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες διήνυσαν σε αρκετές δεκαετίες.

Η δεύτερη τάση οδηγούσε στην αυτονόμηση των παραγωγικών μονάδων και στην ανάπτυξη των εμπορευματικών χρηματικών σχέσεων. Οι εμπορευματικές - χρηματικές σχέσεις είναι όπως είπαμε αναπόφευκτο στοιχείο των σχέσεων παραγωγής του σοσιαλισμού. Στις περιπτώσεις, μάλιστα, όπου δεν είναι ανεπτυγμένος ο κοινωνικός χαρακτήρας της παραγωγής οι εμπορευματικές - χρηματικές σχέσεις μπορούν να συμβάλλουν στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και στην ωρίμανση του κοινωνικού χαρακτήρα τους. Για την προώθηση όμως της οικοδόμησης του σοσιαλισμού οι εν λόγω σχέσεις θα πρέπει να υποτάσσονται στον κεντρικό σχεδιασμό της οικονομίας και να ακολουθούν φθίνουσα πορεία, στη βάση βέβαια της οικονομικής-τεχνολογικής και όχι της διοικητικής υπέρβασής τους. Στην αντίθετη περίπτωση, όταν δηλαδή οι εμπορευματικές - χρηματικές σχέσεις γίνονται κυρίαρχες, τότε καταρρέει η σοσιαλιστική οικονομία και ακολουθεί η αστική παλινόρθωση.

- **Ο χαρακτήρας της εργασίας στην ΕΣΣΔ. Τα αίτια της γραφειοκρατίας.**

Ως άμεσοι παραγωγοί οι εργαζόμενοι της σοσιαλιστικής κοινωνίας χειρίζονται μεμονωμένα μέσα εργασίας, ατομικά εργαλεία, ξεχωριστές μηχανές και ως εκ τούτου αποτελούν άμεσους, φυσικούς, επί μέρους συνδετικούς κρίκους και συντελεστές της παραγωγικής διαδικασίας. Εδώ πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι ο εργαζόμενος - άμεσος παραγωγός συμμετέχει στην εργασιακή δραστηριότητα κυρίως ως φυσική δύναμη: με τα μέλη του σώματός του θέτει σε λειτουργία μηχανές και χειροκίνητα εργαλεία, χρησιμεύει ως μέσο μετάδοσης κίνησης και ως φυσικός δεσμός μεταξύ αποσπασμένων παραγωγικών διαδικασιών. Όπως γίνεται κατανοητό ο άμεσος παραγωγός στην μηχανοποιημένη παραγωγική διαδικασία στερείται της δυνατότητας σφαιρικής γνώσης και ελέγχου των παραγωγικών δυνάμεων. Ως άμεσος παραγωγός γνωρίζει μόνο τους κανόνες

λειτουργίας ξεχωριστών μηχανών, τους οποίους αποδέχεται (ή υποχρεώνεται να αποδεχτεί) ως κάτι δεδομένο και απαραβίαστο.

Για την εποπτεία όμως και ακόμη περισσότερο για την διεύθυνση και τον σχεδιασμό ολόκληρων παραγωγικών διαδικασιών, στο επίπεδο τμήματος, εργοστασίου, κλάδου, κοινωνίας, απαιτείται η ικανότητα και η δυνατότητα συλλογής πληροφοριών για τα αντίστοιχα σύνολα των παραγωγικών δυνάμεων και κατανόησης των συναφειών που τις διέπουν. Συνεπώς, απαιτείται η υπέρβαση της αμεσότητας των συντελεστών της παραγωγής και η επιστημονική γνώση των μεταξύ τους αλληλεπιδράσεων. Ειρήσθω εν παρόδω ότι η εν λόγω γνώση αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για τη σκόπιμη και συστηματική αλλαγή - βελτίωση της παραγωγικής διαδικασίας. Για τους παραπάνω λόγους κρίνεται αναγκαία και αναπόφευκτη η συγκρότηση ενός ξεχωριστού από τους άμεσους παραγωγούς, ιεραρχημένου διευθυντικού συστήματος συλλογής και διαχείρισης πληροφοριών για τις παραγωγικές δυνάμεις με στόχο τη σχεδιοποιημένη λειτουργία αυτών.

Με βάση τα προλεχθέντα μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η μηχανοποιημένη σοσιαλιστική παραγωγή δεν επιτρέπει ακόμη την άρση της διάκρισης-αντίθεσης μεταξύ χειρωνακτικής και πνευματικής, διοικητικής και εκτελεστικής εργασίας, την άρση του υποδουλωτικού καταμερισμού εργασίας εν γένει[6]. Μάλιστα η οικονομική και τεχνολογική πρόοδος της Σοβιετικής Ένωσης, αφενός, περιόρισε τον υποδουλωτικό καταμερισμό εργασίας, αφετέρου, κατά κάποιο τρόπο τον διεύρυνε. Η εκμηχάνιση της χώρας μείωσε τη χειρωνακτική εργασία και τα χειροκίνητα μέσα παραγωγής, τα οποία χαρακτηρίζουν κατ' εξοχήν προκαπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς, χωρίς όμως να τα εξαλείψει ολοκληρωτικά. Παράλληλα, οδήγησε στην ανάπτυξη αυτοματοποιημένων γραμμών παραγωγής και ηλεκτρονικών συστημάτων διαχείρισης και μετάδοσης πληροφοριών, δηλαδή μέσων παραγωγής που αντιστοιχούν στην ανεπτυγμένη κομμουνιστική κοινωνία, ενώ κυρίαρχη παραγωγική βάση παρέμεινε η μηχανοποιημένη παραγωγή.

Εξαιτίας λοιπόν της διατήρησης του υποδουλωτικού καταμερισμού εργασίας η διεύθυνση - σχεδιοποίηση της παραγωγής στη σοβιετική κοινωνία επαφιόταν, κατ'ανάγκη, στο έργο ενός κρατικού διαχειριστικού μηχανισμού, ο οποίος δεν ταυτιζόταν με τους άμεσους παραγωγούς. Εκτός αυτού, οι τελευταίοι, ακριβώς επειδή ήταν άμεσοι παραγωγοί, υλικοί δηλαδή συντελεστές της παραγωγής, αποτελούσαν οι ίδιοι αντικείμενο σχεδιασμού και διεύθυνσης. Με άλλα λόγια, στη σοσιαλιστική κοινωνία που οικοδομήθηκε στις χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού» η σχεδιοποίηση και η κοινωνική διεύθυνση της παραγωγής συνεπαγόταν αναπόφευκτα τον χωρισμό των εργαζομένων σε αυτούς που κατά κύριο λόγο ασχολούνταν με τη διαχείριση των παραγωγικών δυνάμεων και σε

6. Το 1985 ο αριθμός των εργαζομένων της ΕΣΣΔ που ασχολούταν με χειρωνακτική εργασία ανερχόταν στον τομέα της βιομηχανίας στα 13,3 εκ.άτομα (34,9 %), στον τομέα των κατασκευών στα 6,5 εκ. άτομα (56,4%) και στην αγροτική οικονομία στα 17 εκ. άτομα. Βλ. Иоффе Яков, *Мы и планета*, М., Политиздат, 1988, с. 107-108 (Ιόφφε Γιάκοφ, *Εμείς και ο πλανήτης*, Μόσχα 1988 , σελ.107-108)

αυτούς που, ως άμεση παραγωγική δύναμη, υπέκειντο σε διεύθυνση. **Αυτή ακριβώς η σχέση διεύθυνσης ανθρώπου από άνθρωπο συνιστά και την ουσία του φαινομένου της γραφειοκρατίας στο σοσιαλισμό - πρώιμο κομμουνισμό.** Όπως επισημαίνουν οι Α.Μπουζγκάλιν και Α.Κολγκάνοφ «ο γραφειοκρατισμός αποτελεί φυσικό φαινόμενο εκεί όπου αντικειμενικά έχει εμφανισθεί η αναγκαιότητα για μια συνειδητή κοινωνική οργάνωση της οικονομικής ζωής και για τη διαχείριση της παραγωγής σε μεγάλη κλίμακα ενώ η δυνατότητα μιας τέτοιας διαχείρισης δε μπορεί να υλοποιηθεί από του ίδιους τους εργαζόμενους.»[7]. Το σοσιαλιστικό κράτος, στο βαθμό που παραμένει μηχανισμός διεύθυνσης ανθρώπων και όχι μόνο πραγμάτων - παραγωγικών δυνάμεων, δεν ταυτίζεται με την σοσιαλιστική κοινωνία και αποτελεί γραφειοκρατική εξουσία. Παράλληλα, στο βαθμό που το σοσιαλιστικό κράτος γίνεται μηχανισμός διαχείρισης πραγμάτων, ενισχύεται η τάση εξάλειψής του ως κράτους - εξουσίας.

Συνεχίζοντας την εξέταση των ιδιομορφιών της εργασίας στα πρώτα σοσιαλιστικά καθεστώτα θα πρέπει να σημειώσουμε ότι στην εκμηχανισμένη παραγωγή η εργασία των άμεσων παραγωγών έχει κυρίως μηχανικό χαρακτήρα, συνίσταται σε κινήσεις των μυών, δηλαδή σε μηχανικές κινήσεις. Ως μηχανική η εν λόγω εργασία είναι επίσης μονότονη, ομοιόμορφη - τυποποιημένη και συνεπώς ανιαρή[8].

Στην εκμηχανισμνένη παραγωγή ο εργαζόμενος καθίσταται κατ' ανάγκη υπηρέτης της παραγωγικής αλυσίδας κάτι που δεν του επιτρέπει την ανάληψη πρωτόβουλου και ρυθμιστικού ρόλου στην εργασιακή διαδικασία. Μάλιστα η αυστηρή υπακοή του στους κανόνες και ρυθμούς λειτουργίας των μηχανών είναι απαραίτητη για την εύρυθμη λειτουργία όλης της αλυσίδας, μέρος- «εξάρτημα» της οποίας ο ίδιος αποτελεί. Η κατεύθυνση, η ταχύτητα και η ένταση των κινήσεων των μελών - οργάνων του ανθρώπινου σώματος εξαρτώνται από τον τρόπο και το ρυθμό λειτουργίας των μηχανών και όχι από τη βούληση του εργαζόμενου.

Όπως παρατηρεί ο Κ.Μαρξ «Η δραστηριότητα του εργάτη, περιορι-σμένη σε απλά αφηρημένη δραστηριότητα, καθορίζεται και ρυθμίζεται ολόπλευρα από

---

7. Бузгалин А.В., Кольганов А.И.,*Анатомия бюрократизма*, М., Знание, 1988, с.10(Μπουζγκάλιν Α.Β., Κολγκάνοφ Α.Ι.,*Η ανατομία του γραφειοκρατισμού*, Μόσχα, 1988, σελ.10)

8. Για παράδειγμα, το 50% της εργασίας των εργαζομένων σε εργαλειομηχανές (της πιο πολυάριθμης κατηγορίας των βιομηχανικών εργατών της ΕΣΣΔ) ήταν εργασία μονότονη και στερεότυπη. Βλ. *Рабочий и инженер. Социальные факторы эффе- ктивности труда*, М., Мысль, 1985, с.85 (*Ο εργάτης και ο μηχανικός. Οι κοινωνικοί συντελεστές αποδοτικότητας της εργασίας*, Μόσχα, 1985, σελ.85.) Ένα από τα λιγότερο ελκυστικά πόστα εργασίας ήταν αυτό στον ιμάντα μεταφοράς (conveyor belt) .Με χειρωνακτική, μονότονη εργασία στους ιμάντες μεταφοράς ασχολούταν, στα τέλη της δεκαετίας του '70, το 22-25 % των εργατών της βιομηχανίας .Σε ορισμένους δε κλάδους, όπως στην ελαφριά βιομηχανία και στη βιομηχανία τροφίμων, το 80% των εργατών. Βλ. *Отчуждение труда .История и современность*, М., Экономика, 1989, с. 219 (*Η αλλοτρίωση της εργασίας*, Μόσχα , 1989.σελ.219)

την κίνηση των μηχανημάτων - όχι το αντίστροφο.»[9]. Στο *Κεφάλαιο* ο Κ.Μαρξ επισημαίνει σχετικά με τη μηχανοποιημένη παραγωγή ότι «Στη μανουφακτούρα και στη χειροτεχνία ο εργάτης εξυπηρετείται από το εργαλείο, ενώ στο εργοστάσιο ο εργάτης υπηρετεί τη μηχανή. Εκεί η κίνηση του μέσου εργασίας ξεκινάει απ' αυτόν, εδώ είναι υποχρεωμένος ν' ακολουθεί αυτός τις κινήσεις του μέσου εργασίας. Στη μανουφακτούρα οι εργάτες είναι μέλη ενός ζωντανού μηχανισμού. Στο εργοστάσιο υπάρχει ένας νεκρός μηχανισμός ανεξάρτητα από τους εργάτες και οι εργάτες προσαρτούνται σ' αυτόν σαν ζωντανά εξαρτήματα.»[10].

Σε συνθήκες τεχνολογικής υπαγωγής του εργαζόμενου στη μηχανή και επίσης ομοιόμορφης επαναλαμβανόμενης εργασίας ο τρόπος σκέψης και συμπεριφοράς του ανθρώπου καθίσταται, ως επί το πλείστον, στερεότυπος. Η αυστηρή δε σύνδεση του εργαζόμενου με συγκεκριμένα εργαλεία παραγωγής περιορίζει σημαντικά την καλλιέργεια των δημιουργικών του ικανοτήτων και γενικά την πολύπλευρη ανάπτυξη της προσωπικότητάς του. Σε αυτές τις συνθήκες είναι φυσικό η εργασία να μην προσφέρει στον εργαζόμενο σωματική και πνευματική ικανοποίηση και συνεπώς να αποτελεί εξωτερική και όχι εσωτερική ανάγκη γι' αυτόν. Σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις (βαριά, ανθυγιεινά επαγγέλματα) η εργασία είναι σε σημαντικό βαθμό επιβλαβής για τον άνθρωπο. Πρόκειται, λοιπόν, για ένα είδος εργασίας με πολλά αλλοτριωτικά χαρακτηριστικά.

Εδώ πρέπει να διευκρινίσουμε ότι μπορεί, βέβαια, η διατηρούμενη στη σοσιαλιστική κοινωνία τεχνολογική υπαγωγή του εργαζόμενου στη μηχανοποιημένη παραγωγή, ο τυποποιημένος, ομοιογενής και μονότονος χαρακτήρας της εργασίας του να περιορίζουν σημαντικά τις δυνατότητες δημιουργικής ανάπτυξης του ατόμου καθώς και την ικανότητα να διαδραματίζει ένα πρωτόβουλο, ρυθμιστικό - καθοδηγητικό ρόλο στην παραγωγή και στις κοινωνικές υποθέσεις, εν γένει, αυτό όμως δεν δικαιολογεί τη δαιμονοποίηση της τεχνολογίας και του ρόλου της στις κοινωνικές σχέσεις.

Αναφερόμαστε εδώ σε ορισμένους στοχαστές οι οποίοι διερευνώντας τις σύγχρονες μορφές αλλοτρίωσης και γραφειοκρατικής χειραγώγησης του ανθρώπου αποδίδουν τα αίτιά τους στη βιομηχανική κοινωνία (χωρίς μάλιστα να βλέπουν κάποια ουσιαστική διαφορά μεταξύ των κεφαλαιοκρατικών χωρών και της ΕΣΣΔ) και στον τεχνολογικό ορθολογισμό. Η κριτική που αυτοί ασκούν στη μηχανοποιημένη παραγωγή αποκαλύπτει, βεβαίως, πολλές αρνητικές συνέπειες του βιομηχανικού υποδουλωτικού καταμερισμού εργασίας καθώς και των γραφειοκρατικών φαινομένων που ο εν λόγω καταμερισμός προκαλεί. Ο

9.Μαρξ Κ., *Βασικές γραμμές της κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*, τ .Β', εκδ.Στοχαστής, Αθήνα , 1990, σελ . 531

10. Μαρξ Κ.,*Το Κεφάλαιο*, τ.1, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1978, σελ. 438-439. Επίσης , σ' ένα σημείο του τετάρτου τόμου του *Κεφαλαίου* ο Κ Μαρξ αναφέρει ότι «… με την ανάπτυξη της μηχανικής παραγωγής εμφανίζονται και τεχνολογικά οι όροι της εργασίας να εξουσιάζουν την εργασία και ταυτόχρονα την αντικαθιστούν, την πνίγουν, την κάνουν περιττή στις αυτοτελείς μορφές της.» . Μαρξ Κ., *Θεωρίες για την υπεραξία. Μέρος πρώτο*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1981, σελ.437 .

Λ.Μάμφορντ, ένας από τους πιο σημαντικούς εκπροσώπους αυτού του κριτικού ρεύματος, υποστηρίζει ότι «…όπως στα εργοστάσιά μας, έτσι και σε ολόκληρη την κοινωνία μας, η αυτόματη μηχανή εμφανίζει την τάση ν' αντικαθιστά τον άνθρωπο και να παίρνει όλες τις αποφάσεις για λογαριασμό του - ενώ για να δουλεύει πιο ομαλά, αναισθητοποιεί όλα τα μέρη της προσωπικότητάς του, που δεν συμμορφώνονται εύκολα στις μηχανικές της ανάγκες»[11]. Στα πλαίσια του ίδιου προβληματισμού ο Ζ.Ελλύλ επισημαίνει: «… η δράση της Τεχνικής είναι το αντίθετο της ελευθερίας, μια δράση ντετερμινισμού και αναγκαιότητας …Όσο περισσότερο αυξάνονται στην κοινωνία οι τεχνικές δράσεις, τόσο περισσότερο μειώνεται η ανθρώπινη πρωτοβουλία και αυτονομία.»[12].

Ιδιαίτερα χαρακτηριστικές είναι οι δηλώσεις του Χ.Μαρκούζε: «Η μηχανή είναι η ίδια ένα σύστημα εργαλείων και μηχανικών σχέσεων· επεκτείνει πολύ πέρα απ' το άτομο την εργασιακή διαδικασία και η αυξανόμενη εξουσία της επιβεβαιώνεται απ' το γεγονός ότι ο εργαζόμενος έχει σήμερα μια περιορισμένη "επαγγελματική αυτονομία" και ενσωματώνεται κι αυτός στο σύνολο αυτών που θέτουν σε κίνηση και κατευθύνουν το τεχνικό σύνολο.»[13] και επίσης ότι «Ο άνθρωπος έχει υποδουλωθεί από τα μέσα εργασίας του μέσα στα πλαίσια ενός αποτελεσματικότατου και "πολλά υποσχόμενου" ορθολογισμού»[14].

'Ενας άλλος στοχαστής, ο Ε.Φρομ, στο έργο του *Η επανάσταση της ελπίδας* διαπιστώνει ότι «Η μηχανή που κατασκεύασε (ο άνθρωπος-Π.Π.) έγινε τόσο παντοδύναμη, που έφτιαξε δικό της πρόγραμμα, το οποίο καθορίζει σήμερα αυτή τούτη τη σκέψη του ανθρώπου»[15]. Ο Ε.Φρομ διαβλέπει τον κίνδυνο διαμόρφωσης μιας «ολοκληρωτικά γραφειοκρατικοποιημένης βιομηχανικής κοινωνίας» στην οποία «Ο άνθρωπος σαν γρανάζι στην παραγωγική μηχανή, γίνεται πράγμα και παύει να είναι άνθρωπος»[16].

Ο Μ.Μπούκτσιν, εκκινώντας από αναρχικές απόψεις, υποστηρίζει και αυτός ότι «Η ανάπτυξη της μηχανής τείνει να διαρρήξει την άμεση σχέση ανάμεσα στον άνθρωπο και τα μέσα παραγωγής .Αφομοιώνει τον εργάτη σε προγραμματισμένα, προσχεδιασμένα βιομηχανικά καθήκοντα, καθήκοντα πάνω στα οποία δεν ασκεί κανέναν έλεγχο … η τεχνολογία μεταμορφώνεται σε μια δύναμη πάνω απ' τον άνθρωπο, ενορχηστρώνοντας τη ζωή του σύμφωνα με μια παρτιτούρα επινοημένη από μια βιομηχανική γραφειοκρατία.»[17].

Άποψή μας είναι ότι η τεχνολογία, ως στοιχείο των παραγωγικών δυνάμεων, δεν είναι άσχετη με τα κοινωνικά φαινόμενα ούτε ουδέτερη προς αυτά.

---

11. Μάμφορντ Λ., *Τέχνη και τεχνική* , εκδ.Νησίδες , Αθήνα, 1997, σελ.18

12. Ellul J., «Η τεχνολογική τάξη», στο: *Η φωτιά του Προμηθέα*, εκδ.Νησίδες, Αθήνα, 1998, σελ.64.

13. Μαρκούζε Χ. ,*Ο μονοδιάστατος άνθρωπος* , εκδ.Παπαζήση , σελ.55.

14. Ό.π. , σελ.68

15. Fromm Erich, *Η επανάσταση της ελπίδας. Για μια ανθρώπινη τεχνολογία*, εκδ. Μπουκουμάνη, Αθήνα , 1979, σελ. 14.

16. Ό.π., σελ. 58

17. Bookchin Murray, *Προς μιαν απελευθερωτική τεχνολογία* , Διεθνής Βιβλιοθήκη , 1979, σελ. 76.

Αντιθέτως, στη συνάρτησή τους με τις σχέσεις παραγωγής τα μέσα παραγωγής αποτελούν πτυχή της ουσιώδους συνάφειας της κοινωνίας. Όπως άλλωστε επισημαίνει και ο Κ.Μαρξ «Τα μέσα εργασίας δεν είναι μόνο το βαθμόμετρο της ανάπτυξης της εργατικής δύναμης του ανθρώπου αλλ' επίσης και ο δείχτης των κοινωνικών σχέσεων μέσα στις οποίες συντελείται η εργασία.»[18].

Συνεπώς, δεν αρνούμαστε το γεγονός ότι ο χαρακτήρας της τεχνολογίας-των μέσων παραγωγής συμβάλλει στη διαμόρφωση χειραγωγικών, αλλοτριωτικών σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων. Στη βάση, μάλιστα, ενός συγκεκριμένου σταδίου ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, όταν η ανάπτυξη των χειροκίνητων εργαλείων και του καταμερισμού εργασίας κατέστησε δυνατή τη σταθερή παραγωγή υπερπροϊόντος και την ιδιωτική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής, εμφανίσθηκε και η εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο. Όσον αφορά δε την εκμηχανισμένη παραγωγή, πιστεύουμε ότι αυτή συνδέεται στενά με μια γραφειοκρατική οργάνωση της εργασίας. Η ιστορική όμως εξέλιξη της κοινωνίας, συνάμα και η κοινωνική πρόοδος, αποτέλεσαν πάντα συνέπεια της αλληλεπίδρασης παραγωγικών δυνάμεων - σχέσεων παραγωγής και όχι του μονομερούς ρόλου της μιας εκ των δύο πλευρών.

Οι κριτικές απόψεις, όμως, που εξετάσαμε προηγουμένως, από τη στιγμή που επικεντρώνονται στις παραγωγικές δυνάμεις παραγνωρίζοντας ταυτόχρονα τη διαπλοκή αυτών με τις σχέσεις παραγωγής, καταλήγουν σε μιαν ιδιότυπη φετιχοποίηση της τεχνολογίας. Μια τέτοια προσέγγιση δεν επιτρέπει την ανακάλυψη των δυνατοτήτων προοδευτικής-απελευθερωτικής αξιοποίησης των μέσων παραγωγής για την εγκαθίδρυση - ανάπτυξη αλληλέγγυων και όχι ανταγωνιστικών ανθρώπινων σχέσεων. Επίσης, το γεγονός ότι η εκμηχανισμένη παραγωγή είναι σύμφυτη με μια γραφειοκρατική - χειραγωγική, εν πολλοίς, οργάνωση της εργασίας δεν επαρκεί για να ταυτιστούν οι κοινωνικές συνέπειες της εκμηχάνισης στις καπιταλιστικές χώρες με τις αντίστοιχες στην ΕΣΣΔ. Αποτελεί βέβαια ένα ιδιαίτερο θέμα η εξέταση των διαφορών στις συνέπειες αυτές, οι οποίες (διαφορές) απορρέουν από τις διαφορετικές μορφές ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής, αλλά η πραγμάτευσή του δεν αφορά την παρούσα εργασία.

Αυτό που έχει σημασία να επισημάνουμε σχετικά με την μηχανοποιημένη παραγωγή είναι πως αποτελεί αναγκαίο στάδιο στην ιστορική ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, το οποίο προετοιμάζει και τις τεχνολογικές προϋποθέσεις προοδευτικής υπέρβασής του. Η ομοιογενοποίηση και τυποποίηση των εργασιακών κινήσεων - δραστηριοτήτων του ανθρώπου στη μηχανοποιημένη παραγωγή καθιστά δυνατή την πλήρη αντικατάστασή τους από τις λειτουργίες μηχανών - αυτομάτων. Η υλοποίηση αυτής της δυνατότητας οδηγεί στην πλήρη αυτοματοποίηση της παραγωγής, στην κατάργηση της ζωντανής εργασίας, στη μετατροπή του εργαζόμενου από άμεσο παραγωγό σε ρυθμιστή και διαχειριστή της αυτοματοποιημένης παραγωγής. Κατ' αυτόν τον τρόπο η εσωτερική λογική της διαδικασίας εκμηχάνισης της εργασίας οδηγεί

18. Μαρξ Κ., *Το Κεφάλαιο* , τ.1, ό.π., σελ.193

στην αυτοματοποίησή της και στην απελευθέρωση των ανθρώπων από τον υποδουλωτικό καταμερισμό εργασίας.

Επομένως, η μόνη χειραφετική εναλλακτική προοπτική απέναντι στην εκμηχανισμένη εργασία και το γραφειοκρατικό χαρακτήρα οργάνωσής της είναι η ολοκλήρωση της εκμηχάνισης στα πλαίσια της καθολικής αυτοματοποίησης της παραγωγής. Αντιθέτως, η αναζήτηση εναλλακτικής λύσης σε μια προβιομηχανική πραγματικότητα αντιστρατεύεται την κοινωνική χειραφέτηση μιας και συνεπάγεται την επιστροφή σε μικρής κλίμακας παραγωγικές δραστηριότητες, στηριζόμενες σε χειροκίνητα εργαλεία, στη χειροναξία εν γένει, και συνδεόμενες με αντίστοιχες μικρού μεγέθους κοινοτικές μορφές κοινωνικής οργάνωσης. Κάτι τέτοιο θα σήμαινε την επιστροφή στον προκαπιταλιστικό καταμερισμό εργασίας, τη διαιώνιση του κατακερματισμού της εργασίας σε επί μέρους – απομονωμένες –αποξενωμένες παραγωγικές δραστηριότητες, τη διαιώνιση της υποταγής του ανθρώπου στη φύση και στους φυσικούς – μη κοινωνικούς όρους εργασίας (η χειρωναξία συνιστά εργασία η οποία εξαρτάται κυρίως από δραστηριότητα του ανθρώπινου σώματος ως συνόλου μυών), τη διαιώνιση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας στα (χειροκίνητα) μέσα παραγωγής.

Ο τρόπος και ο βαθμός αξιοποίησης - πραγμάτωσης των χειραφετικών δυνατοτήτων που παρέχει η μηχανοποίηση της παραγωγής είναι πρωτίστως θέμα κυρίαρχων κοινωνικών, ιδιοκτησιακών σχέσεων. Όπως, όμως, απεδείχθη στην ιστορία των πρώτων σοσιαλιστικών καθεστώτων, ο παραπάνω στόχος είναι ιδιαίτερα σύνθετος, η υλοποίησή του απαιτεί μια μεγάλη χρονική περίοδο τεχνικών, οικονομικών και κοινωνικών αλλαγών. Για τους λόγους αυτούς στις χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού» οι εργαζόμενοι παρέμεναν σε μεγάλο βαθμό υποταγμένοι στους τεχνολογικούς κανόνες της εκμηχανισμένης παραγωγής με όλες τις δυσάρεστες συνέπειες αυτού του γεγονότος στη διαμόρφωση της ανθρώπινης προσωπικότητας.

Σε μια σοσιαλιστική κοινωνία, λοιπόν, η εργασία, στο βαθμό που παραμένει για τον άνθρωπο εξωτερική ανάγκη, λειτουργεί κυρίως ως μέσο για την ικανοποίηση ατομικών, βιοτικών αναγκών. Κίνητρο για μια τέτοια εργασία αποτελεί, ως επί το πλείστον, ο μισθός και γενικά οι υλικές απολαβές που παίρνει ως αντάλλαγμα ο εργαζόμενος. Εφόσον όμως η εργασία αποτελεί εξωτερική ανάγκη και υποτάσσεται σε καταναλωτικούς σκοπούς η επιδίωξη αποφυγής της εργασίας και παρασιτικής διαβίωσης παραμένει μια ισχυρή τάση: από τη στιγμή που ο εργαζόμενος συμμετέχει στη διανομή του κοινωνικού προϊόντος ανταλλάσσοντας την εργασία του με το μισθό είναι φυσικό να προσπαθήσει αφενός μεν να αποκτήσει όσο μπορεί περισσότερα από την κοινωνία αφετέρου δε να προσφέρει όσο γίνεται λιγότερη εργασία.

Ας σημειώσουμε ότι εδώ εξετάζουμε τις παρασιτικές διαθέσεις των εργαζομένων ως φαινόμενο που πηγάζει από το χαρακτήρα της εργασίας και των μέσων παραγωγής, χωρίς να αναφερόμαστε στην δυνατότητα ελέγχου ή αλλαγής αυτών των διαθέσεων στα πλαίσια των σοσιαλιστικών σχέσεων παραγωγής. Ως υποκείμενο των σχέσεων αυτών ο εργαζόμενος μπορεί να συνειδητοποιήσει την κοινωνική σημασία της εργασίας του και να την εκτελέσει ως καθήκον, έστω κι

αν αυτή είναι σκληρή και ανιαρή. Ωστόσο, εφόσον η εργασία δεν έχει καταστεί ακόμη δημιουργική δραστηριότητα και εσωτερική ανάγκη του ανθρώπου πιστεύουμε ότι θα διατηρούνται αναπόφευκτα και σε σημαντικό βαθμό οι καταναλωτικές – ιδιοτελείς διαθέσεις των εργαζομένων.

Όταν, λοιπόν, η εργασία αποτελεί για τον άνθρωπο εξωτερική ανάγκη - μιαν άχαρη και κοπιαστική δραστηριότητα, δεν μπορεί να αποκλεισθεί η επιθυμία να φορτώσει κάποιος στους συνανθρώπους του αυτό το άχθος, ώστε ο ίδιος να απολαμβάνει τους καρπούς ξένης εργασίας. Πρόκειται, δηλαδή, για μια παρασιτική τάση, η οποία αναπόφευκτα διατηρείται στους κόλπους των εργαζομένων κατά το πρώιμο στάδιο της κομμουνιστικής κοινωνίας. Η τάση αυτή έχει αναμφισβήτητα αντισοσιαλιστικό χαρακτήρα και κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις μπορεί να οδηγήσει σε αντεπαναστατική συμπεριφορά.

Σ' αυτές τις συνθήκες η σοσιαλιστική εξουσία, προκειμένου να διασφαλίσει την κοινωνική συνοχή και την υλοποίηση των στόχων του οικονομικού σχεδιασμού, είναι υποχρεωμένη να ελέγχει και να καταπολεμά αυτή την τάση, χρησιμοποιώντας ιδεολογικά -παιδαγωγικά αλλά ενίοτε και πειθαρχικά - κατασταλτικά μέτρα. Φρονούμε, δηλαδή, ότι ο κατασταλτικός ρόλος του εργατικού κράτους (αναφερόμαστε στα πρώιμα εργατικά, σοσιαλιστικά κράτη του αιώνα μας) δεν περιορίζεται μόνο στην αντιμετώπιση των εσωτερικών και εξωτερικών ταξικών αντιπάλων -αντεπαναστατικών δυνάμεων, όπως υποστηρίζεται συνήθως, αλλά εν μέρει επεκτείνεται και στην αντιμετώπιση ιδιοτελών συμφερόντων και επιδιώξεων που προέρχονται από τους ίδιους τους εργαζόμενους[19]. Αυτό βέβαια οδηγεί στην περαιτέρω αποξένωση του εργα-τικού κράτους από τους εργαζόμενους και στην αναπόφευκτη γραφειοκρατικοποίησή του. Όσο περισσότερο η διατήρηση της κοινωνικής συνοχής σε μια σοσιαλιστική κοινωνία περιορίζεται στον κατασταλτικό ρόλο του κράτους, συνδέεται δηλαδή με την ικανότητα του κρατικού μηχανισμού να συγκρατεί τα ιδιοτελή συμφέροντα και επιδιώξεις που ενυπάρχουν σε πλατιές λαϊκές μάζες, όσο μεγαλύτερη είναι η ένταση και η διάρκεια αυτού του κατασταλτικού ρόλου, τόσο μεγαλύτερη είναι η αποξένωση του σοσιαλιστικού κράτους από την κοινωνία - από τις κοινωνικές ανάγκες και το λαϊκό έλεγχο, τόσο πιο ισχυρή είναι η γραφειοκρατικοποίηση του κράτους αυτού.

---

19. Ενδεικτικό στοιχείο τέτοιας ιδιοτελούς συμπεριφοράς είναι το γεγονός πως το 1988, μόνο στις επιχειρήσεις του αγροτοβιομηχανικού συμπλέγματος της ΕΣΣΔ, συνελήφθησαν 250.000 εργαζόμενοι-«κουβαλητές» για κλοπή αντικειμένων συνολικής αξίας 100 εκ.ρουβλίων. Βλ.*Правительственный Вестник*, №7 , 1989, с.11 (*Πραβιτελστβενϊ Βέστνικ*, τεύχος 7, 1989,σελ.11).Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του σοβιετικού οικονομολόγου Α.Α.Σεργκέγιεφ η συνολική αξία της κλεμένης κρατικής περιουσίας σε αυτό τον κλάδο ανέρχεται στα 5 δισεκατομμύρια ρούβλια .Βλ. *Альтернатива: выбор пути* , М., Мысль, 1990 , с.57 (*Εναλλακτική λύση : επιλογή πορείας*, Μόσχα, 1990, σελ.57.) Με βάση κάποιες άλλες εκτιμήσεις , πριν ακόμα την εποχή της περεστρόικα στη Σοβιετική Ένωση υπήρχαν περίπου 500.000 «κουβαλητές». Βλ. Συνέντευξη με τον Β.Α.Βαζιούλιν στο περιοδικό *Αριστερή ανασύνταξη* , τεύχος 4-5 , σελ.65.

Εδώ πρέπει να σημειώσουμε, παρεκβατικά, το γεγονός πως ορισμένοι συγγραφείς, εκ των ασκούντων κριτική στη σοβιετική γραφειοκρατία, αναφέρονται με ιδιαίτερη έμφαση στο, εν πολλοίς, αυταρχικό εργασιακό καθεστώς που επεβλήθη στους σοβιετικούς εργαζόμενους κυρίως κατά την περίοδο εκβιομηχάνισης της ΕΣΣΔ: εισαγωγή βιβλιαρίων εργασίας και διαβατηρίων εσωτερικού, περιορισμός έως και απαγόρευση του δικαιώματος στη μετακίνηση και αλλαγή εργασίας, αυστηρές κυρώσεις έως και φυλάκιση ή ακόμη και εκτόπιση για περιπτώσεις τεμπελιάς, αδικαιολόγητης απουσίας από την εργασία, κλοπής ή φθοράς της κρατικής περιουσίας κλπ.[20]. Η σύγκριση μάλιστα του «αντεργατικού» αυτού καθεστώτος με το αντίστοιχο «φιλεργατικό» των πρώτων ετών της σοβιετικής εξουσίας οδηγεί στο συμπέρασμα περί του αντεπαναστατικού ρόλου της σταλινικής γραφειοκρατίας στην ιστορία της ΕΣΣΔ.

Φρονούμε ότι η προσέγγιση αυτή είναι απλουστευτική και, εν πάση περιπτώσει, παραβλέπει μια σειρά αιτίων, συμπεριλαμβανομένων και των προαναφερθέντων, τα οποία υπαγορεύουν στο σοσιαλιστικό κράτος μέτρα και πολιτική πειθαναγκασμού όχι μόνο έναντι του ταξικού εχθρού αλλά, ενίοτε, και έναντι των ίδιων των εργαζομένων. Επίσης, η συγκεκριμένη προσέγγιση αγνοεί μια πολύ σημαντική πτυχή της διαδικασίας εκβιομηχάνισης της ΕΣΣΔ: η διαδικασία αυτή αποσκοπούσε σε ένα αναγκαίο για την επιβίωση και ανάπτυξη του σοσιαλιστικού καθεστώτος ταχύ μετασχηματισμό των παραγωγικών δυνάμεων της χώρας, δηλαδή, των μέσων παραγωγής αλλά και των ίδιων των ανθρώπων ως εργαζομένων. Αυτό σε μια αγροτική χώρα, όπως ήταν τότε η ΕΣΣΔ, σήμαινε τη συσσώρευση πόρων για την εκβιομηχάνιση κυρίως από την πλειοψηφική μάζα των αγροτών και σε βάρος της, καθώς και τη μετατροπή ενός μεγάλου αριθμού αγροτών σε βιομηχανικούς εργάτες[21].

Οι τεράστιες δυσκολίες του εγχειρήματος αυτού, ιδιαίτερα όσον αφορά το μετασχηματισμό του ενός τύπου εργαζόμενου στον άλλο, γίνονται κατανοητές αν λάβουμε υπ' όψιν τις ιδιαιτερότητες που διέκριναν την αγροτική εργασία και τις ιδιομορφίες που χαρακτήριζαν τον αγρότη ως εργαζόμενο. Κυρίαρχη μορφή εργασίας στην αγροτική οικονομία ήταν η χειρωνακτική. Οι αγροτικές μηχανές ήταν λίγες και συγκεντρωμένες στα χέρια των πλουσιοχωρικών -κουλάκων. Ο τρόπος χρησιμοποίησης των χειροκίνητων μέσων εργασίας, ο ρυθμός, η ένταση, η διάρκεια της τελευταίας εξαρτώταν σε μεγάλο βαθμό από την υποκειμενικότητα του αγρότη, από τις διαθέσεις, τις ιδιοτροπίες και γενικά την αυθαίρετη βούλησή του. Ο όποιος καταμερισμός εργασίας υπήρχε στερούταν τεχνικής αναγκαιότητας. Ήταν απότοκος κυρίως ατομικών ικανοτήτων –

---

20. Βλ.Κλιφ Τ.,*Κρατικός καπιταλισμός στη Ρωσία*, εκδ. Παρουσία, Αθήνα, 1983 σελ.25-30. Βλέπε επίσης: Σαπίρ Ζακ, *Εργάτες και εργασιακές σχέσεις στη Ρωσία*, εκδ.Κομμούνα, σελ.39-40.

21.Τελικά η θεωρία περί «βασικού νόμου της σοσιαλιστικής συσσώρευσης» του Ε.Α.Πρεομπραζένσκι και το αντίστοιχο πρόγραμμα οικοδόμησης του σοσιαλισμού στην ΕΣΣΔ αποδείχθηκαν προφητικά ως προς τον τρόπο και τις μέθοδες με τις οποίες συντελέσθηκε ο σοσιαλιστικός μετασχηματισμός της χώρας αυτής .

δεξιοτήτων και υποκειμενικών διευθετήσεων. Η ιδιωτική δε γαιοκτησία και η αυτόνομη εργασιακή δραστηριότητα διαμόρφωναν κατά κανόνα ένα φίλαυτο τύπο ανθρώπου.

Κατά την εκβιομηχάνιση, λοιπόν, της ΕΣΣΔ ένα μεγάλο ποσοστό του αγροτικού πληθυσμού και σε μικρό σχετικά χρονικό διάστημα, επρόκειτο να μετατραπεί σε βιομηχανικούς εργάτες[22]. Στα πλαίσια αυτής της προοπτικής οι πρώην αγρότες έπρεπε να εκπαιδευτούν ή, αν αυτό δεν επαρκούσε, να εξαναγκαστούν να τηρούν με αυστηρότητα τους αντικειμενικούς κανόνες λειτουργίας κάθε μηχανής και όλης της γραμμής παραγωγής, να πειθαρχούν στις απαιτήσεις ενός ενιαίου σχεδίου, πλαισίου και ρυθμού εργασίας, να ανταποκρίνονται στις υποχρεώσεις που απορρέουν από τον συνεργατικό χαρακτήρα της μηχανοποιημένης παραγωγής, όπως είναι η ευθύνη για την ασφάλεια των συναδέλφων, η υπευθυνότητα στην εκτέλεση εντολών κλπ. Με δεδομένες, λοιπόν, τις εργασιακές συνήθειες του αγροτικού πληθυσμού, τις εργασιακές απαιτήσεις της μηχανοποιημένης παραγωγής καθώς και τις δύσκολες εργασιακές και κοινωνικές συνθήκες των χρόνων της εκβιομηχάνισης (σκληρή-εντατική εργασία, χαμηλοί μισθοί, άσχημες συνθήκες διαβίωσης) ένα αυστηρό εργασιακό καθεστώς (παράλληλα με τη συναίνεση, τον ενθουσιασμό και τη συμμετοχή των μαζών) ήταν απαραίτητο προκειμένου να καταβληθούν οι τεράστιες προσπάθειες που απαιτούσε ο εν λόγω μετασχηματισμός των παραγωγικών δυνάμεων της ΕΣΣΔ.

Ο πρώτος, άλλωστε, που εισηγήθηκε ένα τέτοιο καθεστώς το 1920 ήταν ο μετέπειτα κατήγορος της σοβιετικής γραφειοκρατίας Λ.Τρότσκι. Σύμφωνα με τις θέσεις που ανέπτυξε τότε ο ίδιος, κατά την οικοδόμηση της σοσιαλιστικής κοινωνίας «Το στοιχείο του κρατικού καταναγκασμού, της επιβολής, όχι μονάχα δεν εγκαταλείπει την ιστορική σκηνή, αλλά αντίθετα, θα παίζει ακόμα, για μια αρκετά παρατεταμένη περίοδο έναν εξαιρετικά μεγάλο ρόλο»[23]. Ενδεικτική είναι, επίσης, η άποψη του Λ.Τρότσκι ότι «Στην εκτέλεση των οικονομικών καθηκόντων η καταπίεση είναι ένα αναγκαίο όπλο της σοσιαλιστικής διχτατορίας»[24]. Στο πνεύμα αυτών των ισχυρισμών ο Λ.Τρότσκι εισηγούταν την «υποχρέωση και στρατιωτικοποίηση της εργασίας», τη χρήση καταναγκαστικών μεθόδων για την μετάβαση στη σοσιαλιστική οικονομία. Τότε μάλιστα αιτιολογούσε την περιβόητη θέση του για τα συνδικάτα, ότι αυτά δηλαδή ήταν αναγκαία «όχι για να παλέψουν για καλύτερες συνθήκες εργασίας» αλλά «για να

---

22. Ενδεικτικό είναι το στοιχείο που αναφέρει ο Ζ.Σαπίρ ,ότι δηλαδή «Το 1937 στα 9,1 εκατομμύρια βιομηχανικών εργατών έχουν έρθει από την επαρχία ανάμεσα στα 7 και 7,9 εκατομμύρια».Βλ. Σαπίρ Ζακ , ό.π.,σελ.43 . Ακόμη και στους προηγμένους για την εποχή κλάδους , όπως ήταν ο αεροναυπηγικός και η βιομηχανία τρακτέρ και οχημάτων ,οι εργάτες αγροτικής καταγωγής ανέρχονταν το 1932-1933 στο 54,1 % του συνόλου των απασχολουμένων. Βλ. Белоусов Р.А. , *Исторический опыт планового управления экономикой СССР* , М., Мысль, 1983, с.170 (Μπελοούσοφ Ρ.Α. , *Η ιστορική εμπειρία σχεδιοποιημένης διεύθυνσης της οικονομίας της ΕΣΣΔ*, Μόσχα 1983, σελ.170)

23. Τρότσκι Λ., *Τρομοκρατία και κομμουνισμός* , εκδ.Αλλαγή, Αθήνα, 1979, σελ.177.

24. Ό.π., σελ.193.

εντάξουν αυταρχικά τους εργάτες σε πλήρη συμφωνία με την εξουσία, μέσα στα πλαίσια του ενιαίου οικονομικού σχεδίου»[25], με τον ισχυρισμό ότι «Ο εργάτης δεν διαπραγματεύεται με το σοβιετικό κράτος. Είναι υποταγμένος στο κράτος, υποτάσσεται σε αυτό από κάθε άποψη, γιατί είναι το κράτος του»[26].

Η διαφορά των παραπάνω θέσεων - προτάσεων του Λ.Τρότσκι, για την υλοποίηση των οποίων θα απαιτούταν ένας τεράστιος γραφειοκρατικός μηχανισμός, από τη μετέπειτα αντιγραφειοκρατική δραστηριότητα του ίδιου είναι εκπληκτική. Το θεωρητικό τους υπόβαθρο είναι ακόμη πιο εντυπωσιακό, μιας και έγκειται στην άποψη του Λ.Τρότσκι περί έμφυτης οκνηρίας του ανθρώπου, εξαιτίας της οποίας ο τελευταίος προσπαθεί να εξοικονομεί δυνάμεις και γι' αυτό αναπτύσσει την τεχνική, επιτυγχάνοντας έτσι την πρόοδο του πολιτισμού [27].

Εδώ βέβαια δεν πρόκειται να ασχοληθούμε με την παραπάνω άποψη. Αρκεί να επισημάνουμε την βαθύτατη αντίθεσή της προς τη μαρξική αντίληψη περί ανθρώπινης φύσεως, εργασίας και κινητήριων δυνάμεων της ιστορικής προόδου (βλ.τη μαρξική θεωρία της διαλεκτικής αλληλεπίδρασης παραγωγικών δυνάμεων - σχέσεων παραγωγής). Αυτό που μας ενδιαφέρει περισσότερο στις θέσεις του Λ.Τρότσκι είναι το γεγονός πως ο ίδιος είχε προβλέψει την αναγκαιότητα λήψης καταναγκαστικών μέτρων, προκειμένου να συμμετάσχουν οι εργαζόμενοι στην οικοδόμηση της σοσιαλιστικής οικονομίας. Χωρίς να υιοθετούμε τις επιπόλαιες γενικεύσεις του Λ.Τρότσκι περί ανθρώπινης φύσεως, μπορούμε να αναγνωρίσουμε μια σημαντική νηφαλιότητα στους συλλογισμούς του αναφορικά με το αναπόφευκτο πειθαναγκαστικής πολιτικής του εργατικού κράτους για να προστατευθεί η σοσιαλιστική οικονομία από παρασιτικές διαθέσεις των εργαζομένων, για να πειθαρχήσουν οι τελευταίοι στις επιταγές της παραγωγής και του σοσιαλιστικού οικονομικού σχεδιασμού.

Άλλωστε, και ο ίδιος ο Β.Ι. Λένιν αναγνώριζε, ως ένα βαθμό, την αναγκαιότητα πειθαναγκαστικής πολιτικής για την οικοδόμηση του σοσιαλισμού .Στην εργασία του *Τα άμεσα καθήκοντα της σοβιετικής εξουσίας* ο Β.Ι Λένιν δήλωνε ότι «…θα ήταν η μεγαλύτερη ανοησία και ο πιο παράλογος ουτοπισμός να νομίζουμε ότι χωρίς εξαναγκασμό και χωρίς δικτατορία μπορεί να περάσουμε από τον καπιταλισμό στο σοσιαλισμό»[28]. Σε άλλο σημείο της ίδιας εργασίας αναφέρει ότι «…κάθε μεγάλη εκμηχανισμένη βιομηχανία -δηλαδή ακριβώς η υλική, η παραγωγική πηγή και το βάθρο του σοσιαλισμού - απαιτεί απόλυτη και αυστηρότατη ενότητα θέλησης που να κατευθύνει την κοινή εργασία εκατοντάδων, χιλιάδων και δεκάδων χιλιάδων ανθρώπων….είναι απόλυτα απαραίτητη η αναντίρρητη υποταγή σε μια ενιαία θέληση για να πετύχουν τα προτσές της εργασίας που είναι οργανωμένη σύμφωνα με τον τύπο της μεγάλης εκμηχανισμένης βιομηχανίας …η

25. Ό.π., σελ.187
26. Ό.π., σελ.212
27. Βλ.ό.π., σελ.177,189
28. Λένιν Β.Ι. «Τα άμεσα καθήκοντα της σοβιετικής εξουσίας», στο: Λένιν Β.Ι. *Άπαντα*, τ.36 , Σύγχρονη Εποχή , Αθήνα, 1987, σελ.194

επανάσταση …ακριβώς προς το συμφέρον του σοσιαλισμού, απαιτεί αναντίρρητη υποταγή των μαζών στην ενιαία θέληση των καθοδηγητών του προτσές της εργασίας.»[29].

Ας σημειώσουμε, παρεμπιπτόντως, ότι οι παραπάνω απόψεις του Β.Ι.Λένιν απηχούν ιδέες που είχε εκφράσει πρωτύτερα ο Φ.Ένγκελς στο δοκίμιό του *Περί εξουσίας*. Ασκώντας κριτική στους σοσιαλιστές που υποστήριζαν την άμεση κατάργηση κάθε εξουσίας μετά τη νίκη της επανάστασης και αναφερόμενος στην αυστηρή παραγωγική δομή και οργάνωση της μεγάλης βιομηχανίας ο Φ.Ένγκελς είχε υποστηρίξει, μεταξύ άλλων, ότι «Η αυτόματη μηχανή του μεγάλου εργοστασίου αποδεικνύεται πολύ περισσότερο δεσποτική, απ' ότι υπήρξαν κάποτε οι μικροί καπιταλιστές …» και ότι «Το να επιθυμεί κάποιος την κατάστροφή της εξουσίας στη μεγάλη βιομηχανία σημαίνει να επιθυμεί την καταστροφή της ίδιας της βιομηχανίας – την καταστροφή της ατμοκίνητης κλωστικής μηχανής για να επιστρέψουμε στη ρόκα.»[30].

Όπως, λοιπόν, αναφέραμε προηγουμένως μια από τις βασικές αποστολές της σοσιαλιστικής εξουσίας, στις ιστορικές συνθήκες οικοδόμησης του σοβιετικού καθεστώτος, είναι (ήταν) η διασφάλιση της ενότητας των παραγωγικών δυνάμεων, οι οποίες είναι κατανεμημένες σε άμεσα αυτόνομες και μόνο έμμεσα συνδεδεμένες μονάδες παραγωγής. Ο τεχνικός κατακερματισμός των παραγωγικών δυνάμεων σε συνδυασμό με τις παρασιτικές διαθέσεις που πολλές φορές γεννά ο ίδιος ο χαρακτήρας της εργασίας συνιστούν (συνιστούσαν) απειλή για τη σοσιαλιστική ιδιοκτησία και κοινωνία. Στη βάση των αυτόνομων κρατικών επιχειρήσεων αναπτύσσονται διάφορες μορφές εμπορευματικών-χρηματικών σχέσεων, καλλιεργούνται διαθέσεις συλλογικού εγωισμού, παρατηρούνται ενίοτε φαινόμενα ομαδικής κατάχρησης της σοσιαλιστικής περιουσίας και παράνομης, εκτός του επίσημου σχεδίου, παραγωγικής δραστηριότητας (παραοικονομία). Αυτά τα φαινόμενα συνοδεύονται από την αυθόρμητη ιδιοτέλεια σημαντικού μέρους των εργαζομένων, οι οποίοι εργάζονται μόνο για τον μισθό, δηλαδή, μόνο για την ικανοποίηση ιδίων αναγκών και οι οποίοι, συνεπώς, προσπαθούν να εργάζονται όσο γίνεται λιγότερο, λαμβάνοντας (νόμιμα ή παράνομα) όσο γίνεται περισσότερα.

Με άλλα λόγια στην σοσιαλιστική κοινωνία, όπως τη γνωρίσαμε στη Σοβιετική Ένωση και τις άλλες χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού», οι ατομικές και ομαδικές επιδιώξεις δε συμπίπτουν πάντα με αυτές του κοινωνικού συνόλου· διατηρείται η διάκριση ατομικού και συλλογικού συμφέροντος, χωρίς βέβαια αυτή να έχει το χαρακτήρα της ταξικής σύγκρουσης. **Έτσι, λοιπόν, η σοσιαλιστική κρατική εξουσία των χωρών του «υπαρκτού σοσιαλισμού» ήταν γραφειοκρατική (αποξενωμένη σε σημαντικό βαθμό από την κοινωνία) από τη στιγμή που διαχειριζόταν δημόσιες - κοινές υποθέσεις και συμφέροντα ως διαφορετικά από τα ατομικά - επί μέρους συμφέροντα και, κατά κανόνα,**

29. Ό.π., σελ.200

30. Ένγκελς Φ. , «Περί εξουσίας», στο: Μαρξ Κ.,Ένγκελς Φ., *Έργα*, τ.18 , 2-η ρωσ. έκδοση , Μόσχα , 1961 , σελ. 303 , 304

αντίθετα σε αυτά. Άλλωστε, σύμφωνα με τις επισημάνσεις του Κ.Μαρξ, στη διάκριση - αντίθεση μεταξύ ατομικού και δημόσιου συμφέροντος έγκειται η αιτία ύπαρξης της γραφειοκρατίας εν γένει. Όπως αναφέρει ο θεωρητικός του προλεταριάτου «Ο Χέγκελ ξεκινά από το διαχωρισμό του "Κράτους", της κοινωνίας - των - ιδιωτών, των "επί μέρους συμφερόντων" και του "καθολικού καθ' εαυτό και δι' εαυτό", και είναι αλήθεια ότι η γραφειοκρατία στηρίζεται στο διαχωρισμό αυτό.»[31]. Και ακόμη: «Κατάργηση της γραφειοκρατίας σημαίνει ότι το καθολικό συμφέρον θα γίνει *πραγματικό* επί μέρους συμφέρον …Αυτό με τη σειρά του δεν είναι δυνατό παρά μόνο αν το *επί μέρους* συμφέρον γίνει πραγματικά το *καθολικό* συμφέρον.»[32].

Η ύπαρξη της γραφειοκρατίας στο σοσιαλισμό προϋποθέτει, συνεπώς, τη διάσταση μεταξύ του δημόσιου και του ατομικού ή, με άλλα λόγια, τη διατήρηση της κοινωνικής αποξένωσης και ιδιοτέλειας, σε ένα πλαίσιο όμως καθολικών εξαρτήσεων και αλληλεπιδράσεων, οι οποίες συνιστούν τη βάση των κοινών -δημόσιων υποθέσεων και συμφερόντων της κοινωνίας. Η γραφειοκρατική εξουσία αναπτύσσει διοικητικές και, ενίοτε, κατασταλτικές δραστηριότητες με στόχο την υποταγή του συνόλου των μελών της κοινωνίας στα κυρίαρχα κοινωνικά συμφέροντα - στις κυρίαρχες σχέσεις ιδιοκτησίας. Διοικώντας τα μέλη της κοινωνίας η γραφειοκρατία προασπίζεται την κοινωνική συνοχή και ειρήνη, στα πλαίσια πάντα της ικανότητάς της να υποτάσσει στη σοσιαλιστική νομιμότητα τις φυγόκεντρες δυνάμεις.

- **Η διττή φύση του σοσιαλιστικού κράτους. Γραφειοκρατία και αντεπανάσταση.**

Ο αναπόφευκτα γραφειοκρατικός χαρακτήρας του διοικητικού μηχανισμού των πρώτων σοσιαλιστικών χωρών προσδίδει σ' αυτόν (στο μηχανισμό) μια διττή - αντιφατική φύση. Από τη μια πλευρά ο μηχανισμός αυτός, ως αναγκαίος για την ενοποίηση και τη σχεδιοποιημένη κοινωνική διεύθυνση της παραγωγής (συμπεριλαμβανομένης και της διεύθυνσης των άμεσων παραγωγών), υπηρετεί την οικοδόμηση του κομμουνισμού, αποτελεί απαραίτητο όρο αυτής της διαδικασίας. Ας σημειώσουμε, παρεμπιπτόντως, ότι για τον παραπάνω λόγο δεν μπορούμε να θεωρήσουμε απόλυτα παρασιτικό τον εν λόγω μηχανισμό, παρά τα παρασιτικά φαινόμενα, που όπως θα δούμε παρακάτω εκκολάπτονται σ' αυτόν. Χωρίς την κρατική και συνεπώς γραφειοκρατική κοινωνικοποίηση και διεύθυνση της παραγωγής δεν μπορεί (κάτω από τις υλικές προϋποθέσεις που αναφέραμε πρωτύτερα) να υπάρξει σοσιαλιστική οικονομία και κοινωνία.

Επίσης, η συνένωση κράτους και παραγωγής που επιτυγχάνεται με την κρατικοποίηση της τελευταίας αποτελεί σημαντικότατο βήμα προς την υπέρβαση της αποξένωσης κράτους -κοινωνίας. Δεν είναι μόνο οι παραγωγικές δυνάμεις που υπάγονται πλέον στην κρατική ιδιοκτησία και διεύθυνση αλλά είναι

31. Μαρξ Κ., *Κριτική της εγελιανής φιλοσοφίας του δικαίου*, εκδ.Παπαζήση, Αθήνα, 1978, σελ.83
32. Ό.π., σελ.86

και η κρατική εξουσία που αρχίζει να μετατρέπεται σε αναπόσπαστο τμήμα της ενιαίας παραγωγικής διαδικασίας, που αρχίζει να υποτάσσεται πλέον στις συνάφειες και αλληλεπιδράσεις των παραγωγικών δυνάμεων και να υπηρετεί την ανάπτυξή τους (των παραγωγικών δυνάμεων) προς όφελος της κοινωνίας. Οι οικονομικές – παραγωγικές δραστηριότητες του κράτους στο σοσιαλισμό εξαρτούν την γραφειοκρατική εξουσία από τα συμφέροντα της σοσιαλιστικής οικονομίας: η ύπαρξη αυτής της εξουσίας οφείλεται, ως επί το πλείστον, στην ύπαρξη και λειτουργία των κρατικών επιχειρήσεων τις οποίες άλλωστε διαχειρίζεται, ενώ η κατάργηση της κρατικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής καθιστά άχρηστο ένα μεγάλο μέρος αυτής της εξουσίας.

Εκτός αυτού, η κρατική εξουσία, από τη στιγμή που είναι ενταγμένη σε μιαν ενιαία και ιεραρχημένη παραγωγική δομή, συνδέεται στενότερα με τους άμεσους παραγωγούς -τις κατώτερες βαθμίδες της δομής: η υλοποίηση των στόχων του κεντρικού σχεδίου και, επομένως, η επιτυχία στο έργο των αρμοδίων διοικητικών υπηρεσιών προϋποθέτουν την θετική ανταπόκριση των άμεσων παραγωγών στους στόχους αυτούς. Γι' αυτό το λόγο η κεντρική εξουσία είναι αναγκασμένη να εξασφαλίζει τη συναίνεση των εργαζόμενων αναφορικά με τους προτεινόμενους στόχους και, συνεπώς, να συζητά -διαπραγματεύεται μαζί τους τους στόχους αυτούς. Όταν οι επιλογές-στόχοι της κρατικής εξουσίας παύουν να ανταποκρίνονται στις ανάγκες των εργαζομένων και αυτή χάνει την εμπιστοσύνη, την υποστήριξη ή έστω τη συναίνεσή τους, τότε απορυθμίζεται όλο το σύστημα της σχεδιοποιημένης παραγωγής, η οικονομία παρακμάζει με επικίνδυνες συνέπειες για το σύνολο του σοσιαλιστικού καθεστώτος.

Από την άλλη πλευρά, στο βαθμό που το σοσιαλιστικό κράτος είναι αποξενωμένο από την υπόλοιπη κοινωνία, στο βαθμό που διατηρείται η διεύθυνση ανθρώπου από άνθρωπο, είναι δυνατή και εν μέρει αναπόφευκτη η χρησιμοποίηση της εξουσίας από τους διάφορους φορείς της για ιδιοτελείς σκοπούς: επιδίωξη ανάδειξης στην ιεραρχία για την απόκτηση προνομίων, για την ατομική και οικογενειακή ευημερία, για το κοινωνικό κύρος της διοικητικής θέσης. Μάλιστα, όσο υψηλότερα στην ιεραρχία βρίσκονται οι φορείς της εξουσίας τόσο περισσότερες είναι οι δυνατότητες και οι πιθανότητες διοικητικής αυθαιρεσίας, ιδιοτέλειας, νεποτισμού και παρασιτισμού.

Θα πρέπει, βέβαια, να επισημάνουμε ότι η εν λόγω ιδιοτέλεια δεν ξεπερνά, κατά κανόνα, τα πλαίσια της ατομικής κατανάλωσης. Στη σοσιαλιστική κοινωνία ο γραφειοκράτης-διευθυντής μπορεί να αποσπάσει από το παραγόμενο προϊόν, νόμιμα εν είδει μισθού ή παράνομα εν είδει δωροληψίας, μόνο ένα μέρος του μεριδίου που προορίζεται για την ατομική κατανάλωση του πληθυσμού, ενώ στερείται της δυνατότητας να ιδιοποιηθεί το μερίδιο που προορίζεται για τη διευρυμένη σοσιαλιστική αναπαραγωγή. Όσο μεγάλο και να είναι, λοιπόν, το μέγεθος των απολαβών (νόμιμων και παράνομων) των γραφειοκρατών, αυτές δεν μπορούν να τους χρησιμεύσουν παρά μόνο για την ικανοποίηση των καταναλωτικών τους αναγκών. Εφόσον διατηρείται η σοσιαλιστική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής, για τους διεφθαρμένους φορείς της εξουσίας δεν υπάρχει η

δυνατότητα ιδιοποίησης των κοινωνικών παραγωγικών δυνάμεων και του υπερπροϊόντος.

Ωστόσο, τα παρασιτικά φαινόμενα που εμφανίζονται στο διοικητικό μηχανισμό μιας σοσιαλιστικής κοινωνίας αποτελούν αναμφίβολα μείζονα απειλή για το καθεστώς. Όπως σε μιαν άλλη περίπτωση έχει επισημανθεί, «Ο στόχος και το περιεχόμενο κάθε διοικητικού μηχανισμού βρίσκεται έξω από αυτό το μηχανισμό. Όταν ο μηχανισμός αυτός φτάνει σε ένα τέτοιο σημείο αυτονόμησης που αρχίζει να "δουλεύει" για τον εαυτό του, από μέσο τείνει να μετατραπεί σε αυτοσκοπό.»[33]. Η τάση αυτή σε μια σοσιαλιστική κοινωνία μεταφράζεται σε αδιαφορία της κρατικής εξουσίας για τη σχεδιοποιημένη διεύθυνση των παραγωγικών δυνάμεων, για τις απότοκες του παραπάνω καθήκοντος ευθύνες και υποχρεώσεις της ενώπιον της κοινωνίας. Εφόσον ο διοικητικός μηχανισμός στη σοσιαλιστική κοινωνία υπάρχει μόνο ως μέσο συνένωσης-συντονισμού των παραγωγικών διαδικασιών, ως κέντρο οργάνωσης της κοινωνικής εργασίας, η τάση μετατροπής του σε αυτοσκοπό συνεπάγεται την επιδίωξη απαλλαγής από τις λειτουργίες του σοσιαλιστικού κράτους, από το σοσιαλιστικό κράτος και καθεστώς εν γένει. Ο αντεπαναστατικός χαρακτήρας της επιδίωξης αυτής είναι πασιφανής.

Πρέπει να έχουμε υπ' όψιν ότι η τάση του γραφειοκρατικού μηχανισμού για αυτονόμηση, για αποκοπή από τις κοινωνικές υποθέσεις που υπηρετεί, για μετατροπή της λειτουργίας του σε αυτοσκοπό αποτελεί εγγενές γνώρισμά του, στοιχείο σύμφυτο με την ανάπτυξή του. Η εγγενής αυτή τάση αυτονόμησης από την κοινωνία συνεπάγεται ταυτόχρονα την ποιοτική υποβάθμιση του γραφειοκρατικού διοικητικού μηχανισμού, το σταδιακό εκφυλισμό του και την αυτοϋπονόμευσή του.

Ο γραφειοκρατικός μηχανισμός εγκαθιδρύεται με στόχο τον έλεγχο των κοινωνικών αντιφάσεων προς όφελος της διατήρησης -ανάπτυξης των κυρίαρχων κοινωνικο-οικονομικών σχέσεων. Στη Σοβιετική Ένωση ο μηχανισμός αυτός, παράλληλα με την αποστολή φρούρησης του σοσιαλιστικού καθεστώτος, εμπλεκόταν άμεσα στη σχεδιοποίηση και διεύθυνση της σοσιαλιστικής οικονομίας, έπαιζε, δηλαδή, έναν εποπτικό-καθοδηγητικό ρόλο στη διαδικασία οικοδόμησης του σοσιαλισμού. Γεννημένο από την Οκτωβριανή Επανάσταση το σοβιετικό διοικητικό σύστημα στελεχώθηκε από ανθρώπους που βγήκαν από τις φλόγες του επαναστατικού αγώνα, που ήταν αφοσιωμένοι στον ύψιστο σκοπό της οικοδόμησης του κομμουνισμού. Όπως αναγνωρίζει και ο Γκ.Χ..Ποπόφ, ένας από τους ιδεολόγους της περεστρόικα, τα στελέχη αυτά «έφεραν στο Σύστημα την πίστη τους στο κόμμα, τον πειθαρχικό τους χαρακτήρα και την ολόψυχη αφοσίωση στο καθήκον. Και όσο διατηρούταν στο Σύστημα αυτά τα στελέχη (με τους δικούς τους κανόνες ηθικής), αυτό λειτουργούσε.»[34]. Ειρήσθω εν

---

33. Δαφέρμος Μ., Παυλίδης Π., Πατέλης Δ., ό.π., σελ.68

34. Попов Г.Х. , С точки зрения экономиста –*Уроки горкие но необходим*ые**,** М., Мысль, 1988, с. 82 (Ποπόφ Γκ.Χ. ,«Από τη σκοπιά του οικονομολόγου», στο: *Μαθήματα πικρά αλλά αναγκαία*, Μόσχα, 1988, σελ.82)

παρόδω, ότι στο έργο αυτών των στελεχών οφείλεται ένα σημαντικό μέρος της τεράστιας οικονομικής και κοινωνικής προόδου που συντελέσθηκε στην ΕΣΣΔ τις πρώτες δεκαετίες της ιστορίας της.

Αν όμως τα πρώτα σοβιετικά στελέχη και κυρίως οι ανώτεροι αξιωματούχοι ήρθαν στο Σύστημα απέξω, στις επόμενες γενιές στελεχών τα ανώτερα και ανώτατα αξιώματα κατείχαν πλέον οι άνθρωποι του Συστήματος. Κατά την περαιτέρω, δηλαδή, ανάπτυξή του το γραφειοκρατικό σύστημα διαμόρφωνε και ανεδείκνυε μόνο του, με βάση τους δικούς του κανόνες και διαδικασίες, τους διοικητές του. Όσο περισσότερο οι επόμενες γενιές διοικητών ήταν διαπαιδαγωγημένες στα πλαίσια του γραφειοκρατικού συστήματος, στα πλαίσια των ιεραρχικών σχέσεων υπακοής των υφισταμένων στους προϊστάμενους, τόσο περισσότερο τα άτομα αυτά ήταν αποξενωμένα από την πραγματική ζωή και τις αντιφάσεις της, τόσο περισσότερο γνώριζαν τη πραγματικότητα μέσα από τους παραμορφωτικούς φακούς της γραφειοκρατικής κοσμοαντίληψης. Όσο πιο υποδειγματικός για το Σύστημα γινόταν ο υπάλληλός του, (όσο πιο υπάκουος και πρόθυμος εκτελεστής εντολών, τυπολάτρης και κομφορμιστής, ευθυνόφοβος, κόλακας αλλά και επίδοξος προϊστάμενος - διευθυντής) τόσο πιο ανίκανος και ακατάλληλος γινόταν για υψηλόβαθμο διοικητικό έργο.

Η παρακμή αυτή του Συστήματος, ως συνέπεια της εσωτερικής λογικής των γραφειοκρατικών σχέσεων, φαίνεται παραστατικά στην παρακμιακή αλληλουχία των ηγετών του: από τον κορυφαίο επαναστάτη Β.Ι.Λένιν στον στερούμενο στρατηγικών - θεωρητικών ικανοτήτων αλλά, τουλάχιστον, ικανό τακτικιστή Ι.Β. Στάλιν, μετά, στις μεγάλες μετριότητες των Ν. Χρουστσόφ και Λ. Μπρέζνιεφ, κατόπιν, στον φαινομενικά πολλά υποσχόμενο αλλά ανεξακρίβωτων τελικά προθέσεων και δυνατοτήτων Γ.Αντρόποφ, για να ακολουθήσουν, έπειτα, ο καθολικά ανίκανος Κ.Τσερνιένκο και, τέλος, ο πρωτεργάτης της αποδόμησης και κατάρρευσης Μ.Γκορμπατσόφ.

Το Σύστημα κατέρρευσε όχι βέβαια επειδή όλοι οι ηγέτες του ήταν συνειδητοποιημένοι αντεπαναστάτες ή προδότες του σοσιαλισμού. Φρονούμε μάλιστα ότι αρκετοί ανώτατοι αξιωματούχοι της ΕΣΣΔ ήταν, υποκειμενικά, υπέρ του σοσιαλισμού ή τουλάχιστον υπέρ αυτού που στη συνείδησή τους θεωρούσαν σοσιαλισμό. Το γραφειοκρατικό σύστημα κατέρρευσε γιατί ήταν πλέον ανίκανο, λόγω ακριβώς της γραφειοκρατικής του αγκυλώσεως και αποξένωσής του από την κοινωνία, να εκπληρώσει την αποστολή για την οποία είχε εγκαθιδρυθεί (να ελέγξει τις κοινωνικές αντιθέσεις στα πλαίσια της σκοποκατευθυνόμενης οικοδόμησης του κομμουνισμού). Από τη στιγμή που ο μηχανισμός αυτός αδυνατούσε να υπηρετήσει τη σοσιαλιστική ανάπτυξη της ΕΣΣΔ έχανε και την ικανότητα ελέγχου των αντιθέσεων της σοβιετικής κοινωνίας. Οι κοινωνικές αντιθέσεις όμως δεν είναι μια στατική πραγματικότητα. Όταν δεν ελέγχονται και αμβλύνονται τότε οξύνονται. Η όξυνση και έκρηξη των αντιθέσεων της σοβιετικής κοινωνίας σάρωσε τελικά το γραφειοκρατικό μηχανισμό.

Μπορούμε, λοιπόν, να επισημάνουμε μια νομοτέλεια του γραφειο-κρατικού μηχανισμού: **όσο περισσότερο αναπτύσσεται η εγγενής τάση του**

γραφειοκρατικού συστήματος για αυτονόμηση από την κοινωνία και μετατροπή της λειτουργίας του σε αυτοσκοπό τόσο περισσότερο υποβαθμίζεται η ικανότητα του μηχανισμού να ελέγχει τις κοινωνικές αντιθέσεις και να υπερασπίζεται το κυρίαρχο κοινωνικό καθεστώς, τόσο περισσότερο, συνεπώς, ο μηχανισμός αυτός καθίσταται ευάλωτος στην έκρηξη αυτών των αντιθέσεων μέχρι του σημείου της τελικής του καταστροφής. Οι Α.Μπουζγκάλιν και Α.Κολγκάνοφ κάνουν λόγο περί **εσωτερικής αντίφασης της γραφειοκρατίας**: «η ανικανότητά της να ασκήσει αποτελεσματική διοίκηση υπονομεύει τις ίδιες τις βάσεις της ως ιδιαίτερου διοικητικού στρώματος.»[35]. Γι' αυτό, η επιβίωση και ανάπτυξη του σοσιαλιστικού καθεστώτος συνδέεται άμεσα με την ικανότητα των κοινωνικών δυνάμεων που το στηρίζουν, πρώτον, να ελέγχουν το διοικητικό μηχανισμό, να περιορίζουν και να αποτρέπουν την αυτονόμησή του από την κοινωνία, και, δεύτερον, να αγωνίζονται για την εκπόνηση - υλοποίηση μιας στρατηγικής οικοδόμησης του κομμουνισμού, η οποία θα οδηγεί και στο σταδιακό μαρασμό του γραφειοκρατικού συστήματος.

Εδώ θα θέλαμε να επισημάνουμε πως για λόγους που ήδη έχουμε αναπτύξει θεωρούμε ότι η γραφειοκρατία στην ΕΣΣΔ, παρά το γεγονός της αποξένωσής της από τη σοβιετική κοινωνία, δεν ήταν ιδιοκτήτρια των μέσων παραγωγής και του παραγόμενου υπερπροϊόντος και, επομένως, δεν αποτελούσε ιδιαίτερη τάξη. Η ταξική διαίρεση της κοινωνίας δεν καθορίζεται απλά και μόνο από το πόσα αγαθά καταναλώνει το ένα ή το άλλο τμήμα της· αυτή καθορίζεται πρώτα και κύρια από τις σχέσεις παραγωγής, από τις σχέσεις, δηλαδή, μεταξύ των ανθρώπων οι οποίες ρυθμίζουν την κατανομή-ιδιοποίηση όλων των συντελεστών της παραγωγής και του παραγόμενου προϊόντος. Με άλλα λόγια, «…στην άμεση σχέση των ιδιοκτητών των όρων παραγωγής με τους άμεσους παραγωγούς - μια σχέση, η κάθε φορά μορφή της οποίας ανταποκρίνεται πάντα με φυσικότητα, σε μια καθορισμένη βαθμίδα ανάπτυξης του τρόπου δουλειάς, επομένως και στην κοινωνική παραγωγική της δύναμη - βρίσκουμε το ενδότατο μυστικό, την κρυμμένη βάση όλης της κοινωνικής συγκρότησης, επομένως και της πολιτικής μορφής της σχέσης κυριαρχίας και εξάρτησης…»[36].

Ως προς τις σχέσεις αυτές λοιπόν -τις σχέσεις ιδιοκτησίας, η πλειονότητα των μελών του διοικητικού μηχανισμού της σοβιετικής κοινωνίας δε διέφερε από το σύνολο των εργαζομένων, ήταν δηλαδή και αυτοί εργαζόμενοι και μόνο ως τέτοιοι έπαιρναν τον μισθό τους. Το μέγεθος τώρα του τελευταίου καθώς και του συνόλου των αποδοχών τους (νόμιμων ή παράνομων) απέρρεε από την ανάλογη αξιοποίηση ορισμένων δυνατοτήτων που τους παρείχε η επαγγελματική τους θέση και όχι από τη δήθεν ιδιοκτησία τους στα μέσα παραγωγής. Το ίδιο, άλλωστε, ίσχυε και για τον οποιοδήποτε άλλο σοβιετικό εργαζόμενο, ο οποίος λόγω του εργασιακού του πόστου μπορούσε, σε ορισμένες περιπτώσεις, να

---

35. Бузгалин А.В., Кольганов А.И., *указ.соч.*, с.33 (Μπουζγκάλιν Α.Β., Κολγκάνοφ Α.Ι., ό.π., σελ.33)

36. Μαρξ Κ., *Το Κεφάλαιο*, τ. 3, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα , 1978, σελ. 972

καταχράται την κρατική περιουσία, να δωροδοκείται, να παράγει και να πωλεί παράνομα. διάφορα προϊόντα κλπ.

Η διαφορά-αντίθεση μεταξύ γραφειοκρατίας και εργαζομένων, μεταξύ διευθυντών και εκτελεστών δεν αποτελεί διαφορά μεταξύ ιδιοκτησίας και εργασίας παρά εκφράζει διαφορές - αντιθέσεις στο εσωτερικό της ίδιας της εργασίας, αποτελεί, σε τελευταία ανάλυση, συνέπεια του υποδουλωτικού καταμερισμού εργασίας. Παρόμοια με την άποψή μας είναι η επισήμανση του Α.Χέγκεντους, πρώην πρωθυπουργού της σοσιαλιστικής Ουγγαρίας, την οποία παραθέτει, συμφωνώντας μαζί της, ο Ε.Μαντέλ: «Κατά τη γνώμη μου οι σχέσεις κυριαρχίας και υποταγής στο σοσιαλισμό ανακύπτουν άμεσα από τις διαφορές στη θέση που κατέχει κάποιος στον καταμερισμό της εργασίας και από το γεγονός ότι η γραφειοκρατική σχέση, ως ουσιαστική σχέση, έχει επιβιώσει στη σοσιαλιστική κοινωνία (αν και παίζει ένα ρόλο που διαφέρει ουσιαστικά από το ρόλο που παίζει στη κεφαλαιοκρατία) κυρίως επειδή η παραπέρα ανάπτυξη και επιβίωση του ιεραρχικά διαρθρωμένου διοικητικού μηχανισμού αποτελεί κοινωνική αναγκαιότητα.»[37].

Ας σημειώσουμε, παρεμπιπτόντως, ότι ο υποδουλωτικός καταμερισμός εργασίας εμφανίζεται πριν από την ταξική κοινωνία, γεννά την ταξική διαστρωμάτωση χωρίς όμως να ταυτίζεται μαζί της .Στους εκμεταλλευτικούς κοινωνικούς σχηματισμούς οι διαφορές στο εσωτερικό της εργασίας διαθλώνται μέσα από την κοινωνική διαστρωμάτωση και σύγκρουση που γεννά η ταξική δομή της κοινωνίας.

Ο υποδουλωτικός καταμερισμός εργασίας, όπως έδειξαν, άλλωστε, τα σοσιαλιστικά εγχειρήματα του 20ου αιώνα, διατηρείται και στη σοσιαλιστική - πρώιμη κομμουνιστική κοινωνία, όπου δεν υφίστανται πλέον ταξικοί ανταγωνισμοί. Από τη στιγμή, όμως, που σε ένα σοσιαλιστικό καθεστώς εξαλείφεται η αντίθεση εργασίας - ιδιοκτησίας οι διαφορές στο εσωτερικό της εργασίας αρχίζουν να αναδύονται στο προσκήνιο σε πιο καθαρή μορφή. Μάλιστα αυτές οι διαφορές μπορεί να είναι τόσο μεγάλες (ως προς την κοινωνική σπουδαιότητα της κάθε εργασίας, το κύρος αυτής, τα προνόμια και αμοιβές που συνδέονται μαζί της), ώστε, ενίοτε, να θεωρούνται, εσφαλμένα, ταξικές διαφορές. Ωστόσο, το πρόβλημα της κατάργησης του υποδουλωτικού καταμερισμού εργασίας υπερβαίνει κατά πολύ την κατάργηση της αντίθεσης ιδιοκτησίας - εργασίας και αφορά τη βαθιά, ριζική αλλαγή του μέχρι τώρα χαρακτήρα της εργασίας, την κατάργηση του ξεχωριστού ανθρώπου ως άμεση, φυσική παραγωγική δύναμη. Στο βαθμό, όμως, που σε ένα σοσιαλιστικό καθεστώς διατηρείται ο υποδουλωτικός καταμερισμός εργασίας διατηρούνται οι δυνατότητες και ο κίνδυνος ανατροπής του σοσιαλισμού και αναβίωσης του ταξικού ανταγωνισμού.

---

37. Βλ. Hegedus A.*The Structure of Socialist Society .Theoretical Problems*, London 1977, p52. Το παράθεμα δίνεται από την εργασία του E.Mandel *Power and Money .A Marxist Theory of Bureaucracy*, εκδ.Verso, London-New York, 1992, σελ. 80

Επιστρέφοντας και πάλι στο πρόβλημα του εκφυλισμού του σοσιαλιστικού κράτους θα θέλαμε να αναφερθούμε σε μια ιδιαίτερη περίπτωση διαφθοράς της κρατικής εξουσίας, η οποία (η διαφθορά) αν και δε δημιουργεί άμεσα κάποια εκμεταλλεύτρια κοινωνική τάξη μπορεί, ωστόσο, να συμβάλλει αποφασιστικά στην εμφάνιση ταξικών αντιθέσεων στο εσωτερικό της σοσιαλιστικής κοινωνίας. Πρόκειται για την διαφθορά, εξαγορά, μέρους του κρατικού μηχανισμού από τις δυνάμεις της σκιώδους οικονομίας - παραοικονομίας. Οι τελευταίες εμφανιζόμενες στο περιθώριο της σχεδιοποιημένης παραγωγής αναπτύσσουν ένα πλέγμα παράνομων εμπορευματικών-χρηματικών σχέσεων.

Εδώ έχουμε υπ' όψιν ένα ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων, όπως την κλοπή - κατάχρηση κρατικής περιουσίας, τα παράνομα τμήματα παραγωγής και τα παράνομα δίκτυα διακίνησης αγαθών, το λαθρεμπόριο προϊόντων από και προς το εξωτερικό, την παράνομη παροχή υπηρεσιών αντί αμοιβής. Στις δραστηριότητες αυτές εμπλέκονταν άτομα από όλες τις κατηγορίες του σοβιετικού πληθυσμού: διευθυντικά στελέχη, εργατικές κολεκτίβες, αγρότες - μέλη των κολχόζ, διανοούμενοι. Βάσει αυτών των παράνομων εμπορευματικών - χρηματικών σχέσεων συσσωρεύονταν σημαντικοί πόροι, οι οποίοι από ένα σημείο και μετά άρχισαν να αποτελούν μιαν εμβρυακή συσσώρευση κεφαλαίου. Σύμφωνα με τα επίσημα σοβιετικά στοιχεία ο όγκος της σκιώδους οικονομίας ανερχόταν στα τέλη της δεκαετίας του '80 στο ύψος των 20-25% του εθνικού προϊόντος της χώρας[38].

Όπως είναι φυσικό η σκιώδης οικονομία, η οποία παρεμπιπτόντως λόγω του παράνομου χαρακτήρα της συνδεόταν στενότατα με το οργανωμένο έγκλημα, δεν μπορούσε να λειτουργήσει και να αναπτυχθεί απρόσκοπτα χωρίς την απαραίτητη κάλυψη-προστασία από ένα μέρος του κρατικού μηχανισμού. Όταν οι δυνάμεις της «μαύρης» αγοράς, οι οποίες, σε μεγάλο βαθμό, λειτουργούσαν και μέσω των νόμιμων εμπορευματικών -χρηματικών σχέσεων, έφθασαν σε ικανοποιητικό βαθμό ανάπτυξης, άρχισαν να διεισδύουν στο πολιτικό εποικοδόμημα της σοσιαλιστικής κοινωνίας υποτάσσοντάς το (μέρος αυτού) στα συμφέροντά τους. Ο σοβιετικός οικονομολόγος Α.Μ.Γιεριόμιν αναφέρει σχετικά ότι οι άνθρωποι της παραοικονομίας δαπανούσαν ετησίως το εντυπωσιακό ποσό των 40 δις ρουβλίων για την εξαγορά κρατικών αξιωματούχων[39].

Έτσι, λοιπόν, ο διχασμός της οικονομικής βάσης σε μιαν επίσημη, σχεδιοποιημένη οικονομία και μια παράνομη, εν δυνάμει καπιταλιστική παραοικονομία, οδηγεί αργά ή γρήγορα στην διαφοροποίηση του κρατικού εποικοδομήματος στο τμήμα εκείνο που υπηρετεί ακόμη τις σοσιαλιστικές σχέσεις ιδιοκτησίας και σ' αυτό που ελέγχεται πλέον από την παραοικονομία.

---

38. Βλ. *Альтернатива: выбор пути*, М., Мысль, 1990, с.52 (*Εναλλακτική λύση: επιλογή πορείας*, Μόσχα, 1990, σελ.52.)

39. Еремин А.М., *Собственность – основа экономики, всего общественного строя* - Альтернатива: выбор пути, М., Мысль, 1990, с. 167 (Γιεριόμιν Α.Μ. «Η ιδιοκτησία – βάση της οικονομίας , όλου του κοινωνικού καθεστώτος», στο: *Εναλλακτική λύση: επιλογή πορείας*, Μόσχα, 1990, σελ.167.)

Αυτή η συνένωση-συμμαχία των δυνάμεων της σκιώδους αγοράς με το διεφθαρμένο μέρος του κρατικού μηχανισμού συγκροτεί την πιο ισχυρή και συνειδητοποιημένη δύναμη ανατροπής του σοσιαλιστικού καθεστώτος . Κατά την άποψή μας, στην ιδεολογική και πολιτική επικράτηση αυτής της συμμαχίας οφείλεται πρώτα απ' όλα η καπιταλιστική παλινόρθωση στην τέως ΕΣΣΔ και όχι απλά στη δράση ξένων μυστικών υπηρεσιών ή στην προδοτική στάση κάποιων ηγετών της χώρας, όπως εικάζεται συνήθως.

Με βάση τα προλεχθέντα θα επιχειρήσουμε τώρα να ορίσουμε το φαινόμενο της γραφειοκρατίας στις πρώιμες σοσιαλιστικές κοινωνίες. **Με την ευρεία έννοια της λέξης, ως γραφειοκρατία ορίζουμε το σύνολο της κρατικής εξουσίας στις χώρες αυτές, στο μέτρο που το κράτος δεν ταυτίζεται με την υπόλοιπη κοινωνία και, συνεπώς, παραμένει αποξενωμένο από αυτή.** Ο γραφειοκρατικός χαρακτήρας του σοσιαλιστικού κράτους οφείλεται στην αναπόφευκτη διατήρηση των σχέσεων διοίκησης -διαχείρισης ανθρώπου από άνθρωπο καθώς και στην επίσης αναπόφευκτη διατήρηση, σε ορισμένο βαθμό, της διάκρισης μεταξύ ατομικού, ομαδικού και συλλογικού συμφέροντος. Κατά συνέπεια αυτός ο σοσιαλιστικός μηχανισμός διαχείρισης κοινωνικών υποθέσεων χαρακτηρίζεται, αναπόφευκτα, από τα τυπικά γνωρίσματα του γραφειοκρατικού φαινομένου. Από ένα ιεραρχικό και συγκεντρωτικό σύστημα συσσώρευσης - διαχείρισης πληροφοριών, προσδιορισμού στόχων και λήψης αποφάσεων, από τη χρήση διοικητικών και, ενίοτε, κατασταλτικών -αυταρχικών μέσων και μεθόδων για την υλοποίησή τους. Από την τυποποίηση των διαδικασιών διοικητικού έργου στη βάση άτεγκτων κανόνων και από την παράλληλη διαμόρφωση των εργασιακών σχέσεων στη βάση της κομφορμιστικής υπαγωγής-υποταγής των κατώτερων οργάνων στα ανώτερα και του υφισταμένου στον προϊστάμενο. Από την κυριαρχία της τυπολατρίας σε βάρος της ουσιαστικής και αποτελεσματικής διεκπεραίωσης των υποθέσεων.

Σύμφωνα με τον παραπάνω ορισμό το φαινόμενο της γραφειοκρατίας δε συνιστά κάποια αποκλειστική ιδιομορφία του σοβιετικού σοσιαλιστικού μοντέλου αλλά χαρακτηρίζει γενικά την κατώτερη βαθμίδα κοινωνικοποίησης των μέσων παραγωγής, υπό την μορφή της κρατικοποίησής τους. Στη βαθμίδα αυτή η κοινωνική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής έχει, ως επί το πλείστον, τυπικό, νομικο-πολιτικό χαρακτήρα. Με άλλα λόγια, το συγκεκριμένο φαινόμενο διακρίνει, αναπόφευκτα, το σοσιαλισμό - πρώιμο κομμουνισμό. Ως εκ τούτου, το φαινόμενο της γραφειοκρατίας δεν είναι ένα τυχαίο περιστατικό της οικοδόμησης του σοσιαλισμού, ούτε μια παρέκκλιση από κάποιο υποτιθέμενο ορθό μοντέλο σοσιαλισμού αλλά αποτελεί μιαν αναπόφευκτη πλευρά των αντιθέσεων της σοσιαλιστικής κοινωνίας.

Επίσης, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι η γραφειοκρατική εξουσία στο σοσιαλισμό δεν είναι ούτε εξολοκλήρου παρασιτική ούτε αναπόφευκτα αντεπαναστατική. Στο βαθμό που οι άμεσοι παραγωγοί, ακριβώς επειδή παραμένουν άμεσοι παραγωγοί, δεν μπορούν μόνοι τους να διασφαλίσουν την ενότητα των παραγωγικών δυνάμεων και να τις διευθύνουν ως ενιαίο σύνολο η

ύπαρξη του γραφειοκρατικού μηχανισμού διοίκησης κρίνεται αναγκαία για τη λειτουργία της κοινωνικοποιημένης παραγωγικής δομής.

Κατά μια δεύτερη ,στενότερη έννοια, ως γραφειοκρατία ορίζουμε το διεφθαρμένο και, συνεπώς, παρασιτικό μέρος της κρατικής εξουσίας. Οι δυνατότητες διαφθοράς και παρασιτισμού στο διοικητικό μηχανισμό πηγάζουν, βέβαια, από το γραφειοκρατικό του χαρακτήρα, με την πρώτη ερμηνεία του όρου. Ταυτόχρονα, όμως, όταν ο παρασιτισμός και η διαφθορά, ιδιαίτερα με την διείσδυση της παραοικονομίας στις κρατικές δομές, υπερβαίνει ένα συγκεκριμένο όριο - μέτρο και ο διοικητικός μηχανισμός μετατρέπεται, ως επί το πλείστον, σε υπηρέτη του γραφειοκρατικού παρασιτισμού τότε υπονομεύεται άμεσα το σοσιαλιστικό καθεστώς και η ίδια η κρατική εξουσία, η οποία, άλλωστε, είναι προσαρμοσμένη στις οικονομικές και κοινωνικές ιδιομορφίες αυτού του καθεστώτος. Σύμφωνα, λοιπόν, με τη δεύτερη έννοια η γραφειοκρατία αποτέλεσε στην ιστορία των πρώτων σοσιαλιστικών καθεστώτων μιαν άμεσα αντεπαναστατική αντισοσιαλιστική δύναμη.

- **Οι προοπτικές εξάλειψης της γραφειοκρατίας.**

Γεννάται βέβαια το ερώτημα κατά πόσο είναι εφικτή η εξάλειψη της γραφειοκρατίας σε μια σοσιαλιστική κοινωνία και ποιες ενέργειες μπορούν να οδηγήσουν σε κάτι τέτοιο .Εκκινώντας από την άποψή μας για τα αίτια του φαινομένου, φρονούμε ότι η εξάλειψη της γραφειοκρατίας προϋποθέτει την ολοκλήρωση ενός φάσματος βαθιών και μακροπρόθεσμων κοινωνικών αλλαγών. Αυτές συνίστανται στην κατάργηση της άμεσης αναγκαίας εργασίας, του εργαζόμενου δηλαδή ως άμεσου παραγωγού, στην ωρίμανση της τεχνικής αναγκαιότητας του κοινωνικού χαρακτήρα της παραγωγής, στην αυτοματοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας, στην άρση, συνεπώς, του υποδουλωτικού καταμερισμού εργασίας και στην κατάργηση της αντίθεσης μεταξύ κοινωνικού και ατομικού συμφέροντος. Πιστεύουμε, λοιπόν, ότι η εξάλειψη της γραφειοκρατίας ή, αλλιώς, του κράτους ως μηχανισμού διοίκησης ανθρώπων δεν μπορεί να συμβεί αίφνης, κατόπιν επιθυμίας και συγκεκριμένων ενεργειών κάποιων ανθρώπων.

Για τους παραπάνω λόγους θεωρούμε ότι, παρά τις αγαθές και ειλικρινά επαναστατικές προθέσεις του, η αντίληψη του Λ.Τρότσκι περί δυνατότητας και προοπτικής επαναστατικής ανατροπής-κατάργησης της γραφειοκρατίας στην ΕΣΣΔ ήταν σε μεγάλο βαθμό απλουστευτική, μαξιμαλιστική και βουλησιαρχική. Σύμφωνα με τους ισχυρισμούς του Λ.Τρότσκι «Όπως και νά 'χει, η γραφειοκρατία μπορεί να απομακρυνθεί μονάχα από μια επαναστατική δύναμη. Και, όπως πάντα, όσο πιο τολμηρή και πιο αποφασιστική θα είναι η επίθεση, τόσο λιγότερα θύματα θα έχει .Το να προετοιμαστούμε για αυτό και να σταθούμε επικεφαλής των μαζών σε μια ευνοϊκή ιστορική κατάσταση -αυτό είναι το καθήκον του σοβιετικού τμήματος της Τέταρτης Διεθνούς.»[40].

40. Τρότσκι Λ., *Η προδομένη επανάσταση*, εκδ. Αλλαγή, Αθήνα, 1984, σελ.232

Στο πνεύμα αυτής της αντίληψης θα μπορούσαμε να υποθέσουμε και τη δυνατότητα κατάργησης, με επαναστατικές πολιτικές πράξεις, και άλλων ανεπιθύμητων για το σοσιαλισμό φαινομένων, όπως των εμπορευματικών - χρηματικών σχέσεων, του υποδουλωτικού καταμερισμού εργασίας, της κοινωνικής αποξένωσης και του κράτους. Δυστυχώς, όμως, η επιθυμία κάτι τέτοιου καθώς και η επαναστατική ετοιμότητα δεν επαρκούν για την πραγματοποίηση των παραπάνω μετασχηματισμών. Αυτό, βέβαια, δε σημαίνει ότι αρνούμαστε την αναγκαιότητα πολιτικής δράσης για το διαρκή έλεγχο του γραφειοκρατικού μηχανισμού και την υποταγή αυτού στο στόχο της οικοδόμησης του σοσιαλισμού. Από αυτή τη σκοπιά είναι αναγκαίο να αναγνωρίσουμε τη σπουδαιότητα του αγώνα της Αριστερής Αντιπολίτευσης κατά των φαινομένων γραφειοκρατικοποίησης της σοβιετικής εξουσίας. Η εξόντωση πολλών μελών της και γενικά πολλών μπολσεβίκων της παλιάς φρουράς κατά τη γνωστή περίοδο των εκκαθαρίσεων υπήρξε, αναμφίβολα, μια από τις πιο τραγικές σελίδες στην ιστορία της ΕΣΣΔ.

Ο Β.Ι.Λένιν κατανοώντας βαθύτερα τις δυσκολίες καταπολέμησης του γραφειοκρατικού φαινομένου απέρριπτε τις απλουστευτικές θεωρήσεις αυτού του καθήκοντος. Ο ίδιος, το Δεκέμβριο του 1920, στο 8ο πανρωσικό συνέδριο των Σοβιέτ επισημαίνει σχετικά: «Εγώ καταλαβαίνω τη σοβαρότητα της γραφειοκρατίας, όμως στο πρόγραμμα του κόμματος δε μιλάμε για εξάλειψή της .Αυτό … είναι ζήτημα ολόκληρης εποχής …»[41]. Λίγο αργότερα, στο 2ο πανρωσικό συνέδριο των μεταλλωρύχων ο Β.Ι.Λένιν προειδοποιεί: «Η καταπολέμηση της γραφειοκρατίας θα απαιτήσει δεκαετίες. Είναι μια πάλη πολύ δύσκολη και όποιος σας πει ότι θα απαλλαγούμε αμέσως από τη γραφειοκρατία ψηφίζοντας αντι-γραφειοκρατικές πλατφόρμες, θα είναι απλώς ένας αγύρτης, που του αρέσουν τα ωραία λόγια»[42]. Εξαιρετικά νηφάλια είναι και η ακόλουθη επισήμανση: «Μπορεί να διώξει κανείς τον τσάρο, να διώξει τους τσιφλικάδες , να διώξει τους καπιταλιστές. Αυτό εμείς το κάναμε. Όμως δεν μπορείς ‘‘να διώξεις’’ τη γραφειοκρατία σε μια αγροτική χώρα, δε μπορείς ‘‘να την εξαλείψεις από το πρόσωπο της γης’’. Μπορείς μόνο με μια αργή, επίμονη δουλειά να τη μειώσεις »[43] .

Ως εναλλακτική προοπτική απέναντι στη γραφειοκρατικοποίηση της σοσιαλιστικής κοινωνίας προβάλλεται μερικές φορές το αίτημα της σοσιαλιστικής δημοκρατίας ή της δημοκρατίας εν γένει. Ο Ν.Πουλατζάς, για παράδειγμα, είχε δηλώσει με κατηγορηματικό τρόπο «…ο σοσιαλισμός θα είναι δημοκρατικός ή δεν θα είναι σοσιαλισμός»[44]. Συναφής με το παραπάνω αίτημα είναι και η απαίτηση μιας εργατικής αυτοδιεύθυνσης, αυτοδιαχείρισης της σοσιαλιστικής κοινωνίας. Αυτό για το οποίο, σε γενικές γραμμές, γίνεται λόγος

41. Λένιν Β.Ι., *Άπαντα* , τ.42 , Σύγχρονη Εποχή, σελ.165.
42. Ό.π., σελ. 248.
43. Λένιν Β.Ι. , *Άπαντα* , τ.52, Σύγχρονη Εποχή, σελ.193
44. Πουλαντζάς Ν., *Το κράτος , η εξουσία , ο σοσιαλισμός*, εκδ. Θεμέλιο, σελ. 379

είναι η αναγκαιότητα μιας διοικητικής αυτενέργειας των εργαζομένων, ικανής να αποτρέψει την αποξένωση της εξουσίας από την κοινωνία και να οδηγήσει σταδιακά στο μαρασμό του κράτους. Μάλιστα, στην άμεση και καθοριστική συμμετοχή όλων των εργαζομένων στο σχεδιασμό και τη διεύθυνση της σοσιαλιστικής οικονομίας αποδίδεται, ενίοτε, η πεμπτουσία της εργατικής εξουσίας και των σοσιαλιστικών σχέσεων παραγωγής αλλά και η ειδοποιός διαφορά του σοσιαλισμού, εν γένει, από τους προηγούμενους κοινωνικο-οικονομικούς σχηματισμούς. Στο πνεύμα δε της αντίληψης περί εργατικής αυτοδιεύθυνσης καταγγέλλεται ο σφετερισμός της εργατικής εξουσίας από τη σοβιετική γραφειοκρατία, ο περιορισμός των εργαζομένων στο ρόλο του εκτελεστή αποφάσεων και, ως εκτούτου, η «αντεργατική -αντισοσιαλιστική» φύση του σοβιετικού καθεστώτος.

Άποψή μας είναι ότι η κινητοποίηση των εργαζομένων αποτελεί καθο-ριστικό παράγοντα όχι μόνο για την εγκαθίδρυση ενός σοσιαλιστικού καθεστώτος αλλά και για την περιφρούρησή του καθώς και για τη σταδιακή οικοδόμηση της κομμουνιστικής - αταξικής κοινωνίας. Ο διαρκής έλεγχος των εργαζομένων πάνω στο ίδιο το αναπόφευκτα γραφειοκρατικό κράτος τους καλείται να αντισταθμίσει τις εγγενείς τάσεις αυτονόμησης του τελευταίου από τους στόχους του σοσιαλισμού. Φρονούμε μάλιστα ότι αυτή η επαγρύπνηση και κινητοποίηση των εργαζομένων, ειδικά σε περιπτώσεις άμεσης απειλής του σοσιαλιστικού καθεστώτος, δεν μπορεί να δεσμεύεται από τις επίσημες θεσμικότητες συμμετοχής και ελέγχου και να περιορίζεται σ' αυτές.

Εδώ χρειάζεται, όμως, να επισημάνουμε ότι η όλη συζήτηση περί δημοκρατίας, εργατικής αυτοδιεύθυνσης κλπ, στο βαθμό που το θέμα εξετάζεται στα πλαίσια και από τη σκοπιά των κρατικών θεσμών, της νομοθεσίας και της κυβερνητικής πολιτικής παραβλέπει το γεγονός πως η διοίκηση -διαχείριση της παραγωγής, της οικονομίας και εν τέλει της κοινωνίας συνιστά συγκεκριμένο είδος εργασίας, το οποίο απαιτεί κατά κανόνα συγκεκριμένες εργασιακές ικανότητες, γνώσεις, δεξιότητες εμπειρία. Πρόκειται, δηλαδή, για ένα θέμα που αφορά, πρωτίστως, τον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας. Η ανύψωση των εργατών από το επίπεδο των επιμέρους, εξειδικευμένων εργασιακών δραστηριοτήτων στο επίπεδο της διαχείρισης καθολικών παραγωγικών - οικονομικών διαδικασιών και κοινών υποθέσεων συνιστά μια de facto δυνατότητα περάσματος από τη μια εργασιακή δραστηριότητα στην άλλη, μια de facto δυνατότητα υπέρβασης του υποδουλωτικού καταμερισμού εργασίας.

Η παραπάνω δυνατότητα, η οποία συνδέεται κατά κύριο λόγο με ένα συγκεκριμένο επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, δεν μπορεί να προκύψει ούτε από κάποιους νομικο-πολιτικούς θεσμούς ούτε από κάποια κυβερνητική βούληση και πολιτική. Για τους λόγους αυτούς η δυνατότητα της εργατικής αυτοδιεύθυνσης δεν μπορεί να καταστεί αντικείμενο σφετερισμού από κάποια εξουσία .Εφόσον η συγκεκριμένη δυνατότητα υπάρχει μόνο de jure (στο επίπεδο δηλαδή του τι επιτρέπει ή απαγορεύει ο νόμος) τότε, παρά ακόμη και την αντίθετη κυβερνητική βούληση και πολιτική, η εξουσία, στον ένα ή τον άλλο βαθμό, θα είναι αναπόφευκτα γραφειοκρατικοποιημένη. Στο βαθμό δε που η

εργατική αυτοδιαχείριση καθίσταται de facto δυνατότητα, απορρέει δηλαδή άμεσα από τον ίδιο το χαρακτήρα της εργασίας καμία κυβερνητική επιβουλή δεν είναι σε θέση να την καταργήσει χωρίς να καταστρέψει τις παραγωγικές δυνάμεις της κοινωνίας.

Κατά την άποψή μας, το αίτημα της άμεσης και καθολικής εργατικής αυτοδιεύθυνσης προκύπτει, σε ορισμένες περιπτώσεις, από μιαν άκριτη εξιδανίκευση της θέσης και των δυνατοτήτων των εργαζομένων σε συνθήκες υποδουλωτικού καταμερισμού εργασίας. Ιδεώδες, στα πλαίσια αυτής της αντίληψης, θεωρείται ο συνδυασμός στο ίδιο πρόσωπο του χειρώνακτα - εργάτη και του τεχνοκράτη - διευθυντή. Πρόκειται, δηλαδή, για την επιθυμία υπέρβασης του υποδουλωτικού καταμερισμού εργασίας με θεσμικά, νομικοπολιτικά μέσα σε συνθήκες αναπόφευκτης διατήρησης των τεχνολογικών-οικονομικών όρων του καταμερισμού αυτού. Η υπόθεση όμως του κομμουνιστικού μετασχηματισμού της κοινωνίας έγκειται στην κατάργηση της αντίθεσης μεταξύ πνευματικής-διοικητικής και χειρωνακτικής-εκτελεστικής εργασίας, στην κατάργηση των ίδιων των εργατών ως ξεχωριστής κοινωνικής ομάδας, στην κατάργηση της άμεσης εργασίας ως εξωτερικής, επιβαλλόμενης από ένα υποδουλωτικό καταμερισμό, ανάγκης του ανθρώπου.

Το ζήτημα της εργατικής αυτοδιεύθυνσης, ως εναλλακτική λύση στο γραφειοκρατικό εκφυλισμό του σοσιαλιστικού κράτους, είναι, σε τελευταία ανάλυση, ζήτημα δυνατότητας των εργαζομένων να διαχειρίζονται ως συλλογικό υποκείμενο τις καθολικές κοινωνικές υποθέσεις στα πλαίσια μιας αυθεντικής ενότητας της κοινωνίας. Επομένως, η εργατική αυτοδιεύθυνση προϋποθέτει την άρση της διαφοράς - αντίθεσης μεταξύ των ατομικών και των συλλογικών συμφερόντων. Σε αντίθετη περίπτωση, η οποιαδήποτε οικονομική, πολιτική αυτονομία και αυτενέργεια θα έχει μερικό χαρακτήρα, θα εγκλωβιστεί μοιραία σε επιδιώξεις και συμπεριφορές συλλογικού εγωισμού. Και φυσικά δε θα πρέπει να μας διαφεύγει η ζοφερή προοπτική να καταστεί αφ'εαυτής γραφειοκρατική η οποιαδήποτε εργατική εξουσία, εφόσον υφίστανται ακόμη οι υλικές, κοινωνικο-οικονομικές προϋποθέσεις του γραφειοκρατικού φαινομένου.

Σε ότι αφορά δε το αίτημα της δημοκρατίας στο σοσιαλισμό, θα πρέπει πιστεύουμε να διευκρινίσουμε ότι αυτό για το οποίο γίνεται λόγος είναι η συμμετοχή των λαϊκών μαζών (ο βαθμός της συμμετοχής) στην άσκηση της κρατικής εξουσίας. Αν με τον όρο δημοκρατία δηλώνεται κάτι συγκεκριμένο, αυτό είναι μια συγκεκριμένης μορφής κρατική εξουσία, δηλαδή, μια συγκεκριμένης μορφής διεύθυνση ανθρώπων από ανθρώπους. Διότι στην περίπτωση που η κρατική εξουσία εκλείπει το αίτημα της δημοκρατίας στερείται πλέον νοήματος . Λαμβάνοντας, όμως, υπ'όψιν το γεγονός ότι η σοσιαλιστική κοινωνία, όπως τη γνωρίσαμε στο παράδειγμα των χωρών του «υπαρκτού σοσιαλισμού», δεν είναι ενιαία και ότι διατηρούνται ακόμη σημαντικές κοινωνικές αντιθέσεις γίνεται σαφές ότι μια δημοκρατία, μια εξουσία δηλαδή όλου του λαού και για όλο το λαό, θα αποτελούσε τραγέλαφο, παρόμοιο με το ιδεολόγημα του «παλλαϊκού κράτους».

Και μόνο η ύπαρξη κράτους - αποξενωμένης από την κοινωνία εξουσίας, ως απόρροια της αντίθεσης μεταξύ συλλογικού και ατομικών συμφερόντων, καθιστά αδύνατη μια ισότιμη συμμετοχή των πάντων, όλου του λαού, στην άσκησή της. Το ερώτημα λοιπόν που τίθεται δεν είναι αν θα είναι ή όχι δημοκρατική μια σοσιαλιστική εξουσία, αλλά ποιος θα κατέχει την εξουσία και για ποιο σκοπό. Θα μπορούν άραγε, για παράδειγμα, οι δυνάμεις της σκιώδους οικονομίας σε μια σοσιαλιστική κοινωνία να έχουν πολιτική εκπροσώπηση και να διεκδικούν νόμιμα την εξουσία; Το ερώτημα αυτό κάθε άλλο παρά ρητορικό μπορεί να θεωρηθεί, αν λάβουμε υπ' όψιν ότι το εγχείρημα του γκορμπατσοφικού «εκδημοκρατισμού» της Σοβιετικής Ένωσης έφερε τελικά στην εξουσία τις αντεπαναστατικές δυνάμεις της παραοικονομίας.

Εν κατακλείδι, πιστεύουμε ότι η διαδικασία προσέλκυσης και συμμετοχής όλου του λαού στο έργο της διαχείρισης κοινών υποθέσεων αφορά όχι κάποια νομικο - πολιτικά, θεσμικά πλαίσια αλλά αφορά, πρώτα απ' όλα, την πορεία και το βαθμό ενοποίησης της κοινωνίας, αφορά το βαθμό στον οποίο οι κοινές υποθέσεις αποτελούν προσωπική υπόθεση του κάθε μέλους της κοινωνίας και γι'αυτό αποτελούν αυθεντικές και όχι πλασματικές κοινές υποθέσεις.

Σχετικά, λοιπόν, με την εξάλειψη της γραφειοκρατίας φρονούμε ότι η υπόθεση αυτή είναι, εν τέλει, συνυφασμένη με την προώθηση και ολοκλήρωση του κομμουνιστικού μετασχηματισμού της κοινωνίας. Έως τότε και για μεγάλο χρονικό διάστημα το ζητούμενο για μια σοσιαλιστική κοινωνία μπορεί να είναι ο κατά δύναμιν σταδιακός περιορισμός του φαινομένου και η αποτροπή των άμεσα αντισοσιαλιστικών, αντεπαναστατικών του προεκτάσεων.

Ο ηγέτης της Οκτωβριανής Επανάστασης, Β.Ι.Λένιν, εισηγήθηκε ένα σύνολο μέτρων με σκοπό την καταπολέμηση του γραφειοκρατικού εκφυλισμού της σοβιετικής εξουσίας, ενδείξεις του οποίου ήταν εμφανείς από τα πρώτα ήδη χρόνια του σοβιετικού καθεστώτος. Τα μέτρα αυτά που, εν πολλοίς, είναι απότοκα αντίστοιχων σκέψεων και προτάσεων του Κ.Μαρξ, αναφέρονται στην ενίσχυση της συμμετοχής πλατιών λαϊκών στρωμάτων στη διοίκηση του κράτους, στην άσκηση αυστηρού ελέγχου εκ μέρους των εργαζομένων πάνω στον κρατικό και κομματικό μηχανισμό. Δίνεται επίσης έμφαση στην αιρετότητα και ανακλητότητα των κρατικών αξιωματούχων, στην περιοδικότητα κατοχής διοικητικών θέσεων, στον περιορισμό των αμοιβών στο επίπεδο του μέσου εργατικού μισθού, στην κατοχύρωση της συλλογικότητας και της διαφάνειας στο διοικητικό έργο κτλ[45] .

Φρονούμε ότι ένα τέτοιο αντιγραφειοκρατικό πρόγραμμα συμβάλλει αναμφίβολα στον έλεγχο - περιορισμό του γραφειοκρατικού φαινομένου. Οφείλουμε, όμως, να παρατηρήσουμε ότι για μια ριζική αντιμετώπιση του προβλήματος τα μέτρα αυτά θα πρέπει να εντάσσονται σε μιαν ευρύτερη στρατηγική ανάπτυξης της σοσιαλιστικής κοινωνίας, η οποία (η ανάπτυξη) θα

45. Για περισσότερες λεπτομέρειες επί του θέματος, βλέπε: Ρούσης Γ., *Ο Λένιν για τη γραφειοκρατία*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1985 , σελ. 123- 181

οδηγεί στην υπέρβαση των αντιθέσεων του σοσιαλισμού και των αιτίων της γραφειοκρατίας εν γένει. Ειδάλλως, τα μέτρα αυτά θα παραμείνουν αποσπασματικά, αναποτελεσματικά και εν τέλει θα χρεοκοπήσουν μέσα σε μια γενικότερη χρεοκοπία του σοσιαλιστικού εγχειρήματος. Πιστεύουμε, δηλαδή, ότι η αντιμετώπιση της γραφειοκρατίας σε μια σοσιαλιστική κοινωνία δεν αποτελεί ένα αυτόνομο καθήκον -σκοπό, παρά είναι οργανικά ενταγμένη στο ευρύτερο πρόγραμμα και διαδικασία του κομμουνιστικού μετασχηματισμού της κοινωνίας. Και αυτό διότι το γραφειοκρατικό φαινόμενο στη σοσιαλιστική κοινωνία δεν είναι αυθύπαρκτο αλλά συνδέεται με μια σειρά βαθύτερων σχέσεων -αιτίων, όπως είναι ο υποδουλωτικός καταμερισμός εργασίας, η διαφορά -αντίθεση μεταξύ ατομικών και κοινωνικών συμφερόντων, η τυπική κοινωνικοποίηση της παραγωγής στον πρώιμο κομμουνισμό. Επειδή δε ο κομμουνιστικός μετασχηματισμός της κοινωνίας δε δύναται να συντελεσθεί αίφνης και αυθόρμητα, μια επιστημονική τεκμηρίωση της στρατηγικής των κοινωνικών αλλαγών κρίνεται αναγκαία για την επιτυχή έκβασή τους.

Αυτό το σημείο αγνοείται, συνήθως, από τους χωρίς όρους υποστηρικτές της αυτενέργειας των λαϊκών μαζών. Η άκριτη εμπιστοσύνη σε μια τέτοια αυτενέργεια , σε ένα αντιγραφειοκρατικό αυτοματισμό της λαϊκής συμμετοχής, συνιστά απολογητική της καθημερινής εμπειρικής συνείδησης και του αυθορμητισμού[46]. Χωρίς την απαραίτητη κομμουνιστική στρατηγική η οποιαδήποτε αυτενέργεια, συμπεριλαμβανομένης και της αντιγραφειοκρατικής πολιτικής δράσης, οδηγεί συνήθως όχι στη κοινωνία του μέλλοντος αλλά στην αγοραία και αντεστραμμένη πρόσληψη και αποδοχή του παρόντος, στην υποταγή σε συγκυριακές διαδικασίες και, ενίοτε, στην υιοθέτηση αντιδραστικών -αντεπαναστατικών επιδιώξεων. Του λόγου το αληθές αποδεικνύουν με δραματικό για το σοσιαλισμό τρόπο οι αντιγραφειοκρατικές κινητοποιήσεις των μαζών που συνόδεψαν την ανατροπή των σοσιαλιστικών καθεστώτων στην Ανατολική Ευρώπη, οι οποίες είχαν κατά κανόνα αντεπαναστατικό χαρακτήρα.

Υπάρχουν βέβαια και τελείως διαφορετικές ερμηνείες των εν λόγω γε-γονότων. Ο Ε.Μαντέλ, για παράδειγμα, βλέπει σ' αυτά τη δικαίωση του τροτσκιστικού στόχου της πολιτικής αντιγραφειοκρατικής επανάστασης[47]. Στην πράξη όμως όχι μόνο δεν καταργήθηκε η γραφειοκρατία, ούτε άλλωστε ήταν δυνατό να καταργηθεί, αλλά εγκαθιδρύθηκαν αντεπαναστατικά αστικά καθεστώτα τα οποία παλινόρθωσαν τις κεφαλαιοκρατικές σχέσεις και οδήγησαν εκατομμύρια εργαζομένων σε μια πρωτόγνωρη εξαθλίωση. Το ζητούμενο, συνεπώς, για την

---

46. «Είναι αυτονόητο και άμεσα προφανές -επισημαίνει ο Γκ.Λούκατς - …ότι …ένα κίνημα εκδημοκρατισμού με σοσιαλιστικό νόημα δεν μπορεί σήμερα παρά να καθο- δηγείται, σύμφωνα με την έκφραση του Λένιν, από τα έξω, ότι δεν μπορεί να συνειδητοποιηθεί αυθόρμητα από αυτούς που συμμετέχουν … η πλατιά διαδεδομένη απάθεια των εργαζόμενων μαζών μπορεί να μετατραπεί σε σοσιαλιστική δημοκρατική δράση μόνο με στοχοπροσηλωμένη δουλειά».Βλ. Λούκατς Γκ., *Αστική και σοσιαλιστική δημοκρατία* , εκδ.Κριτική, Αθήνα, 1987, σελ. 172.

47. Βλ. Mandel E., *Power and Money .A Marxist Theory of Bureaucracy*, εκδ.Verso, London-New York , 1992, σελ.195.

υλοποίηση των κομμουνιστικών στόχων δεν είναι απλά η κατοχύρωση της εργατικής αυτενέργειας και αυτοδιεύθυνσης αλλά, πρωτίστως, η συσπείρωση και κινητοποίηση των εργαζομένων γύρω από μια αποτελεσματική στρατηγική κομμουνιστικών μετασχηματισμών.

Κεφάλαιο 5
Ο ρόλος της γραφειοκρατίας στην κατάρρευση - ανατροπή του σοβιετικού καθεστώτος.

Η ύπαρξη ενός θεωρητικά τεκμηριωμένου προγράμματος οικοδόμησης του σοσιαλισμού είναι υψίστης σημασίας για την τύχη κάθε σοσιαλιστικού εγχειρήματος, δεδομένου ότι η κομμουνιστική αταξική κοινωνία δεν αναφύεται αυθόρμητα ούτε ανακύπτει αίφνης αλλά διαμορφώνεται ως συνέπεια σκοποκατευθυνόμενων μετασχηματισμών. Η απουσία ή η ασάφεια ενός τέτοιου προγράμματος συνεπάγεται την εμπλοκή και το σταδιακό πισωγύρισμα των σοσιαλιστικών αλλαγών.

Η ανάγκη ανεύρεσης συγκεκριμένων τρόπων - μεθόδων οικοδόμησης της κομμουνιστικής κοινωνίας έγινε εμφανής σχεδόν αμέσως μετά τη νίκη της Οκτωβριανής Επανάστασης. Ο πολεμικός κομμουνισμός, η ΝΕΠ, το συγκεντρωτικό διοικητικό σύστημα της σταλινικής περιόδου, οι μετέπειτα μεταρρυθμίσεις της δεκαετίας του '60 αποτέλεσαν στιγμές της αναζήτησης του δρόμου προς των κομμουνισμό. Χαρακτηριστικό δε στοιχείο τους ήταν η παλινδρόμηση μεταξύ, αφενός, της προσπάθειας να επισπευσθεί η υλοποίηση του τελικού σκοπού με τη χρήση διοικητικών μέτρων και, αφετέρου, της υποχώρησης σε πιο νηφάλιες πολιτικές λύσεις, οι οποίες όμως συνοδεύονταν από τάσεις υπέρμετρης υποχώρησης, υποχώρησης από τον τελικό σκοπό συνολικά.

Άποψή μας είναι ότι η στρατηγική του Κομμουνιστικού Κόμματος της Σοβιετικής Ένωσης αναφορικά με την οικοδόμηση του σοσιαλισμού ήταν επαρκής, ως επί το πλείστον, για την εγκαθίδρυση των σοσιαλιστικών κοινωνικών σχέσεων στη βάση της εκμηχανισμένης παραγωγής, δηλαδή, στη βάση του κεκτημένου από την κεφαλαιοκρατία επιπέδου ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων. Η εμβέλεια αυτής της στρατηγικής σταματά όταν στις αρχές της δεκαετίας του '60 ολοκληρώνεται, σε γενικά πλαίσια, η εκτατική ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της ΕΣΣΔ και εξαντλούνται οι δυνατότητες κοινωνικοποίησης της παραγωγής μέσω της απλής εκμηχάνισής της. Μια περαιτέρω ανάπτυξη - εμβάθυνση των σοσιαλιστικών μετασχηματισμών απαιτούσε τη διαδικασία υπέρβασης της κληρονομημένης από το ιστορικό παρελθόν υλικής βάσης - του ανώριμου κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας, στην κατεύθυνση της πλήρους, ουσιαστικής κοινωνικοποίησης της παραγωγής.

Όταν λοιπόν ανέκυψε (στη δεκαετία του '60) η αναγκαιότητα εισόδου στο στάδιο που αργότερα ονομάσθηκε εντατική ανάπτυξη του σοσιαλισμού, τότε αποκαλύφθηκε η τεράστια ανεπάρκεια στόχων και στρατηγικής. Η ανεπάρκεια αυτή επιχειρούταν να καλυφθεί από ηχηρά ιδεολογικά συνθήματα και σχήματα, όπως ήταν οι δηλώσεις του Ν.Χρουστσόφ περί ταχείας, σε 20 χρόνια, ελεύσεως του κομμουνισμού ή, αργότερα, στη δεκαετία του '70, το μπρεζνιεφικό ιδεολόγημα περί ανεπτυγμένου σοσιαλισμού. Όμως, «… η κοινωνία που χάνει,

είτε που έχει ήδη χάσει την απώτερη προοπτική της ανάπτυξής της, είναι μια κοινωνία σε αποσύνθεση»[1].

Εκείνη την περίοδο στη Σοβιετική Ένωση δέσποζαν δύο σχολές πολι-τικής οικονομίας του σοσιαλισμού, οι «πλανομέρνικοι» και οι « τοβάρνικοι». Οι πρώτοι έδιναν έμφαση στο σχεδιοποιημένο χαρακτήρα της σοσιαλιστικής οικονομίας, ενώ οι δεύτεροι στο ρόλο των εμπορευματικών - χρηματικών σχέσεων. Όπως εύστοχα επισημαίνει ο Μ.Δαφέρμος «Οι «πλανομέρνικοι» ξεκινούσαν από το μοντέλο του «καθαρού σοσιαλισμού», απελευθερωμένο από τα προβλήματα και τις αντιφάσεις της σκληρής πραγματικότητας»[2]. Οι δε «τοβάρνικοι» «…ξεκινώντας από μια πραγματική πλευρά του σοσιαλισμού (την ύπαρξη εμπορευματικών σχέσεων) τη αποσπούσαν από τις υπόλοιπες πλευρές με τις οποίες βρισκόταν σε αλληλοσχέση (π.χ. κοινωνική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής, οικονομικός σχεδιασμός κλπ)»[3]. Έτσι, οι «τοβάρνικοι» κατέληγαν σε μιαν απολογητική στάση απέναντι στις εμπορευματικές - χρηματικές σχέσεις, χωρίς να διακρίνουν δυνατότητες και προοπτικές υπέρβασής τους.

Ενδεικτικό στοιχείο της απουσίας επαρκούς σοσιαλιστικής στρατηγικής ήταν η σταδιακή ολίσθηση προς τους αξιακούς δείκτες αποτίμησης του παραγωγικού έργου και προς τις σχέσεις της αγοράς ως πιθανή λύση στα προβλήματα της οικοδόμησης του σοσιαλισμού. Πρέπει να επισημάνουμε ότι η πολιτική της διεύρυνσης των εμπορευματικών και χρηματικών σχέσεων στην ΕΣΣΔ, οι οποίες μέχρι τότε περιορίζονταν με διοικητικά κυρίως μέτρα, συνδεόταν με την προσπάθεια αντιμετώπισης του υπέρμετρου συγκεντρωτισμού και της γραφειοκρατικής δυσκαμψίας που διέκριναν τη σοβιετική οικονομία .Είχε αρχίσει να γίνεται σαφές ότι ήταν αδύνατο από ένα κέντρο να διευθύνεται και να ρυθμίζεται μέχρι λεπτομέρειας η λειτουργία των διαρκώς αυξανόμενων παραγωγικών δυνάμεων. Επίσης, η πολιτική αυτή συνδεόταν με τη προσπάθεια αξιοποίησης των νόμων της αγοράς για την πιστότερη αποτίμηση των αποτελεσμάτων της εργασιακής δραστηριότητας, για την εντατικοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας και τη βελτίωση των παραγόμενων προϊόντων. Επειδή, όμως, η συγκεκριμένη πολιτική εφαρμόσθηκε χωρίς την ύπαρξη αποτελεσματικής στρατηγικής οδήγησε τελικά στην υπονόμευση της σοσιαλιστικής οικονομίας, στην επιβράδυνση των ρυθμών ανάπτυξης, στον περιορισμό της παραγωγής αγαθών πλατιάς κατανάλωσης, στην ενίσχυση αποξενωτικών τάσεων μεταξύ των παραγωγικών μονάδων, στη διεύρυνση της σκιώδους οικονομίας. Χωρίς συγκεκριμένη στρατηγική οικοδόμησης του κομμουνισμού οι επιλογές - αποφάσεις και γενικά η πολιτική της σοβιετικής κομματικής και κρατικής ηγεσίας

1. Βαζιούλιν Β.Α. «Ιστορία και κομμουνιστικό ιδανικό», *Διαλεκτική*, τεύχος 2, Μάης- Ιούνης 1990 , σελ.62.

2. Δαφέρμος Μ.,« Σχεδιασμός και αγορά: Εξέλιξη των απόψεων στην ΕΣΣΔ» *Διαλεκτική*, τεύχος 4, Νοέμβρης -Δεκέμβρης 1990 , σελ. 57.

3. Ό.π.

οδηγούσε σε διαφορετικά από τα επιδιωκόμενα αποτελέσματα, ανακυκλώνοντας έτσι τα προβλήματα και τα αδιέξοδα .

Παρουσιάζει ενδιαφέρον να αναφερθούμε και στην αντίληψη περί θεμελιώδους νόμου του σοσιαλισμού, η οποία κυριαρχούσε επί δεκαετίες στη Σοβιετική Ένωση και κάθε άλλο παρά ανταποκρινόταν στις ανάγκες εμβάθυνσης των σοσιαλιστικών μετασχηματισμών. Ο Ι.Β.Στάλιν στη γνωστή και σημαντική εργασία του *Τα οικονομικά προβλήματα του σοσιαλισμού στην ΕΣΣΔ* αναφερόμενος στο βασικό νόμο του σοσιαλισμού λεει τα εξής: «Τα ουσιαστικά χαρακτηριστικά και οι απαιτήσεις του βασικού οικονομικού νόμου του σοσιαλισμού θα μπορούσαν π.χ. να διατυπωθούν με τον εξής τρόπο: Εξασφάλιση της ανώτατης ικανοποίησης των διαρκώς αναπτυσσόμενων υλικών και εκπολιτιστικών αναγκών ολόκληρης της κοινωνίας μέσω της αδιάκοπης ανάπτυξης και τελειοποίησης της σοσιαλιστικής παραγωγής πάνω στη βάση της πιο υψηλής τεχνολογίας.»[4]. Τα συνέδρια του ΚΚΣΕ, μετά πλέον το θάνατο του Ι.Στάλιν, επιβεβαιώνουν την εν λόγω αντίληψη. Στα ντοκουμέντα του 21ου συνεδρίου αναφέρεται ότι «Νόμο ανάπτυξης της σοβιετικής κοινωνίας αποτελεί η αδιάλειπτη αύξηση της ευημερίας του λαού …»[5] .Η ίδια αντίληψη συναντάται και στις ακαδημαϊκές εκδόσεις. Στην τετράτομη σοβιετική εγκυκλοπαίδεια πολιτικής οικονομίας ο βασικός νόμος του σοσιαλισμού ορίζεται «ως ο νόμος κίνησης της σοσιαλιστικής οικονομίας, περιεχόμενο του οποίου αποτελεί η κατοχύρωση της μέγιστης ευημερίας και της πολύπλευρης ανάπτυξης όλων των μελών της κοινωνίας …»[6].

Όπως φαίνεται στα προηγούμενα παραθέματα ο βασικός νόμος ανά-πτυξης του σοσιαλισμού εστιαζόταν στο επίπεδο των ανθρώπινων αναγκών και της ικανοποίησής τους . Αυτό σημαίνει ότι η αύξηση των αναγκών αποτελεί την κινητήρια δύναμη ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων. Για τις σχέσεις παραγωγής δεν γίνεται καν λόγος. Αυτές εκλαμβάνονται, σιωπηρά, ως δεδομένες και πάγιες. Έχουμε να κάνουμε με ένα γραμμικό - μη αντιφατικό σχήμα του βασικού νόμου ανάπτυξης της σοσιαλιστικής κοινωνίας. Εννοιολογικά η εξεταζόμενη αντίληψη σημαίνει πως οι ανάγκες, το «είναι» της ανθρώπινης κοινωνίας ή, αλλιώς, οι προϋποθέσεις διατήρησης της κοινωνίας υποκαθιστούν την «ουσία», την ουσιώδη αντίφαση της κοινωνίας, τη διαλεκτική σχέση παραγωγικών δυνάμεων - σχέσεων παραγωγής, που είναι στην πραγματικότητα η κινητήρια δύναμη της κοινωνικής προόδου. Έτσι, από το θεμελιώδη νόμο εξέλιξης του σοσιαλισμού απαλείφονται οι ουσιώδεις αντιφάσεις της πρώιμης κομμουνιστικής κοινωνίας.

Συναφής με την εν λόγω κατανόηση του θεμελιώδους νόμου του σοσιαλισμού ήταν και ο τρόπος σχεδιοποίησης της παραγωγικής διαδικασίας. Ο

---

4. Στάλιν Ι.Β., *Οικονομικά προβλήματα του σοσιαλισμού* , εκδ. Μνήμη, Αθήνα, 1977, σελ 35.

5. *КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК*,т.7, М., Политиздат ,1971, с.468 (*Το ΚΚΣΕ στα ψηφίσματα και τις αποφάσεις των συνεδρίων, των συνδιασκέψεων και των ολομελειών της ΚΕ* , τ.7, Μόσχα , 1971, σελ.468).

6.*Экономическая Энциклопедия. Политическая Экономия*, т.3, М., Советская Энциклопедия, 1979, с. 192 (*Οικονομική Εγκυκλοπαίδεια .Πολιτική Οικονομία*, τ.3, Μόσχα 1979, σελ.192).

τρόπος αυτός χαρακτηριζόταν, κυρίως, από τον ποσοτικό υπολογισμό των παραγωγικών και καταναλωτικών αναγκών και από τον αντίστοιχο ποσοτικό προσδιορισμό των στόχων παραγωγής με βάση τα κεκτημένα επίπεδα ανάπτυξης του προηγούμενου πενταετούς σχεδίου. Με άλλα λόγια, η σχεδιοποίηση της σοσιαλιστικής οικονομίας στην πρώην ΕΣΣΔ στερούταν, εν πολλοίς, προγραμματικού - στρατηγικού χαρακτήρα. Απουσίαζε, δηλαδή, η υπαγωγή του οικονομικού σχεδιασμού σε ένα πρόγραμμα σκόπιμης ανάπτυξης των ουσιωδών σχέσεων της κομμουνιστικής κοινωνίας[7]. Αποκαλυπτική της παραπάνω αδυναμίας του οικονομικού σχεδιασμού στην ΕΣΣΔ είναι η επισήμανση του Μ.Μαξίμοφ ότι στα επίσημα κομματικά έγγραφα η αυτοματοποίηση της παραγωγής, η δημιουργία δηλαδή της αντίστοιχης του κομμουνισμού υλικής βάσης, εξεταζόταν ως κάτι ισοβαρές με τη χημικοποίηση, τον εξηλεκτρισμό ή ακόμη και με τα εγγειοβελτιωτικά έργα[8].

Ας σημειώσουμε, παρεμπιπτόντως, ότι η παραπάνω αντίληψη περί θεμελιώδους νόμου του σοσιαλισμού ήταν ασύμβατη με τη μαρξική θεώρηση των ουσιωδών αντιφάσεων της κοινωνίας, της διαλεκτικής αλληλεπίδρασης παραγωγικών δυνάμεων –σχέσεων παραγωγής, ως καθοριστικού παράγοντα της ιστορικής εξέλιξης. Αν αναλογιστούμε τώρα ότι η ανάπτυξη του σοσιαλισμού στην ΕΣΣΔ, το πέρασμα στο στάδιο της λεγόμενης εντατικής ανάπτυξης, αφορούσε πρωτίστως την επίλυση - άρση των αντιφάσεων της σοσιαλιστικής - πρώιμης κομμουνιστικής κοινωνίας τότε με βάση και τις προηγούμενες επισημάνσεις μας σχετικά με το θεμελιώδη νόμο του σοσιαλισμού γίνεται εμφανέστερη η τεράστια ανεπάρκεια σοσιαλιστικής στρατηγικής στην πρώην ΕΣΣΔ.

Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι στην ΕΣΣΔ δεν έγιναν απόπειρες ανάπτυξης της θεωρίας για τον κομμουνισμό. Άλλωστε, δεν είναι τυχαίο το ενδιαφέρον για τη διαλεκτική λογική στο *Κεφάλαιο* του Κ.Μαρξ που παρατηρείται στη δεκαετία του '60. Η μελέτη της μεθόδου «ανάβασης απ' το αφηρημένο στο συγκεκριμένο» στο κορυφαίο αυτό έργο του Κ.Μαρξ αποσκοπούσε, σε τελευταία ανάλυση, στην επίλυση θεωρητικών προβλημάτων μελέτης των αντιφάσεων του σοσιαλισμού στην ΕΣΣΔ. Μερικά μάλιστα ερευνητικά εγχειρήματα στην παραπάνω κατεύθυνση υπήρξαν εξαιρετικά επιτυχή, άνοιξαν νέους δρόμους θεωρητικής αναζήτησης και αποτελούν μεγάλη συμβολή των σοβιετικών μαρξιστών στην

---

7. Υποστηρίζοντας την αναγκαιότητα ενός σοσιαλιστικού σχεδιασμού με προγραμ- ματικό χαρακτήρα ο σοβιετικός ακαδημαϊκός Ν.Ν.Μωυσέγιεφ επισημαίνει ότι «Σύμ- φωνα με την προγραμματική μέθοδο τα σχέδια διαμορφώνονται όχι με βάση το κεκτημένο επίπεδο (όπως, δυστυχώς, συμβαίνει συχνά σήμερα) αλλά με βάση το επιδιωκόμενο τελικό αποτέλεσμα και τις προγραμματικές θέσεις του κόμματος.» Моисеев Н.Н., *Социализм и информатика*, М.,Политиздат, 1988, с.45 (Μωυσέγιεφ Ν.Ν., *Σοσιαλισμός και πληροφορική* , Μόσχα, 1988 , σελ. 45)

8. Βλ. Максимов М., Как быть ? – *История и реальность : уроки теории и практики* , М., 1995 , с.238 (Μαξίμοφ Μ., «Πώς να υπάρξουμε;», στο: *Ιστορία και πραγματικότητα: μαθήματα θεωρίας και πρακτικής*, Μόσχα, 1995 , σελ. 238)

ανάπτυξη του μαρξισμού[9]. Κανένα όμως επίτευγμα στον τομέα της μαρξιστικής θεωρίας δεν επηρέασε την επίσημη πολιτική και «στρατηγική».

Το πολιτικό εποικοδόμημα της ΕΣΣΔ (το σύνολο των πολιτικών και ιδεολογικών θεσμών αυτής της χώρας) είχε απολέσει, αρκετά χρόνια πριν την κατάρρευση του σοσιαλιστικού καθεστώτος, την ικανότητα εκπόνησης των στόχων της σοσιαλιστικής πορείας της χώρας. Αυτό σήμαινε μιαν αντίφαση: η κομματική ηγεσία και συνάμα πολιτική εξουσία, η οποία λόγω της θέσης της στον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας ήταν επιφορτισμένη με την σκοποθεσία - με την εκπόνηση στρατηγικής της οικοδόμησης του σοσιαλισμού, αδυνατούσε να αντεπεξέλθει σ' αυτό το καθήκον.

Η εγγενής του κάθε γραφειοκρατικού μηχανισμού παραμορφωτική θεώρηση του κόσμου καθώς, επίσης, η εργαλειακή και χειραγωγική, εν πολλοίς, αντιμετώπιση της επιστημονικής θεωρίας στερούσε και από τη σοβιετική εξουσία τη δυνατότητα κατάρτισης επιστημονικά τεκμηριωμένης στρατηγικής. Όπως επισημαίνει ο Λ.Κόφλερ: «Όπου η θεωρία δεν έχει τη δύναμη να διεισδύει κριτικά στην πραγματική κατηγορηματικότητα, η οποία γνωρίζει άνοδο στη γραφειοκρατική σκέψη, εκεί η ενότητα θεωρίας και πράξης καταντά επιφανειακή και θετικιστική συμφωνία μεταξύ μιας πραγματικότητας, που δεν έχει αναλυθεί κριτικά, αλλά γίνεται "θεωρητικά" δεκτή με την τέτοια φαινομενική ύπαρξή της και μιας θεωρίας που αντικαθρεφτίζει άκριτα αυτήν την πραγματικότητα. Στην περίπτωση αυτή ο πρακτικισμός συνίσταται λιγότερο στο ότι υποτιμά τη σημασία της θεωρίας για την πράξη, όσο στο ότι πρακτικά η θεωρία δεν έχει καμία σημασία για την πράξη.»[10]. Αυτή, λοιπόν, η αδυναμία του πολιτικού εποικοδομήματος το καθιστούσε ολοένα και πιο ευάλωτο απέναντι στις αντιθέσεις της σοβιετικής κοινωνίας τις οποίες προσπαθούσε να ελέγξει.

Καταφύγαμε στις παραπάνω επισημάνσεις με στόχο να ερμηνεύσου-με τη στάση και το ρόλο του σοβιετικού κρατικού μηχανισμού (τμήμα του οποίου αποτελούσε εν πολλοίς και το ΚΚΣΕ) στην ανατροπή -κατάρρευση του σοσιαλισμού στην ΕΣΣΔ. Είναι αρκετά διαδεδομένη η αντίληψη ότι εμπνευστής και πρωταγωνιστής της αστικής αντεπανάστασης ήταν η σοβιετική γραφειοκρατία. Ο Κ.Κάππος, για παράδειγμα, ισχυρίζεται ότι «…τα ανώτερα κομματικά και κρατικά στελέχη μαζί με τους διευθυντές των επιχειρήσεων, που αποτελούσαν …τη διευθύνουσα τάξη, ήταν ο φορέας της αντεπανάστασης» και, επίσης, ότι «Τα στελέχη των κομμουνιστικών κομμάτων των χωρών του υπαρκτού σοσιαλισμού είχαν περάσει σε τάξη συντηρητική - τη διευθύνουσα - και επεδίωκαν η διευθύνουσα τάξη να πάρει και την κυριότητα των μέσων παραγωγής, που σήμαινε επιστροφή στον καπιταλισμό»[11]. Αναφορικά, λοιπόν, με

---

9. Ενδεικτικά ανφέρουμε το έργο του Ε.Β.Ιλιένκοφ *Η ανάβαση απ' το αφηρημένο στο συγκεκριμένο στο «Κεφάλαιο» του Κ.Μαρξ* , και του Β.Α.Βαζιούλιν - το πλέον σημαντικό έργο στο εν λόγω πεδίο έρευνας - *Η λογική του «Κεφαλαίου » του Κ.Μαρξ*. Αξιόλογη ήταν επίσης η συμβολή των Μ.Μ. Ροζεντάλ ,Λ.Α. Μανκόφσκι., Β.Ν.Τυπούχιν, Ζ. Ορούντζιεφ.

10. Κόφλερ Λ., *Σταλινισμός και γραφειοκρατία* , εκδ.Μαρξιστική συζήτηση, σελ.76

11. Κάππος Κ., *Κριτική του σοβιετικού σχηματισμού* ,εκδ.Αλφειός , Αθήνα, 2000, σελ.36, 120

το ρόλο της σοβιετικής γραφειοκρατίας στην ανατροπή του σοσιαλιστικού καθεστώτος θα θέλαμε να διατυπώσουμε ορισμένες παρατηρήσεις.

Η γραφειοκρατία, και η σοβιετική εδώ δεν αποτελεί εξαίρεση, είναι ένα φύσει συντηρητικό κοινωνικό στρώμα το οποίο λειτουργεί ως φύλακας της ασφάλειας και σταθερότητας του κυρίαρχου καθεστώτος. Η νοοτροπία στην οποία διαπαιδαγωγείται η γραφειοκρατία, στα πλαίσια των ιεραρχικών σχέσεων της διοίκησης, είναι αυτή της υπακοής των κατώτερων αξιωματούχων στους ανώτερους και της προσήλωσης στους κανόνες - νόμους του μηχανισμού εξουσίας .Μέσω αυτών των κανόνων και των ιεραρχικών σχέσεων διασφαλίζεται η σταθερότητα του κρατικού εποικοδομήματος. Γι' αυτό και η γραφειοκρατία είναι συνήθως απρόθυμη να υποστηρίξει ριζικές αλλαγές του καθεστώτος φοβούμενη πιθανή εξασθένιση της κρατικής εξουσίας και υπονόμευση της θέσης της.

Αυτό το οποίο συνήθως επιθυμεί η γραφειοκρατία είναι μικρές, προσεκτικές και ελεγχόμενες μεταρρυθμίσεις που τροποποιούν σε περιορισμένα πλαίσια την υπάρχουσα κατάσταση. Ως μια τέτοια περιορισμένη και ελεγχόμενη μεταρρύθμιση είχε δρομολογηθεί αρχικά και η πολιτική της περεστρόικα. Ο Γ.Κ.Λιγκατσόφ, που κάποτε υπήρξε το δεύτερο στην ιεραρχία, μετά το Μ.Γκορμπατσόφ, ηγετικό στέλεχος του ΚΚΣΕ, εκφράζει με χαρακτηριστικό τρόπο αυτή τη γραφειοκρατική νοοτροπία δηλώνοντας: «Ο πειραματισμός σε τοπικό επίπεδο, χωρίς βιαστικές, "ριζικές τροποποιήσεις" του όλου οικονομικού συστήματος, ήταν, κατά τη γνώμη μου, μια σημαντικότατη υπόθεση, η προϋπόθεση των μελλοντικών επιτυχιών» [12].

Δε θα πρέπει επίσης να μας διαφεύγει ότι η γραφειοκρατία στη Σοβιετική Ένωση δεν ήταν ενιαία .Στο σοβιετικό γραφειοκρατικό μηχανισμό υπήρχαν δύο τάσεις: «Η "συντηρητική"… πλευρά (πρόκειται για τους υπέρμαχους του "απαράτ", του αποστεωμένου γραφειοκρατικού συγκεντρωτισμού σταλινικού ή μπρεζνιεφικού τύπου)» και «Η "ανανεωτική"…, τεχνοκρατική πλευρά του marketing και του management». Η πρώτη τάση πρόβαλλε «ως ιδεολόγημα και άλλοθι ένα δογματικά, γραμμικά και σχηματικά κατανοημένο αριστερίστικο "μαρξισμό"», ενώ η δεύτερη ανήγαγε «την αγορά σε πανάκεια (βλέποντάς τη φετιχιστικά και εξωιστορικά) και είναι πρόθυμα "ανοιχτή" σε κάθε "νέο" ιδεολόγημα και πρότυπο του αναπτυγμένου καπιταλισμού.» [13] .

Είναι αναγκαίο εδώ να υπογραμμίσουμε ότι ένα σημαντικό τμήμα της σοβιετικής γραφειοκρατίας υπεράσπιζε το σοσιαλιστικό καθεστώς αφού, άλλωστε, στα πλαίσια του εν λόγω καθεστώτος αποκτούσαν νόημα ύπαρξης οι διοικητικές θέσεις, οι αρμοδιότητες αλλά και τα προνόμια που αυτό το τμήμα κατείχε. Υπεράσπιζε, όμως, το σοσιαλιστικό καθεστώς όπως αυτό είχε ήδη διαμορφωθεί στην προηγούμενη περίοδο της σοβιετικής ιστορίας, όπου είχε σχηματισθεί μια φοβερά συγκεντροποιημένη οικονομία και ένα δύσκαμπτο -

12. Λιγκατσόφ Γ.Κ.,*Το αίνιγμα Γκορμπατσόφ*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1994, σελ.541.
13.Βλ.Δαφέρμος Μ.,Πατέλης Δ., «Περεστρόικα: αντιφάσεις και δυνατότητες», *Διαλεκτική*, τεύχος 1, Μάρτης -Απρίλης 1990, σελ.66.

γραφειοκρατικό σύστημα σχεδιοποίησης και διεύθυνσής της. Υπεράσπιζε, λοιπόν, το σοσιαλιστικό καθεστώς ως κάτι δεδομένο και στατικό, δηλαδή, ως αμετάβλητο.

Αν ανατρέξουμε στα επίσημα κείμενα του ΚΚΣΕ του χρονικού διαστήματος της περεστρόικα θα βρούμε αρκετές αναφορές στις δυνάμεις του κρατικού μηχανισμού που αντιστέκονταν, αφενός, στην ανάπτυξη των εμπορευματικών -χρηματικών σχέσεων και, αφετέρου, στην αλλαγή των μορφών ιδιοκτησίας. Στην εισήγηση της ΚΕ του ΚΚΣΕ κατά τη 19η Συνδιάσκεψη του κόμματος (28 Ιουνίου - 1 Ιουλίου 1988) αναφέρεται ότι «Οι δυσκολίες που εμφανίσθηκαν έχουν δημιουργηθεί, σε σημαντικό βαθμό, από…την επιδίωξη να διατηρηθούν οι συνήθεις διοικητικές μέθοδες διεύθυνσης της οικονομίας και από την αντίσταση στο νέο ενός μέρους των διοικητικών στελεχών…Πολύ συχνά εκ μέρους των υπουργείων και των δημόσιων υπηρεσιών επιτρέπονται παρεκκλίσεις από το γράμμα και το πνεύμα του νόμου για τις επιχειρήσεις …Αυτό ακριβώς καταμαρτυρεί η εμπειρία από την κατάρτι-ση των σχεδίων των επιχειρήσεων για το τρέχον έτος, όταν υπό τη μορφή των κρατικών παραγγελιών έχει στην πράξη διατηρηθεί το προηγούμενο σύστημα των υποχρεωτικών εντολών επί του όγκου της παραγωγής. Αυτό δεν είναι τίποτε άλλο παρά το αποτέλεσμα της αυθαιρεσίας των υπουργείων με την απουσία του απαραίτητου ελέγχου ή ακόμη και με την ανοχή του ΓΚΟΣΠΛΑΝ και των μόνιμων οργάνων του Συμβουλίου Υπουργών της ΕΣΣΔ»[14]. Σε άλλο μέρος της ίδιας εισήγησης κατακρίνονται τα υπουργεία, διότι «…προσπάθησαν να επιβάλλουν τέτοιους δείκτες που θα επέτρεπαν τη διατήρηση της δυνατότητας να αναδιανέμουν πόρους, όπως και στο παρελθόν, από τις επιχειρήσεις που λειτουργούν ικανοποιητικά προς όφελος των ελάχιστα αποδοτικών…»[15].

Ενάμισι έτος μετά, στην Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΣΕ το Φεβρουάριο του 1990, ο Μ.Γκορμπατσόφ αναφερόμενος στην πορεία της αγροτικής μεταρρύθμισης επισημαίνει: «Θα πρέπει στο επίκεντρο να θέσουμε την αναδόμηση των σχέσεων παραγωγής στο χωριό. Η υπόθεση αυτή προσκρούει στη στάση των στελεχών μας στο κέντρο και στις περιφέρειες. Δεν πρόκειται πλέον περί ενός οικονομικού αλλά περί ενός πολιτικού ζητήματος.»[16]. Στην εισήγηση της ΚΕ του ΚΚΣΕ στο 28ο Συνέδριο του κόμματος λέγεται μεταξύ άλλων: «Μας είναι σαφής η στάση μέρους των διοικητικών στελεχών, τα οποία είναι αφοσιωμένα στο παλιό και όχι μόνο δεν μπορούν με κανένα τρόπο να ενταχθούν στις διαδικασίες της περεστρόικα αλλά πολιτικά και ψυχολογικά δεν τις αποδέχονται…»[17]. Τέλος, στην προγραμματική διακήρυξη που ενέκρινε το 28ο Συνέδριο επισημαίνεται ότι «Έχει ενεργοποιηθεί η συντηρητική - δογματική

14. *Материалы XIX Всесоюзной Конференции КПСС*, М., Политиздат,1988 с.14 (*Ντοκουμέντα της 19ης Πανενωσιακής Συνδιάσκεψης του ΚΚΣΕ*, Μόσχα, 1988, σελ.14)

15. Ό.π.,σελ.16.

16. *Материалы Пленума ЦК КПСС,5-7 февраля 1990* , М., Политиздат, 1990, с.13 (*Ντοκουμέντα της Ολομέλειας της ΚΕ του ΚΚΣΕ, 5-7 Φεβρουαρίου 1990*, Μόσχα 1990, σελ.13.)

17. *Материалы XXVIII Съезда КПСС* , М., Политиздат,1990, с.7 (*Ντοκουμέντα του 28ου Συνεδρίου του ΚΚΣΕ*, Μόσχα, 1990, σελ.7)

τάση, οι εκπρόσωποι της οποίας αντιλαμβάνονται την πολιτική της ανανέωσης ως επιβουλή κατά των αρχών του σοσιαλισμού, και κηρύσσουν την επιστροφή στο παρελθόν. Σ' αυτούς πρόσκειται, αντικειμενικά, εκείνο το μέρος του γραφειοκρατικού μηχανισμού που δε δύναται να αναδομηθεί …»[18].

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι ως προς τις μεταρρυθμίσεις της περεστρόικα ο διοικητικός μηχανισμός της ΕΣΣΔ όχι μόνο δεν ήταν ενιαίος αλλά ένα μέρος του μάλιστα αντιμετώπιζε εχθρικά τις συντελούμενες αλλαγές. Αυτό το γεγονός καταρρίπτει την απλουστευτική αντίληψη ότι δήθεν η σοβιετική γραφειοκρατία, ως ενιαίο κυρίαρχο στρώμα, αποφάσισε και πραγματοποίησε την αντεπανάσταση. Η συγκεκριμένη αντίληψη απορρέει από την εξίσου απλουστευτική άποψη ότι η σοβιετική γραφειοκρατία, το διευθυντικό, δηλαδή, στρώμα της ΕΣΣΔ, αποτελούσε μιαν άρχουσα τάξη. Οι εκπρόσωποι της άποψης αυτής σκέπτονται περίπου ως εξής: αφού οι διευθυντές ήταν η άρχουσα τάξη, τότε θα έπρεπε να είχαν κοινά ταξικά συμφέροντα και ενιαία πολιτική συμπεριφορά, άρα και η πολιτική της περεστρόικα, που οδήγησε τελικά στην κατάρρευση - ανατροπή του σοβιετικού καθεστώτος, θα έπρεπε να αποτελεί την κοινή επιλογή της τάξης αυτής, την έκφραση των συλλογικών της συμφερόντων.

Απέναντι στον εγγενή συντηρητισμό της γραφειοκρατίας, ο οποίος εκδηλώθηκε και στην περίοδο της περεστρόικα, η συνεπής σοσιαλιστική στάση δε νομιμοποιούταν να ταυτιστεί με το απλουστευτικό αίτημα της ριζικής, ολοκληρωτικής, καταστροφής του κρατικού –γραφειοκρατικού μηχανισμού. Από τη στιγμή που η οικοδόμηση του κομμουνισμού δε γίνεται αυτόματα αλλά απαιτεί μια μακροχρόνια διαδικασία αλλαγών, η διαφύλαξη των κεκτημένων του πρώιμου σοσιαλιστικού σταδίου, της τυπικής δηλαδή κοινωνικοποίησης της παραγωγής η οποία συνδέεται άμεσα με την ύπαρξη ενός κρατικού διαχειριστικού μηχανισμού, είναι αναγκαία για την επιβίωση του σοσιαλισμού. Η τυπική κοινωνικοποίηση της παραγωγής, η κοινωνικοποίηση μέσω του σοσιαλιστικού κράτους αποτελεί, αναπόφευκτα, την αφετηρία και το υπόστρωμα της σταδιακής μετάβασης στην ουσιαστική κοινωνικοποίηση. Εφόσον, λοιπόν, στη σοβιετική κοινωνία δεν ήταν εφικτή μια αυτόματη υπέρβαση της τυπικής κοινωνικοποίησης, η διατήρηση αρκετών πτυχών αυτού του πρώιμου σταδίου του κομμουνισμού, με τον ιδιαίτερο ρόλο του κράτους στην παραγωγή, κρίνεται αναγκαία για τη διατήρηση του σοσιαλιστικού καθεστώτος εν γένει. Θα πρέπει συνεπώς να θεωρήσουμε αυτό τον ιδιαίτερο ρόλο του κράτους ως ένα απαραίτητο, μέχρις ορισμένου σημείου, και αναγκαίο για το σοσιαλιστικό καθεστώς «κακό».

Παράλληλα, όμως, η κίνηση προς τον κομμουνισμό απαιτούσε την υπέρβαση του συγκεκριμένου σταδίου ανάπτυξης της σοβιετικής κοινωνίας .Απαιτούσε σημαντικές σκοποκατευθυνόμενες αλλαγές. Για τους λόγους, ωστόσο, που αναφέραμε προηγουμένως το τμήμα της γραφειοκρατίας που υπεράσπιζε το σοσιαλισμό αδυνατούσε να σχεδιάσει και να καθοδηγήσει μια προοδευτική ανάπτυξη της ΕΣΣΔ. Συνειδητοποιώντας, ως ένα βαθμό, τα προβλήματα που

18. Ό.π. ,σελ.79.

αντιμετώπιζε η σοβιετική οικονομία και κοινωνία αναζητούσε απεγνωσμένα λύσεις σε μικροδιορθώσεις του συστήματος χωρίς όμως να διαθέτει ένα στρατηγικό σχέδιο οικοδόμησης του σοσιαλισμού. Έτσι το τμήμα αυτό της γραφειοκρατίας, χωρίς να έχει συνείδηση του πράγματος, βρέθηκε στην περίοδο της περεστρόικα να υποστηρίζει θέσεις και πολιτικές που στην πράξη υπονόμευαν το σοσιαλιστικό καθεστώς. Η αδυναμία της «αριστερής» γραφειοκρατίας να κατανοήσει τις αντιφάσεις της σοβιετικής κοινωνίας που εκδηλώθηκαν με την περεστρόικα καθώς και τις αντεπαναστατικές τάσεις που άρχισαν να γίνονται κυρίαρχες φαίνεται ξεκάθαρα στα λόγια του πιο χαρακτηριστικού ίσως εκπροσώπου της, του Γ.Κ. Λιγκατσόφ, ο οποίος διερωτάται: «Μα τι συνέβη τέλος πάντων μ' εμάς; …Ποιοι και γιατί άλλαξαν το πρωταρχικό πολιτικό πρόγραμμα της περεστρόικα;» ενώ παράλληλα διαπιστώνει: «Δυστυχώς, όμως, είμαι υποχρεωμένος να πω και πάλι ότι συνέβη κάτι το τελείως ανεξήγητο για μένα που αναποδογύρισε όλο το χάρτη της περεστρόικα .»[19] .Όταν δε η αριστερή φράξια της γραφειοκρατίας αντιλήφθηκε την πραγματική - αντεπαναστατική κατεύθυνση των εξελίξεων, ήταν πλήρως ανίκανη να αντιδράσει αποτελεσματικά, παρά την εξουσία που ακόμη διέθετε στα χέρια της, διότι, πρωτίστως, στερούταν στόχων και το μόνο που μπορούσε να προτείνει ήταν είτε η διατήρηση - συντήρηση του παρόντος είτε η επιστροφή στο παρελθόν. Η πλειονότητα όμως του λαού αρνούταν πλέον να αποδεχτεί τέτοιες λύσεις.

Επικεφαλής της περεστρόικα ήταν ένα άλλο μέρος της γραφειοκρατίας, το οποίο τασσόταν υπέρ της ριζικής αλλαγής του καθεστώτος. Σαφώς ούτε κι αυτοί κατανοούσαν απόλυτα τι συνέβαινε και που οδηγούσε η πολιτική τους. Αυτό όμως που τους διέκρινε ήταν η συμπάθεια προς το δυτικό κόσμο και το αντίστοιχο κοινωνικό σύστημα. Γι' αυτό, μια από τις κεντρικές επιδιώξεις των δυνάμεων αυτών ήταν η καλυμμένη από τα ιδεολογήματα περί οικουμενικών προβλημάτων και «Νέας Σκέψης» άμβλυνση των αντιθέσεων μεταξύ ΕΣΣΔ και Δύσης, η μονομερής υποχώρηση της ΕΣΣΔ σε όλα τα μέτωπα αντιπαράθεσης με τις ΗΠΑ και το ΝΑΤΟ, η αποδόμηση του σοσιαλιστικού στρατοπέδου και η τελική πλήρης υποταγή της ΕΣΣΔ στη παγκόσμια ιμπεριαλιστική κυριαρχία.

Το τμήμα εκείνο της γραφειοκρατίας που επεδίωκε την ανατροπή του σοσιαλισμού είχε με τον ένα ή τον άλλο τρόπο συνδέσει τις τύχες του με την Δύση και τον καπιταλισμό .Αρκετοί εξ αυτών των γραφειοκρατών διατηρούσαν στενούς δεσμούς με δυτικούς πολιτικούς και οικονομικούς κύκλους αλλά και με την εγχώρια σκιώδη οικονομία. Γι' αυτό και δρούσαν περισσότερο αποφασιστικά, επεδίωκαν βαθύτερες αλλαγές, χωρίς να ενδιαφέρονται πλέον για την τύχη του σοβιετικού πολιτικού εποικοδομήματος, μέσω του οποίου είχαν οι ίδιοι κάποτε αναδειχθεί.

Μάλιστα, παρατηρείται το ενδιαφέρον φαινόμενο: αρκετοί γραφειοκράτες - πολέμιοι του σοσιαλισμού στην περίοδο της περεστρόικα να προέρχονται από οικογένειες με πλούσιες επαναστατικές παραδόσεις. Οι εγγονοί κατέστρεφαν το καθεστώς για το οποίο αγωνίστηκαν και το οποίο οικοδόμησαν κάποτε οι

19. Λιγκατσόφ Γ.Κ., ό.π., σελ. 304 , 546

παππούδες τους. Το χαρακτηριστικότερο ίσως παράδειγμα αυτών των ανθρώπων, ο Γιεγκόρ Γκαϊντάρ, πρωθυπουργός το 1992 της αντεπαναστατικής ρωσικής κυβέρνησης, συμβολίζει το βαθύτατο εκφυλισμό της πάλαι ποτέ ηρωικής και ένδοξης κομματικής ελίτ [20]. Το τμήμα λοιπόν της γραφειοκρατίας που συνειδητά και με αποφασιστικότητα αγωνιζόταν να καταστρέψει το σοβιετικό πολιτικό εποικοδόμημα συνέδεε το μέλλον του όχι με τη σταδιοδρομία του γραφειοκράτη αλλά με την προοπτική του ιδιοκτήτη μέσων παραγωγής σε ένα άλλο πλέον, καπιταλιστικό, κοινωνικό σύστημα.

Όπως είχε κάποτε προβλέψει ο Λ.Τρότσκι, στην κρίσιμη στιγμή η γραφειοκρατία βρέθηκε διασπασμένη. Το αντεπαναστατικό όμως τμήμα της είχε την πρωτοβουλία κινήσεων μέχρι και την τελική ολοκληρωτική του επικράτηση. Αυτό συνέβη διότι πρώτα και κύρια οι αντεπαναστατικές δυνάμεις εκφράζανε σημαντικές, αντικειμενικές, κοινωνικές ανάγκες (ασχέτως, βέβαια, του κατά πόσο ήταν σε θέση να τις ικανοποιήσουν). Μια από τις σημαντικότερες αφορούσε τη μεταρρύθμιση, τον περιορισμό και κοινωνικό έλεγχο του τεράστιου γραφειοκρατικού μηχανισμού της ΕΣΣΔ, ο οποίος στεκόταν εμπόδιο στην οικονομική και κοινωνική πρόοδο.

Πρέπει εδώ να επισημάνουμε ότι αυτός ο εξαιρετικά διογκωμένος μηχανισμός εμπόδιζε, συν τοις άλλοις, την ανάπτυξη - εμβάθυνση της αυθεντικής κοινωνικοποίησης των παραγωγικών δυνάμεων. Οι άκαμπτες γραφειοκρατικές δομές οργάνωσης της παραγωγής περιόριζαν σημαντικά την ανάπτυξη των οικονομικών αλληλεπιδράσεων μεταξύ των διαφόρων παραγωγικών μονάδων. Τα υπουργεία στην ΕΣΣΔ, επιδιώκοντας το καθένα την οικονομική και πολιτική του ισχυροποίηση, είχαν διαμορφώσει στα πλαίσια των κλάδων παραγωγής που διεύθυναν έναν εσωτερικό καταμερισμό εργασίας που τους παρείχε μεγάλη αυτάρκεια και αυτονομία. Αυτό οδηγούσε στην ύπαρξη πολλών παράλληλων, ομοιογενών παραγωγικών δραστηριοτήτων, στον κατακερματισμό του παραγωγικού δυναμικού και στη σπατάλη πόρων. Δημιουργούταν, κατά κάποιο τρόπο, ένα είδος φυσικής οικονομίας στο εσωτερικό κάθε κλάδου[21]. Αυτά, λοιπόν, τα γραφειοκρατικά οργανωτικά-διοικητικά πλαίσια εμπόδιζαν την άμεση αλληλοσύνδεση των παραγωγικών μονάδων, την ανάπτυξη κοινών -

---

20. Βλ.Καγκαρλίτσκι Μπόρις, *Παλινόρθωση στη Ρωσία* , εκδ. Στάχυ, Αθήνα, 1996, σελ.30-31

21. Την ύπαρξη αυτού του φαινομένου παραδεχόταν , έμμεσα ,και η ηγεσία του ΚΚΣΕ όταν δια στόματος Λ.Μπρέζνιεφ δήλωνε: «…Δεν επιδιώκουν όλα τα υπουργεία και οι οργανισμοί την ενεργό ανάπτυξη της εξειδίκευσης, την αναδιανομή των πόρων προς όφελος των διακλαδικών παραγωγικών διαδικασιών, τη δημιουργία εξειδικευμένων εργοστασίων …Τέτοιου είδους τάσεις οδηγούν σε μια σημαντική σπατάλη πόρων …Πολλοί οικονομικοί διοικητές θέλουν να είναι εξασφαλισμένοι με όλα τα απαραίτητα μέσα από δικές τους πηγές. Αυτή είναι, δήθεν, η πιο ασφαλής τακτική, μιας και οι "ξένοι" προμηθευτές μπορεί να φανούν ασυνεπείς … Αυτή η νοοτροπία οφείλεται στο ότι σε πολλούς τομείς παραβιάζεται συχνά η πειθαρχία ως προς την υλοποίηση των σχεδίων και των συμφωνιών. Πρέπει, όμως, να καταπολεμήσουμε αυτό το φαινόμενο ενισχύοντας την πειθαρχία και όχι ενθαρύνοντας την τάση που οδηγεί στη φυσική οικονομία και στην περιχαράκωση των οργανισμών». *Материалы XXV Съезда КПСС*, М., Политиздат,1976, с.45-46 (*Ντοκουμέντα του 25ου Συνεδρίου του ΚΚΣΕ*, Μόσχα , 1976, σελ. 45-46).

μεικτών παραγωγικών σχημάτων και την πλήρη ένωσή τους στη βάση των κριτηρίων της οικονομικής σκοπιμότητας και αποτελεσματικότητας.

Το ίδιο φαινόμενο παρατηρούταν στο επίπεδο των διακρατικών οικονομικών σχέσεων μεταξύ των χωρών του σοσιαλιστικού στρατοπέδου. Οι κρατικοί - γραφειοκρατικοί μηχανισμοί οργάνωσης και διοίκησης της εθνικής οικονομίας προσέδιδαν στο κάθε σοσιαλιστικό κράτος το χαρακτήρα ενός κλειστού παραγωγικού συστήματος. Έτσι, δεν επέτρεπαν την άμεση παραγωγική αλληλοσχέση, την παραγωγική συνένωση και ολοκλήρωση του παραγωγικού δυναμικού των σοσιαλιστικών χωρών. Η οικονομική ολοκλήρωση των χωρών αυτών δεν υπερέβη σημαντικά το επίπεδο του εξωτερικού εμπορίου - των εμπορικών ανταλλαγών μεταξύ αυτόνομων εθνικών οικονομικών συστημάτων. Ειρήσθω εν παρόδω, ότι στον κεφαλαιοκρατικό κόσμο, στα πλαίσια κυρίως των πολυεθνικών εταιριών, αναπτύχθηκε ένας βαθύτερος καταμερισμός εργασίας που συνέδεσε σε μιαν ενιαία παραγωγική αλυσίδα πληθώρα παραγωγικών μονάδων από διάφορες χώρες του κόσμου και δημιούργησε έτσι οικονομικούς κολοσσούς με παραγωγικό δυναμικό ισχυρότερο του αντίστοιχου των σοσιαλιστικών χωρών.

Για την οικονομική, λοιπόν ,και κοινωνική πρόοδο της ΕΣΣΔ επιβα-λόταν η αποδόμηση - μεταρρύθμιση του γραφειοκρατικού διοικητικού μηχανισμού, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ότι ήταν εφικτή η πλήρης κατάργηση του. Όχι τυχαία, τα πυρά κατά του σοβιετικού κράτους και των θεσμών του έβρισκαν σταδιακά απήχηση σε μεγάλες μάζες του πληθυσμού . Οι δυνάμεις, όμως, που υποστήριζαν το σοσιαλισμό, είτε ανήκαν στον κρατικό μηχανισμό και στο κόμμα είτε σε ανεξάρτητα πολιτικά σχήματα που εμφανίσθηκαν στην πορεία της περεστρόικα, αδυνατούσαν στην πλειονότητά τους να κατανοήσουν ότι η αντεπανάσταση, αφενός, στηριζόταν σε ενδογενείς κοινωνικές δυνάμεις και όχι απλά σε μια ομάδα συνωμοτών ή πρακτόρων του ιμπεριαλισμού, αφετέρου, εξέφραζε κοινωνικές ανάγκες που δεν ικανοποιούταν στα πλαίσια του προηγούμενου οικονομικού συστήματος.

Στα αδιέξοδα που αντιμετώπιζε το σοβιετικό καθεστώς στη δεκαετία του ’80 τη λύση δεν μπορούσε να δώσει πλέον η γραφειοκρατία από μόνη της, στα πλαίσια των καθιερωμένων γραφειοκρατικών συμπεριφορών και μεθόδων. Ο γραφειοκρατικός μηχανισμός ήταν ανίκανος από μόνος του να οδηγήσει τη σοσιαλιστική κοινωνία σε μια πορεία ανάπτυξης. Ταυτόχρονα, λόγω της προσαρμογής του σε άλλες κοινωνικές σχέσεις και της εγγενούς γραφειοκρατικής αδράνειας στις όποιες αλλαγές ήταν ακατάλληλος για την ευρεία ανάπτυξη των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων.

Η λύση μπορούσε να βρεθεί μέσα από επιλογές - στοχοθεσίες και δραστηριότητες που δεν εγκλωβίζονταν στα γραφειοκρατικά πλαίσια. Εδώ τα πράγματα ήταν πιο απλά για την αντεπανάσταση, διότι επεδίωκε την με κάθε μέσο καταστροφή του σοβιετικού εποικοδομήματος και στη δραστηριότητά της δε δεσμευόταν από την υπακοή σε σοσιαλιστικές θεσμικότητες και νόμους. Η αντεπαναστατική φράξια της γραφειοκρατίας μπορούσε με κάθε ευκολία να καταγγέλλει και να υπονομεύει το γραφειοκρατικό και «ολοκληρωτικό» σοβιετικό καθεστώς .Ήταν μάλιστα πρωτοφανής η συκοφαντική εκστρατεία που

εξαπέλυσε η φράξια αυτή εναντίον του συνόλου των θεσμών του σοβιετικού κράτους - εναντίον του κόμματος, του στρατού, των αρχών ασφαλείας, των υπουργείων και των κεντρικών οργάνων διεύθυνσης της οικονομίας. Η εκστρατεία αυτή που γινόταν μέσα από τα ίδια τα κρατικά και κομματικά μέσα ενημέρωσης, με την ανοχή και υποστήριξη της ηγεσίας του κόμματος, εκπλήρωσε μια πολύ σημαντική αποστολή: την ιδεολογική προετοιμασία του λαού για την αποδοχή και την υποστήριξη της αντεπανάστασης.

Για τους οπαδούς του σοσιαλισμού μέσα κι έξω από το γραφειοκρατικό μηχανισμό τα πράγματα ήταν πιο περίπλοκα διότι, αφενός μεν, έπρεπε να υπερασπίζονται το σοβιετικό κράτος και τη σοβιετική νομιμότητα από τις επιθέσεις των αντιπάλων, αφετέρου δε, χρειαζόταν να ανταποκριθούν στο καθήκον της σοσιαλιστικής μεταρρύθμισης του κράτους και της κοινωνίας. Για ποια όμως μεταρρύθμιση γινόταν λόγος; Επί αυτού του θέματος υπήρχε τεράστια σύγχυση. Όσο πιο αριστερά στεκόταν μια πολιτική ομάδα τόσο περισσότερο αναζητούσε τη διέξοδο στο ένδοξο παρελθόν, στην αναβίωση μεθόδων και θεσμών της λενινιστικής ή σταλινικής εποχής. Αυτοί δε που προσπαθούσαν να απομακρυνθούν από τον ιδεολογικό δογματισμό και τη «μαρξιστική» ορθοδοξία κατέληγαν συνήθως σε σοσιαλδημοκρατικές θέσεις και αιτήματα που, παρά την επιδίωξη του αντιθέτου, λίγο τους διαφοροποιούσαν από την επίσημη ιδεολογία της περεστρόικα[22]. Οι δυνάμεις που υποστήριζαν το σοσιαλισμό στερούταν στρατηγικής και χωρίς στρατηγική ο σοσιαλισμός δεν είχε μέλλον, ήταν καταδικασμένος σε ήττα.

Επιστρέφοντας και πάλι στη γραφειοκρατία θα πρέπει να σημειώσουμε ότι ένα τμήμα της αντιστάθηκε στην αστική αντεπανάσταση. Το έπραξε όμως με τους τυπικούς γραφειοκρατικούς τρόπους των παρασκηνιακών ελιγμών και του μπλοκαρίσματος της εφαρμογής κάποιων παλινορθωτικών μέτρων. Αυτή η αντίσταση συνεχίσθηκε, εν μέρει, και μετά τη διάλυση της ΕΣΣΔ μέσα από τα τοπικά σοβιέτ γι' αυτό και η νέα εξουσία αναγκάσθηκε να καταστρέψει πλήρως το σοβιετικό σύστημα διακυβέρνησης. Επρόκειτο βέβαια για αντίσταση οπισθοφυλακής, η οποία δεν είχε καμία ελπίδα να αναστρέψει την κατάσταση.

Ποτέ η αριστερή σοβιετική γραφειοκρατία δεν απείλησε σημαντικά την αντεπανάσταση παρά το γεγονός ότι μέχρις ενός χρονικού σημείου διέθετε αρκετές δυνάμεις για να συντρίψει τον αντίπαλο. Μια φορά μόνο επιχείρησε κάτι τέτοιο και το εγχείρημά της κατέληξε σε φιάσκο, πράγμα που αποδεικνύει πόσο ανίκανη ήταν να υπερασπίσει αποτελεσματικά το σοβιετικό καθεστώς. Αναφερόμαστε στο περιβόητο «πραξικόπημα» του Αυγούστου του 1991, που υποτίθεται ότι επιχείρησε να πραγματοποιήσει η Κρατική Επιτροπή Έκτακτης Κατάστασης. Οι δήθεν πραξικοπηματίες ήταν ανώτατοι αξιωματούχοι του σοβιετικού κράτους και διέθεταν τεράστια εξουσία στα χέρια τους. Οι προθέσεις τους ήταν αρκετά συγκεχυμένες. Το πιθανότερο, ήθελαν να αποτρέψουν τη διάλυση της ΕΣΣΔ και της κεντρικής σοβιετικής εξουσίας. Ο

22. Βλέπε σχετικά τις παρατηρήσεις του Β.Α.Βαζιούλιν για τα αριστερά κόμματα της Ρωσίας στη συνέντευξή του στο περιοδικό *Αριστερή Ανασύνταξη* ,τεύχος 4 -5, 1994, σελ.46-49.

Α.Λουκιάνοφ, τελευταίος πρόεδρος του Ανωτάτου Σοβιέτ της ΕΣΣΔ, εγκεκλεισμένος για ένα διάστημα στη φυλακή με την κατηγορία της συνεργασίας με τους δήθεν πραξικοπηματίες περιγράφει το εγχείρημα των τελευταίων ως απόπειρα «να σωθεί ο σοσιαλιστικός προσανατολισμός της κοινωνίας, να προστατευθεί το σύνταγμα της ΕΣΣΔ, να διατηρηθεί η Σοβιετική Ένωση».Ο ίδιος δηλώνει την αφοσίωσή του στο σοσιαλισμό και στο κομμουνιστικό κόμμα[23]. Το όλο εγχείρημα όμως της Κρατικής Επιτροπής Έκτακτης Κατάστασης κόλλησε στο βάλτο της γραφειοκρατικής νομιμότητας, έμεινε αποξενωμένο από τις λαϊκές μάζες και κατέληξε σε παταγώδη αποτυχία παρασύροντας στην καταστροφή το μεγαλύτερο μέρος του σοβιετικού εποικοδομήματος[24].

Είναι δύσκολο λοιπόν να ισχυριστούμε ότι η σοβιετική γραφειοκρατία από μόνη της και ως ενιαίο κοινωνικό στρώμα ανέτρεψε το σοσιαλιστικό καθεστώς στην ΕΣΣΔ. Πιστεύουμε ότι η γραφειοκρατία από μόνη της είναι φύσει ανίκανη για ανατροπές προς οποιαδήποτε κατεύθυνση. Το μόνο που μπορεί να κάνει ένας γραφειοκρατικός μηχανισμός είναι να διαχειρισθεί μια κοινωνική πραγματικότητα ως δεδομένη. Τα μέλη της σοβιετικής γραφειοκρατίας διασπάστηκαν τελικά σε αντίπαλες ομάδες ανάλογα με τις κοινωνικές συνθήκες και τάσεις στις οποίες ήταν προσαρμοσμένα ή προσπαθούσαν να προσαρμοστούν.

Η αντεπανάσταση είχε οπωσδήποτε την υποστήριξη ενός μέρους της γραφειοκρατίας. Οι αντεπαναστατικές όμως τάσεις και δυνάμεις διαμορφώνονταν, πρωτίστως, μέσα στους κόλπους της σοβιετικής κοινωνίας, πήγαζαν από αντικειμενικές κοινωνικές αντιθέσεις. Το αντεπαναστατικό τμήμα της γραφειοκρατίας δεν θα μπορούσε επ' ουδενί λόγο να ανατρέψει το σοσιαλισμό χωρίς την υποστήριξη ή έστω την ανοχή σημαντικού μέρους της κοινωνίας. Αν, λοιπόν, μπορούμε να κάνουμε λόγο περί αντεπαναστατικής γραφειοκρατίας θα πρέπει να μιλάμε για το τμήμα της γραφειοκρατίας που ήταν διαβρωμένο από τις αντεπαναστατικές δυνάμεις - πτυχές - τάσεις της σοβιετικής κοινωνικής πραγματικότητας, για το τμήμα εκείνο που αποδεχόταν και υπηρετούσε τις εν λόγω τάσεις.

---

23. Βλ. Лукьянов А. , *Переворот мнимый и настоящий* , М., Манускрипт, 1993, с. 9 (Λουκιάνοφ Α. ,*Το πλασματικό και το πραγματικό πραξικόπημα* , Μόσχα, 1993, σελ.9)

24. Ο Β.Α.Κριουτσκόφ, πρώην επικεφαλής της KGB και ένας από τους πρωτεργάτες του υποτιθέμενου πραξικοπήματος , αναφερόμενος στη στάση του κόμματος στα γεγονότα του Αυγούστου λέει τα εξής: «Έπρεπε να δράσουν γρήγορα και αποφασιστικά. Οι κομματικές επιτροπές όμως και οι κομμουνιστές περίμεναν οδηγίες Είχαν συνηθήσει: χωρίς διαταγή ούτε βήμα.» *Гласность (Γκλάσνοστ)*, 22.04.1993, σελ.5. Ένα άλλο μέλος της Κρατικής Επιτροπής Έκτατης Κατάστασης, ο Γκ.Γιανάεφ, μετά την αποτυχία του «πραξικοπήματος» δηλώνει από τη φυλακή: «Αντί να πάμε στο λαό και να του πούμε την αλήθεια για τα αίτια που οδήγησαν τη χώρα σ' αυτή την κατάσταση και για το ποιος είναι υπεύθυνος, εμείς περιοριστήκαμε στη λήψη κάποιων αποφάσεων χωρίς να κάνουμε τίποτε για την υλοποίησή τους. Ο λαϊκός παράγων δεν είχε αξιοποιηθεί.», *Советская Россия (Σοβέτσκαγια Ροσσίγια)*, 26.11.1992, σελ.3.

Κεφάλαιο 6
Ορισμένες επισημάνσεις αναφορικά με τη κοινωνική φύση της ΕΣΣΔ και τη δυνατότητα χειραφέτησης της εργασίας.

Κάθε προσπάθεια ερμηνείας της κοινωνικής φύσης του σοβιετικού καθεστώτος δεν μπορεί να παραβλέψει τη μαρξική θεώρηση του κομμουνισμού. Κι αυτό, αφενός, διότι ο μαρξισμός αποτελεί τη μόνη επιστημονική τεκμηρίωση της δυνατότητας μιας κομμουνιστικής κοινωνίας, και, αφετέρου, διότι στα πλαίσια της μαρξιστικής θεωρίας εχαράχθη η στρατηγική των κοινωνικών αλλαγών που συντελέσθηκαν στην ΕΣΣΔ.

Υπάρχουν όμως περιπτώσεις όπου η εξέταση της κοινωνικής φύσης της Σοβιετικής Ένωσης συνοδεύεται από μιαν άμεση αντιπαραβολή των κοινωνικών σχέσεων στο συγκεκριμένο κράτος με τη μαρξική θεώρηση του κομμουνισμού. Η διάσταση που αποκαλύπτεται μεταξύ πρώτων και δεύτερης εκλαμβάνεται ως απόδειξη του μη σοσιαλιστικού χαρακτήρα της χώρας. Ειρήσθω εν παρόδω ότι μια από τις κύριες διαφορές που συνήθως επισημαίνεται είναι αυτή μεταξύ της μαρξιστικής διδασκαλίας για τη διαδικασία μαρασμού του κράτους στον κομμουνισμό και της υπερδιόγκωσης του κρατικού-γραφειοκρατικού μηχανισμού στη Σοβιετική Ένωση.

Η εν λόγω αντιπαραβολή είναι βέβαια κατανοητή και θεμιτή από τη σκοπιά της αναγκαιότητας υποβολής σε αυστηρό θεωρητικό έλεγχο της απόπειρας οικοδόμησης του σοσιαλισμού στην ΕΣΣΔ. Ωστόσο όμως, είναι σημαντικό να λαμβάνεται υπ' όψιν ότι σε κάθε αντιπαραβολή του κεκτημένου της κοινωνικής θεωρίας με μια συγκεκριμένη πραγματικότητα επιβάλλεται ο έλεγχος όχι μόνο της πραγματικότητας αλλά και της θεωρίας .Διαφορετικά, η τελευταία κινδυνεύει να καταστεί δογματικό σχήμα, στα μέτρα του οποίου «κόβεται και ράβεται» και συνεπώς παραχαράσσεται η πραγματικότητα.

Σε ό,τι αφορά τη μαρξική θεωρία περί κομμουνιστικής προοπτικής οφείλουμε να έχουμε υπ' όψιν ορισμένες ιστορικοκοινωνικές και γνωσιολογικές παραμέτρους της, οι οποίες καταδεικνύουν και το βαθμό επιστημονικής ωρίμανσης της εν λόγω θεωρίας. Οι κλασικοί του μαρξισμού ασχολήθηκαν κυρίως με τρία βασικά γνωστικά αντικείμενα: α)με την ανθρώπινη κοινωνία ως ολότητα και τις νομοτέλειες που διέπουν την ιστορική εξέλιξή της, β)με τις σχέσεις παραγωγής της κεφαλαιοκρατίας, γ)με τις δυνατότητες και προϋποθέσεις της κομμουνιστικής προοπτικής. Στα τρία αυτά γνωστικά αντικείμενα αντιστοιχούν τρία αλληλένδετα πεδία επιστημονικής έρευνας: α)η υλιστική αντίληψη της ιστορίας, β)η πολιτική οικονομία της κεφαλαιοκρατίας, γ)ο επιστημονικός κομμουνισμός.

Θεμελιώδους σημασίας αναφορικά με τις τρεις κύριες κατευθύνσεις επιστημονικής έρευνας του μαρξισμού είναι η επισήμανση του διαφορετικού

βαθμού ανάπτυξης -ωρίμανσης της καθεμιάς, σε συνάρτηση με το διαφορετικό βαθμό ανάπτυξης, αφενός, των ίδιων των γνωστικών αντικειμένων και, αφετέρου, της κεκτημένης, προμαρξικής γνώσης για το καθένα από αυτά. Τη μεγαλύτερη ανάπτυξη γνώρισε σαφώς η πολιτική οικονομία της κεφαλαιοκρατίας, η οποία στο μνημειώδες έργο του Κ.Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, φθάνει στην ωρίμανσή της . Η ωρίμανση της εν λόγω επιστήμης συνδέεται με το γεγονός ότι στο *Κεφάλαιο* επιχειρείται με επιτυχία η ανάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, η νοητική αναπαράσταση των εσωτερικών συναφειών, των ουσιωδών αντιφάσεων του γνωστικού αντικειμένου μέσω ενός ιεραρχημένου και διατεταγμένου συστήματος κατηγοριών. Όπως επισημαίνει ο Δ.Πατέλης «Ο Μαρξ … εγκαινιάζει με το *Κεφάλαιο* την εποχή της αυστηρά επιστημονικής … νοητικής απεικόνισης της ουσίας, της εσωτερικής συνάφειας των αναπτυξιακών διαδικασιών, την εποχή της αυστηρά επιστημονικής αντίληψης της ίδιας της νόησης…»[1].

Δε συμβαίνει, όμως, το ίδιο με την υλιστική αντίληψη της ιστορίας και τον επιστημονικό κομμουνισμό. Η υλιστική αντίληψη της ιστορίας αποτελεί την επιστημονική γνώση των συναφειών - νομοτελειών που διέπουν την κοινωνική εξέλιξη, εξεταζόμενων υπό το πρίσμα του βαθμού ανάπτυξης -διαμόρφωσής τους στην κεφαλαιοκρατία. Συνεπώς «…η υλιστική αντίληψη της ιστορίας φέρει ανεξίτηλη τη σφραγίδα της θεωρητικής αντίληψης για την κεφαλαιοκρατική κοινωνία και της συγκριτικής αντιπαραβολής (προεκβολής) της με (προς) την προγενέστερη αλλά και μελλοντική ιστορία.»[2].

Σχετικά με τον επιστημονικό κομμουνισμό, που εδώ μας ενδιαφέρει άμεσα, θα ήταν σκόπιμο να τονίσουμε ότι η μαρξική πραγμάτευση της κομμουνιστικής προοπτικής συντελέσθηκε σε μια εποχή όταν απουσίαζε το ίδιο το γνωστικό αντικείμενο· υπήρχαν -διαμορφώνονταν μόνο οι ιστορικές-υλικές προϋποθέσεις της κομμουνιστικής κοινωνίας. Σε εκείνες τις συνθήκες οι κλασικοί του μαρξισμού ήταν αναγκασμένοι να περιορισθούν στη διερεύνηση των δυνατοτήτων οικοδόμησης της νέας, αταξικής κοινωνίας μέσω της άρσης των αντιθέσεων της κεφαλαιοκρατίας. Η μαρξική θεώρηση του κομμουνισμού αποτέλεσε επιστημονική πρόβλεψη κοσμοϊστορικής σημασίας, η οποία όμως εξ αντικειμένου δεν υπερέβη την επισήμανση των πιο γενικών χαρακτηριστικών της κομμουνιστικής κοινωνίας. Οι Κ.Μαρξ και Φ.Ἐνγκελς συνειδητά δεν επιχείρησαν μια λεπτομερή περιγραφή του κομμουνισμού, διότι κάτι τέτοιο θα αποτελούσε φαντασιακή υπέρβαση των δυνατοτήτων ιστορικής πρόβλεψης που υπήρχαν στην εποχή τους.

Πολύ περισσότερο, οι κλασικοί του μαρξισμού δεν ήταν σε θέση να παρουσιάσουν μια συστηματική μελέτη των αντιφάσεων της διαδικασίας οικοδόμησης του κομμουνισμού και των τρόπων επίλυσής τους. Διακρίνουν

---

1. Πατέλης Δ., «"Κεφάλαιο" του Κ.Μαρξ.»,στο: *Φιλοσοφικό και κοινωνιολογικό λεξικό*, τ.3, εκδ. Κ.Καπόπουλος , Αθήνα ,1995, σελ.53.

2. Πατέλης Δ. «Ζητήματα μεθοδολογίας της ανάπτυξης του μαρξισμού. Η συμβολή του Ἐνγκελς.», *Μαρξιστική Επιθεώρηση*, τεύχος 1, σελ.87.

βέβαια κάτι το οποίο έχει μεγάλη θεωρητική και πολιτική σημασία: τα δύο στάδια - φάσεις ανάπτυξης της νέας κοινωνίας. Στο πρώτο ο κομμουνισμός εγκαθιδρύεται και αναπτύσσεται πάνω στην κληρονομημένη από την κεφαλαιοκρατία υλική βάση, ενώ στο δεύτερο - στο στάδιο της ώριμης κομμουνιστικής κοινωνίας ο κομμουνισμός αναπτύσσεται πλέον στη δική του βάση. Όμως ακόμη και αυτή η διάκριση έχει γενικό χαρακτήρα, ενώ ο προσδιορισμός των διαφορών μεταξύ πρώτου και δευτέρου σταδίου δεν αποφεύγει κάποιες αλληλοαντικρουόμενες επισημάνσεις. Έτσι, ο Κ.Μαρξ δηλώνει πως στο κατώτερο στάδιο της κομμουνιστικής κοινωνίας «οι παραγωγοί δεν ανταλλάσσουν τα προϊόντα τους» και ότι «οι ατομικές εργασίες υπάρχουν άμεσα και όχι πια έμμεσα σαν συστατικά στοιχεία της συνολικής εργασίας»[3], κάτι που σημαίνει κατάργηση των εμπορευματικών-χρηματικών σχέσεων[4]. Την ίδια στιγμή θεωρεί πως μόνο στο ανώτερο στάδιο θα καταργηθεί ο υποδουλωτικός καταμερισμός εργασίας. «Σε μια ανώτερη φάση της κομμουνιστικής κοινωνίας, όταν θα έχει εξαφανισθεί η υποδουλωτική υποταγή των ατόμων στον καταμερισμό της εργασίας και μαζί της και η αντίθεση ανάμεσα στην πνευματική και τη σωματική δουλειά …η κοινωνία θα γράψει στη σημαία της: Από τον καθένα ανάλογα με τις ικανότητές του, στον καθένα ανάλογα με τις ανάγκες του!»[5].

Πώς όμως είναι δυνατό, ενώ διατηρείται στο κατώτερο στάδιο του κομμουνισμού ο υποδουλωτικός καταμερισμός εργασίας (η αντίθεση ανάμεσα στην πνευματική και τη σωματική εργασία) και συνεπώς ο τυπικός χαρακτήρας της κοινωνικοποίησης των μέσων παραγωγής, να μη διατηρείται η αποξένωση μεταξύ των παραγωγών και η ανταλλαγή εργασίας, να μην υφίστανται οι εμπορευματικές σχέσεις; Επίσης η διατήρηση του υποδουλωτικού καταμερισμού εργασίας στο κατώτερο στάδιο του κομμουνισμού μας δίνει τη δυνατότητα να συμπεράνουμε τη διατήρηση, στη βάση της σχετικής αποξένωσης των εργαζομένων μεταξύ τους, της σχετικής αποξένωσης των εργαζομένων από την ίδια την εργατική εξουσία. Θα πρέπει, βέβαια, να επισημάνουμε πως η παραπάνω αντίφαση στη σκέψη του Κ.Μαρξ ουδόλως αφορά την επιστημονική ευσυνειδησία και τις ερευνητικές ικανότητες του ίδιου, παρά απορρέει από τις εξαιρετικά περιορισμένες δυνατότητες επιστημονικής πρόβλεψης που διέθετε λόγω απουσίας του γνωστικού αντικειμένου.

Το ίδιο συμβαίνει και με την προσπάθεια προσδιορισμού, στο πνεύμα της υλιστικής θεώρησης της ιστορίας, της θέσης που καταλαμβάνει ο κομμουνισμός μέσα στην κοινωνική εξέλιξη. Ο κομμουνισμός εξετάζεται συνήθως ως ένας ακόμη, έστω και ανώτερος, κοινωνικο-οικονομικός σχηματισμός δίπλα στους

3. Μαρξ Κ., *Κριτική του προγράμματος της Γκότα*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1994, σελ.21.

4. Ο Φ.Ένγκελς στο *Αντι -Ντύρινγκ* διατυπώνει την ίδια άποψη, ότι δηλαδή «Από τη στιγμή που η κοινωνία θα πάρει στην κατοχή της τα μέσα παραγωγής, παραμερίζεται η εμπορευματική παραγωγή και, συνεπώς η κυριαρχία του προϊόντος πάνω στους παραγωγούς». Ένγκελς Φ., *Αντι - Ντύρινγκ*, εκδ. Αναγνωστίδης, Αθήνα, 1963 , σελ. 420

5. Μαρξ Κ., *Κριτική του προγράμματος της Γκότα*, όπ., σελ.23.

άλλους, στον οποίο επομένως ισχύουν τα ίδια γενικά χαρακτηριστικά των κοινωνικών σχηματισμών που ισχύουν και στους υπόλοιπους. Για παράδειγμα στη σπουδαία από θεωρητική σκοπιά εισαγωγή στα *Οικονομικά χειρόγραφα (Grundrisse)* του 1857-1858, όπου αναλύεται η γενική δομή της υλικής παραγωγής και διακρίνεται η συνάφεια μεταξύ της καθεαυτό παραγωγής, της κατανάλωσης, της διανομής και της ανταλλαγής (κυκλοφορίας), αυτό που προβάλλεται ως γενική δομή όλων των τρόπων παραγωγής, συνεπώς και του κομμουνιστικού, αποτελεί στην ουσία την ιδιομορφία της κεφαλαιοκρατίας[6]. Την ίδια στιγμή συναντάμε στο έργο των Κ.Μαρξ και Φ.Ένγκελς την μεγαλοφυή ιδέα ότι ο κομμουνισμός αποτελεί την ώριμη κοινωνία, την αυθεντική ανθρώπινη ιστορία και το μετασχηματισμό όλου του παρελθόντος της ανθρωπότητας [7]. Η ιδέα αυτή, που όμως δεν έτυχε στους κλασικούς του μαρξισμού περαιτέρω επεξεργασίας και ανάπτυξης, υποδεικνύει μια διαφορετική θεώρηση του κομμουνισμού, η οποία εν δυνάμει υπερβαίνει τα όρια της υλιστικής αντίληψης της ιστορίας.

Φρονούμε ότι αυτοί οι περιορισμοί της μαρξικής θεωρίας περί κομμουνισμού θα πρέπει να λαμβάνονται υπ' όψιν, όταν από τη σκοπιά του μαρξισμού επιχειρείται η διερεύνηση της κοινωνικής φύσης του σοβιετικού καθεστώτος. Διαφορετικά, υπάρχει ο κίνδυνος της άμεσης αντιπαραβολής μιας γενικής πρόβλεψης και ενός τελικού σκοπού με μια συγκεκριμένη, πρώιμη φάση ανάπτυξης της νέας κοινωνίας, η οποία φάση διακρίνεται από ιδιομορφίες και αντιφάσεις που καμία θεωρία εκ των προτέρων δεν μπορούσε να προβλέψει. Ούτε, άλλωστε, οι επιθυμίες και στόχοι των ανθρώπων που οικοδομούν τη νέα κοινωνία είναι δυνατό να συμπέσουν απόλυτα με τα αποτελέσματα της δραστηριότητάς τους. Όπως επισημαίνει ο Ε.Μπιτσάκης, χρησιμοποιώντας τα λόγια του Φ. Ένγκελς, «Μέσα από τη σύγκρουση μιας απειρίας αντικειμενικών και υποκειμενικών παραγόντων, η ιστορία ήτανε πάντα "κάτι που κανείς δεν το θέλησε"»[8]. Η κάθε νέα αναπτυσσόμενη πραγματικότητα διακρίνεται από πλήθος πρωτοφανών δεδομένων και απρόβλεπτων καταστάσεων που αναπόφευκτα διαφοροποιούν τις όποιες ανθρώπινες προβλέψεις και στόχους. Το ίδιο ισχύει και για το συγκεκριμένο εγχείρημα οικοδόμησης της κομμουνιστικής κοινωνίας στην ΕΣΣΔ, το οποίο αποκάλυψε πολλές διαφοροποιήσεις και «αποκλίσεις» από τις μαρξικές επισημάνσεις περί κομμουνιστικής κοινωνίας.

Μια πολύ σημαντική «απόκλιση» ήταν η εγκαθίδρυση ενός σοσιαλιστικού καθεστώτος στην καθυστερημένη Ρωσία και όχι στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες της Δύσης. Το εκ πρώτης όψεως ιστορικό παράδοξο έγκειται στο γεγονός ότι η σοσιαλιστική επανάσταση νίκησε εκεί όπου υπήρχαν οι λιγότερες συγκριτικά δυνατότητες οικοδόμησης του κομμουνισμού και ηττήθηκε ή δεν εκδηλώθηκε καν εκεί όπου οι συν-θήκες ήταν περισσότερο ώριμες για το

6.Βλ. Μαρξ Κ., *Βασικές γραμμές της κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας* ,τ.Α', εκδ.Στοχαστής, Αθήνα , 1989 , σελ .53-74

7. Βλ. Μαρξ Κ. ,«Για την κριτική της πολιτικής οικονομίας», στο: Μαρξ Κ., Ένγκελς Φ. *Έργα*, τ.13 , 2-η ρωσ. έκδοση, Μόσχα, 1959 , σελ.8 και Ένγκελς Φ.,*Ουτοπιστικός σοσιαλισμός και επιστημονικός σοσιαλισμός* ,εκδ.Θεμέλιο, σελ.113

8. Μπιτσάκης Ε., *Ένα φάντασμα πλανιέται* , εκδ.Στάχυ , Αθήνα, 1992 , σελ.474

μετασχηματισμό της κοινωνίας. Οι ηγέτες της Οκτωβριανής Επανάστασης ανέμεναν την επαναστατική ανατροπή της κεφαλαιοκρατίας στη Δύση, πιστεύοντας ότι η Σοβιετική Ρωσία δε θα παραμείνει για πολύ η πρωτοπορία της παγκόσμιας επανάστασης αλλά θα ακολουθήσει ως ουραγός την πορεία πιο ανεπτυγμένων σοσιαλιστικών κρατών, λαμβάνοντας από αυτά την απαραίτητη βοήθεια. Το παράδοξο όμως αυτό της Οκτωβριανής Επανάστασης απεδείχθη ο κανόνας των πρώτων σοσιαλιστικών επαναστάσεων: η πορεία της παγκόσμιας επανάστασης κατευθύνθηκε προς τους ασθενείς κρίκους του κεφαλαιοκρατικού συστήματος με αποτέλεσμα τα πρώτα στην ιστορία σοσιαλιστικά καθεστώτα να εγκαθιδρυθούν όχι στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες αλλά σε χώρες με επίπεδο ανάπτυξης κατά κανόνα κατώτερο ακόμη και του αντίστοιχου της ΕΣΣΔ (π.χ. στα κράτη της Ανατολικής Ευρώπης, εξαιρουμένης της Αν.Γερμανίας και της Τσεχοσλοβακίας, στην Κίνα, στη Β.Κορέα, στο Βιετνάμ, στην Κούβα). Ειρήσθω εν παρόδω, ότι η ΕΣΣΔ σε σχέση με τις παραπάνω χώρες όχι μόνο δεν αποτελούσε τον ουραγό των σοσιαλιστικών μετασχηματισμών στον κόσμο, αλλά αντιθέτως, ήταν το κύριο πρότυπο και στήριγμά τους.

Άλλες απρόσμενες «αποκλίσεις» ήταν η διατήρηση σε μεγάλο βαθμό των εμπορευματικών -χρηματικών σχέσεων, παρά τις προσδοκίες για γρήγορη εξάλειψή τους, αλλά και η εμφάνιση σκιώδους οικονομίας, την οποία αδυνατούσε να παρακολουθήσει και να ελέγξει ο κεντρικός οικονομικός σχεδιασμός. Δυσάρεστη, επίσης, έκπληξη αποτέλεσε η τεράστια γραφειοκρατικοποίηση του εργατικού κράτους και η αδυναμία της σοσιαλιστικής κοινωνίας να επιτύχει το σταδιακό μαρασμό του. Όπως είναι φυσικό, οι αναφερθείσες ιδιομορφίες δημιουργούν αρκετές αμφιβολίες αναφορικά με το σοσιαλιστικό χαρακτήρα των καθεστώτων του «υπαρκτού σοσιαλισμού». Οι αμφιβολίες αυτές ενισχύονται σημαντικά από το γεγονός της καπιταλιστικής παλινόρθωσης, η οποία σηματοδοτεί την τελική αποτυχία του σοσιαλιστικού εγχειρήματος.

Μια αρκετά διαδεδομένη αντίδραση στα παραπάνω γεγονότα είναι η προσπάθεια αποσύνδεσης των κοινωνικών μετασχηματισμών στις εν λόγω χώρες από το σοσιαλιστικό-κομμουνιστικό ιδεώδες .Αναφερόμαστε σε οπαδούς αυτού του ιδεώδους οι οποίοι, όπως είπε κάποτε ο Α.Σαφ, «αρνούμενοι τον σοσιαλιστικό χαρακτήρα των χωρών του "υπαρκτού σοσιαλισμού", αναζητούν μια ηθική σωτηρία.»[9]. Προκειμένου να μην αμαυρωθεί το σοσιαλιστικό ιδεώδες από τις αποτυχίες, τις «παραμορφώσεις» και την τελική ήττα, προτιμάται η άρνηση κάθε σχέσης του σοσιαλισμού με τα κράτη αυτά .Έτσι οι εκπρόσωποι αυτής της άποψης αναζητούν άλλους - πλην του σοσιαλιστικού - ορισμούς των ανατολικοευρωπαϊκών καθεστώτων, όπως «κρατικός καπιταλισμός», «γραφειοκρατικό εκμεταλλευτικό σύστημα», «ανατολική δεσποτεία» κλπ.

Τι απομένει όμως από το σοσιαλιστικό ιδεώδες όταν αυτό αποσπάται από τα εγχειρήματα υλοποίησής του; Και κατά πόσο, άραγε, είναι αληθές ένα ιδεώδες

9. Σαφ Α., «Είναι οι σοσιαλιστικές χώρες σοσιαλιστικές;», στο: *Το παρόν και το μέλλον του σοσιαλισμού* ., εκδ. Γλάρος , Αθήνα 1985, σελ.22.

όταν διατηρείται καθαρό, απαλλαγμένο από κάθε παραμόρφωση της ιστορικής εμπειρίας; Προφανώς οι οπαδοί του καθαρού σοσιαλισμού δεν αντιλαμβάνονται ότι κάθε αληθής, πραγματοποιήσιμος σκοπός τη στιγμή που υλοποιείται υφίσταται αναπόφευκτα σχετική τροποποίηση - «παραμόρφωση». Σύμφωνα με μιαν άλλη επισήμανση του Α.Σαφ «Το να ξεγράφει κανείς απλώς τις σοσιαλιστικές χώρες, μην ονομάζοντάς τες σοσιαλιστικές, ικανοποιεί ίσως την αίσθησή του ότι υπερασπίζεται την "καθαρότητα" του σοσιαλισμού· η υπόθεση όμως δεν εξυπηρετείται με το να παραβλέπεται το ότι μπορεί αυτή ακριβώς να είναι η όψη του σοσιαλισμού όπως παρουσιάζεται σήμερα στην πράξη και όχι απλώς το ιδεώδες.»[10].

Όσον αφορά τη κοινωνική φύση του σοβιετικού και των άλλων συναφών με αυτό καθεστώτων είναι αναγκαίο να ληφθεί υπ' όψιν ένα πολύ σημαντικό γεγονός, ότι, δηλαδή, μέχρι την ανατροπή τους η ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής παρέμενε κοινωνική - κρατική και οι παραγωγικές δυνάμεις αναπτύσσονταν, ως επί το πλείστον, με σχεδιοποιημένο τρόπο. Μάλιστα, για πρώτη φορά στην ιστορία της ανθρωπότητας λειτούργησε και αναπτύχθηκε σχεδιοποιημένα – σκοποκατευθυνόμενα ένας τέτοιος τεράστιος οικονομικός οργανισμός. Για πρώτη, επίσης, φορά στην ιστορία της ανθρωπότητας είχε καταργηθεί η ιδιωτική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, είχε καταργηθεί ο ανταγωνισμός μεταξύ των μεμονωμένων παραγωγών και η παραγωγική δραστηριότητα της κοινωνίας συντελούταν κυρίως μέσα από συλλογικές ρυθμίσεις, στο όνομα συλλογικών συμφερόντων.

Είναι, επίσης, απαραίτητο να ληφθούν υπ' όψιν οι μεγάλες, πρωτόγνωρες στην ιστορία, κοινωνικές κατακτήσεις των εργαζομένων. Οι σοβιετικοί εργαζόμενοι απολάμβαναν το κατοχυρωμένο από τη σοβιετική εξουσία δικαίωμα στην εργασία. Στη χώρα για δεκαετίες είχε εξαλειφθεί η ανεργία και μαζί της η αβεβαιότητα και το άγχος για το μέλλον, η οικονομική εξαθλίωση και περιθωριοποίηση. Απολάμβαναν, ακόμη, ένα υψηλό επίπεδο κοινωνικής πρόνοιας, δωρεάν ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, το δικαίωμα στη μόρφωση και στην πολιτισμική ανάπτυξη[11]. Στη χώρα είχε αναπτυχθεί ένα τεράστιο δίκτυο κέντρων αναψυχής και διακοπών, μορφωτικών και πολιτιστικών ιδρυμάτων που εξυπηρετούσαν τις ανάγκες των εργαζομένων. Υπό την αιγίδα μόνο των σοβιετικών συνδικάτων λειτουργούσαν 3.000 κέντρα διακοπών, 23.000 λέσχες και

---

10. Ό.π. , σελ.18

11.Ο M.Danzon (διευθυντής του τμήματος Δημόσιας Υγιεινής και Πρόληψης Ασθε- νειών του Ευρωπαϊκού Γραφείου της Παγκόσμιας ΟργάνωσηςΥγείας) και η P.Poitrinal (ειδική της Δημόσιας Υγιεινής), αναφερόμενοι σε ελαττώματα και πλεονεκτήματα του συστήματος υγείας των ανατολικοευρωπαϊκών σοσιαλιστικών κάθεστώτων, αναγνωρίζουν χωρίς ίχνος εξιδανίκευσης ότι «Το ανατολικοευρωπαϊκό σύστημα υγείας, υπό τον απόλυτο συγκεντρωτισμό των αρμοδιοτήτων και τον απόλυτο έλεγχο του κράτους, που κάλυπτε το σύνολο των δαπανών, διασφάλιζε την πλήρη κάλυψη του πληθυσμού.» και ότι «Τηρουμένων όλων των αναλογιών, στην Ανατολική Ευρώπη η υγεία εθεωρείτο πραγματικό δικαίωμα.» Danzon M., Poitrinal P., «Ανατολική Ευρώπη: οικονομισμός εναντίον υγείας», *Αφιερώματα της Le Monde diplomatique, Σενάρια για την παγκοσμιοποίηση*, τεύχος 13, 1998, σελ. 21.

μέγαρα πολιτισμού, 17.000 λαϊκά πανεπιστήμια, 19.000 βιβλιοθήκες, 6 ερευνητικά κέντρα και 2 ΑΕΙ[12]. Το 1986 στην ΕΣΣΔ λειτουργούσαν 92.000 παιδικές κατασκηνώσεις διαφόρων ειδών, οι οποίες κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού του ίδιου έτους υποδέχθηκαν περίπου 30 εκ. παιδιά. Ας σημειώσουμε, επίσης, ότι οι 140.000 βρεφονηπιακοί σταθμοί της ΕΣΣΔ που φιλοξενούσαν 16 εκ. παιδιά προσχολικής ηλικίας, το κόστος λειτουργίας των οποίων κατά 80% κάλυπτε το κράτος, είναι ενδεικτικό στοιχείο των προσπαθειών της σοβιετικής εξουσίας να προστατεύσει τα δικαιώματα της μητέρας και του παιδιού, να υλοποιήσει το δικαίωμα της γυναίκας στην κοινωνική εργασία .

Έχει ιδιαίτερη σημασία να αναφέρουμε ότι ένας μεγάλος αριθμός αγαθών και υπηρεσιών (αρκετά είδη διατροφής και παιδικά προϊόντα, τα κρατικά διαμερίσματα, οι υπηρεσίες κοινής ωφέλειας, οι υπηρεσίες αστικών συγκοινωνιών κλπ) παρέχονταν στους σοβιετικούς πολίτες σε εξαιρετικά χαμηλές έως και συμβολικές τιμές. Το κόστος παραγωγής αυτών των προϊόντων και αγαθών κάλυπτε, σε σημαντικό βαθμό, το σοβιετικό κράτος μέσω επιδοτήσεων προς τους παραγωγούς από τους κρατικούς πόρους .Η παροχή αυτών των αγαθών στον κάθε πολίτη δεν εξαρτώταν πλέον, άμεσα, από την εργασία που αυτός πρόσφερε στην κοινωνία και το μισθό που έπαιρνε ως αντάλλαγμα, αλλά από την κυρίαρχη αντίληψη για τις πρωταρχικές-θεμελιώδεις ανάγκες που είχε ο ίδιος ως μέλος της σοβιετικής κοινωνίας. Επρόκειτο, δηλαδή, για τη διανομή μέρους του κοινωνικού προϊόντος όχι με βάση την προσφερόμενη εργασία αλλά με βάση τις ανάγκες των ανθρώπων.

Άποψή μας είναι, λοιπόν, ότι τα παραπάνω στοιχεία όχι μόνο περι-γράφουν ένα καθεστώς ποιοτικά διαφορετικό απ' όλους του προηγούμενους κοινωνικούς σχηματισμούς, αλλά προσιδιάζουν σε πτυχές της κομμουνιστικής κοινωνίας. Όσον αφορά τη διατήρηση του υποδουλωτικού καταμερισμού εργασίας, της γραφειοκρατίας, των εμπορευματικών - χρηματικών σχέσεων, πιστεύουμε ότι τα φαινόμενα αυτά είναι δηλωτικά ενός μη ανεπτυγμένου - πρώιμου κομμουνισμού, ενός κομμουνισμού που βρίσκεται στο στάδιο της διαμόρφωσης. Ως πρώιμος κομμουνισμός, ως καθεστώς που συνιστά πρωταρχική εμφάνιση του κομμουνισμού και που ακόμη δεν έχει μετασχηματίσει την κληρονομημένη από το παρελθόν υλική βάση και δεν έχει υπερβεί τις κοινωνικές σχέσεις που συνδέονται με την βάση αυτή, το σοσιαλιστικό καθεστώς στην ΕΣΣΔ ήταν αναπόφευκτα ευάλωτο στην ισχυρή «παραμορφωτική» επίδραση-αντίδραση του κληρονομημένου –μη μετασχηματισμένου παρελθόντος. Πόσο μάλλον που το εύρος των σοσιαλιστικών αλλαγών περιοριζόταν στο μικρότερο μέρος του πλανήτη συγκριτικά με αυτό του παγκοσμίου καπιταλιστικού συστήματος. Σ' αυτό λοιπόν το στάδιο της πρωταρχικής εμφάνισης της κομμουνιστικής κοινωνίας, όταν αυτή ακόμη απέχει παρασάγγας από τον πλήρη μετασχηματισμό του ιστορικού παρελθόντος της ανθρωπότητας, αυτό το ιστορικό παρελθόν

12. Иоффе Яков, *Мы и планета*, М., Политиздат, 1988, с. 77. (Ιόφφε Γιάκοφ, *Εμείς και ο πλανήτης*, Μόσχα, 1988, σελ.77).

βαραίνει σημαντικά πάνω στην πορεία της κοινωνικής προόδου, ενώ διατηρείται μια μεγάλη δυνατότητα και πιθανότητα ανακοπής αυτής της πορείας.

Ως ιστορικό προηγούμενο θα μπορούσαμε να αναφέρουμε την πρωταρχική εμφάνιση των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων το 14ο αιώνα στις πόλεις–κράτη και στην ύπαιθρο της Βόρειας και Κεντρικής Ιταλίας. Η εμφάνιση και εξάπλωση της σχέσης μισθωτής εργασίας – κεφαλαίου επέφερε οικονομική και πνευματική άνθιση σε πόλεις όπως η Φλωρεντία, η Μπολόνια, η Περούτζια, η Σιένα κ.α. Αυτή όμως η δυναμική της καπιταλιστικής ανάπτυξης δεν μπόρεσε να εξελιχθεί σε εκτεταμένο μετασχηματισμό των φεουδαρχικών κοινωνικών σχέσεων, οι οποίες παρέμεναν κυρίαρχες στην Ιταλία. Έτσι στα τέλη του 15ου αιώνα τα κέντρα του πρώιμου καπιταλισμού περιήλθαν σε κατάσταση οικονομικής παρακμής, με παράλληλη επανάκαμψη των φεουδαρχικών σχέσεων στην ύπαιθρο.

Την πρωταρχική εμφάνιση του καπιταλισμού ακολούθησε η παλινόρθωση της φεουδαρχίας. Κάτι ανάλογο συνέβη και με την παλινόρθωση του καπιταλισμού στις χώρες όπου για πρώτη φορά εμφανίστηκαν οι σοσιαλιστικές κοινωνικές σχέσεις. Δεν πρέπει, ωστόσο, να λησμονούμε ότι το εγχείρημα του κομμουνιστικού μετασχηματισμού της κοινωνίας δεν αφορά απλά τη μετάβαση από ένα κοινωνικό σχηματισμό σε ένα άλλο (όπως ήταν, για παράδειγμα, η μετάβαση από τη φεουδαρχία στην κεφαλαιοκρατία), αλλά αφορά το μετασχηματισμό του χαρακτήρα όλων των προηγούμενων κοινωνικών σχέσεων, όλου του προηγούμενου τύπου κοινωνικής ανάπτυξης. Πρόκειται δηλαδή για ένα εγχείρημα που ως προς το εύρος, το βάθος και τη δυσκολία των μετασχηματισμών δε συγκρίνεται με καμία κοινωνική αλλαγή και μετάβαση του παρελθόντος.

Αν τώρα, ως υπόθεση εργασίας, δεχθούμε ότι το σοβιετικό καθεστώς δεν ήταν σοσιαλιστικό, τότε θα πρέπει να απαντήσουμε στο ερώτημα: ποιο εναλλακτικό καθεστώς, που θα επιθυμούσε να ονομάζεται σοσιαλιστικό, μπορούσε να εγκαθιδρυθεί στην ΕΣΣΔ χωρίς να υιοθετήσει τη σοβιετική κρατική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής και τις προαναφερθείσες κατακτήσεις των εργαζομένων; Τι είδους σοσιαλισμός θα μπορούσε άραγε να αναπτυχθεί στη Σοβιετική Ένωση, στις συγκεκριμένες ιστορικές – υλικοτεχνικές συνθήκες, που να μη στηρίζεται στην κρατικοποίηση και την κρατική σχεδιοποίηση της παραγωγής, με όλες τις αναπόφευκτες συνέπειες και αντιθέσεις (συμπεριλαμβανομένου και του γραφειοκρατικού φαινομένου), δεδομένου του μη ώριμου κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας;

Φρονούμε ότι κανένα σοσιαλιστικό καθεστώς δε θα ήταν δυνατό να υπάρξει στις κοινωνίες των χωρών του «υπαρκτού σοσιαλισμού» χωρίς να διακρίνεται από τα στοιχεία και τις αντιφάσεις που περιγράψαμε σ' αυτό το βιβλίο. Γι' αυτό το λόγο θεωρούμε ότι το φαινόμενο της γραφειοκρατίας στις εν λόγω χώρες δεν αποτελεί μια παρέκκλιση από κάποιο «ορθό» μοντέλο - πρότυπο σοσιαλισμού, αλλά ούτε και παραμόρφωση - εκφυλισμό αυτού του καθαρού προτύπου, παρά αποτελεί αναπόφευκτο στοιχείο του πρώτου, σοσιαλιστικού, σταδίου της κομμουνιστικής κοινωνίας. Αποτελεί, δηλαδή, όπως

άλλωστε και οι εμπορευματικές - χρηματικές σχέσεις, μέρος των αντιθέσεων του πρώιμου κομμουνισμού. Κατά τη γνώμη μας, τα σοσιαλιστικά εγχειρήματα στα κράτη του «υπαρκτού σοσιαλισμού» συνιστούν μοναδική και γι' αυτό πολύτιμη αποκάλυψη των πραγματικών δυνατοτήτων, δυσκολιών, αντιφάσεων ενός σοσιαλιστικού μετασχηματισμού της κοινωνίας στα πλαίσια των ιστορικό-κοινωνικών δεδομένων του 20 ου αιώνα.

Δεν μπορούμε βέβαια να παραβλέψουμε το γεγονός ότι η ήττα του σοσιαλισμού στην ΕΣΣΔ και στις άλλες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης δημιουργεί αρκετές αμφιβολίες σχετικά με το εφικτό μιας κομμουνιστικής προοπτικής της κοινωνίας. Το ερώτημα, κατά πόσο το κομμουνιστικό ιδεώδες είναι πραγματοποιήσιμο στην εποχή μας, δεν μπορεί να απαντηθεί με την υπόδειξη κάποιων «χαλύβδινων» νομοτελειών της ιστορίας που οδηγούν αυτομάτως στον κομμουνισμό. Η δραματική εμπειρία της ΕΣΣΔ αποδεικνύει περίτρανα ότι η επανάπαυση στους αυτοματισμούς της ιστορίας οδηγεί κάθε σοσιαλιστικό εγχείρημα σε αποτυχία.

Μπορούμε όμως να απαντήσουμε στο παραπάνω ερώτημα διακρίνοντας κάποιες προϋποθέσεις, δυνατότητες, τάσεις που σκιαγραφούν στην εποχή μας μια προοπτική χειραφέτησης της εργασίας. Όσον αφορά την εμφάνιση των προϋποθέσεων του κομμουνισμού στην κεφαλαιοκρατία, οι προϋποθέσεις αυτές σχετίζονται πρωτίστως με τη διαμόρφωση της τεχνικής αναγκαιότητας του κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας στη βάση της μηχανοποιημένης παραγωγής. Η αναγκαιότητα αυτή συνιστά μιαν αντίφαση προς την κεφαλαιοκρατική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής. Η εν λόγω αντίφαση αποτελεί την ουσιώδη αντίφαση της κεφαλαιοκρατίας και μπορεί να λυθεί μόνο στην κατεύθυνση της κοινωνικοποίησης των μέσων παραγωγής στην κλίμακα όλης της ανθρωπότητας. Εδώ έγκειται ο νομοτελειακός χαρακτήρας του κομ-μουνισμού. Ας σημειώσουμε, παρεμπιπτόντως, ότι με τον όρο νομοτελειακός δεν εννοούμε φαταλιστικός, κάτι δηλαδή που αναπόφευκτα θα συμβεί. Ως κοινωνική νομοτέλεια θεωρούμε την κύρια τάση κοινωνικής εξέλιξης που διαγράφει η δυναμική διαμόρφωσης και επίλυσης της ουσιώδους αντίφασης της κοινωνίας. Αυτό βέβαια δε σημαίνει ότι η ουσιώδης αντίφαση (εν προκειμένω η αντίθεση μεταξύ του κοινωνικού χαρακτήρα των παραγωγικών δυνάμεων και της ιδιωτικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής) θα επιλυθεί οπωσδήποτε. Μια πιθανή προοπτική είναι η καταστροφή των πτυχών της αντίθεσης και της αντίθεσης καθεαυτής. Όταν, λοιπόν, κάνουμε λόγο περί νομοτελειακού χαρακτήρα του κομμουνισμού εννοούμε ότι η επίλυση - άρση της ουσιώδους αντίφασης του καπιταλισμού, εφόσον κάτι τέτοιο είναι πιθανό να συμβεί, συνεπάγεται αναπόφευκτα την κοινωνικοποίηση και τη συλλογική - κοινωνική διαχείριση των μέσων παραγωγής, τον κομμουνιστικό μετασχηματισμό της κοινωνίας.

Στη Σοβιετική Ένωση το σοσιαλιστικό καθεστώς αναπτύχθηκε στη βάση της εκμηχανισμένης παραγωγής, ενώ σημαντικό παρέμενε το μέγεθος της χειρωνακτικής εργασίας. Η υλική βάση του σοσιαλιστικού καθεστώτος δεν υπερέβαινε την αντίστοιχη υλική βάση του ώριμου καπιταλισμού. Κυρίαρχη ήταν η τυπική κοινωνικοποίηση - η κρατικοποίηση των μέσων παραγωγής.

Αναπόφευκτα διατηρούταν οι εμπορευματικές και χρηματικές σχέσεις, όντας όμως ενταγμένες σ' ένα πλαίσιο σχεδιοποιημένης διεύθυνσης της παραγωγικής δραστηριότητας. Ο διοικητικός δε μηχανισμός είχε, εν πολλοίς, γραφειοκρατικό χαρακτήρα: παράλληλα με τη διαχείριση παραγωγικών διαδικασιών διατηρούταν η διεύθυνση ανθρώπου από άνθρωπο.

Στα τέλη τη δεκαετίας του '50 και στις αρχές του '60 στην ΕΣΣΔ άρχισε η διαδικασία δημιουργίας υλικοτεχνικής βάσης αντίστοιχης του ώριμου κομμουνισμού: άρχισε η αυτοματοποίηση της παραγωγής και παράλληλα η μετάβαση από την τυπική στην ουσιαστική κοινωνικοποίηση των παραγωγικών δυνάμεων. Παρά όμως τα συγκεκριμένα βήματα που έγιναν, όπως η αυτοματοποίηση γραμμών και τμημάτων παραγωγής, η παραγωγή και χρήση ρομπότ καθώς και η χρήση ηλεκτρονικών υπολογιστών, η διαδικασία αυτή προχωρούσε με βραδείς ρυθμούς, χωρίς τον απαραίτητο στρατηγικό σχεδιασμό και την δέουσα αλλαγή - αναπροσαρμογή των σχέσεων παραγωγής. Παράλληλα άρχισαν να οξύνονται οι εσωτερικές αντιθέσεις της ΕΣΣΔ που οδήγησαν τελικά στη νίκη της αντεπανάστασης και στην ανακοπή της οικοδόμησης του κομμουνισμού.

Την ίδια περίοδο σημαντικές αλλαγές στην παραγωγική διαδικασία συντελέσθηκαν (και συντελούνται) στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες, μάλιστα με πιο γρήγορους ρυθμούς απ' ότι στις σοσιαλιστικές. Οι αλλαγές αυτές που έλαβαν τη γενική ονομασία «Επιστημονικοτεχνική Επανάσταση» τείνουν να αλλάξουν ριζικά το περιεχόμενο και τις μορφές της παραγωγικής δραστηριότητας του ανθρώπου. Επειδή πρόκειται για φαινόμενο που, στην ουσία, συνδέεται με την εμβάθυνση - ωρίμανση του κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας θα θέλαμε να σταθούμε σ' αυτό ιδιαίτερα .Έτσι θα απαντήσουμε και στο ερώτημα σχετικά με τη δυνατότητα χειραφέτησης της εργασίας στην εποχή μας. Διευκρινίζουμε ότι με τον όρο χειραφέτηση της εργασίας εννοούμε την απελευθέρωση της εργασίας από κάθε οικονομικό και διοικητικό - γραφειοκρατικό καταναγκασμό, κάτι που με τη σειρά του προϋποθέτει τη ριζική αλλαγή του χαρακτήρα της ανθρώπινης εργασίας, τη μετατροπή αυτής σε ελεύθερη δημιουργική δραστηριότητα, σε αυτοσκοπό. Εδώ πρόκειται να κάνουμε λόγο για μερικές μόνο βασικές παραμέτρους του φαινομένου της Επιστημονικοτεχνικής Επανάστασης που σκιαγραφούν μια χειραφετική δυνατότητα και προοπτική για την ανθρώπινη εργασία.

Θεμελιώδες στοιχείο της Επιστημονικοτεχνικής Επανάστασης (ο όρος ανήκει στον άγγλο φυσικό και θεωρητικό της επιστήμης Τζων Μπέρναλ) είναι η μετατροπή της επιστημονικής έρευνας και γνώσης σε καθοριστικό μέσο για τη συνεχή επαναστατικοποίηση - για τη συνεχή ποιοτική ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Κυρίαρχη τάση στην παραγωγική διαδικασία καθίσταται η αυτοματοποίηση της παραγωγής, η μετατροπή της παραγωγής σε μιαν αδιάλειπτη διαδικασία υπό τον έλεγχο του ανθρώπου χωρίς τη χρησιμοποίηση φυσικής εργασίας. Αυτό σημαίνει ότι η παραγωγική διαδικασία ρυθμίζεται αυτόματα από ειδικά μέσα και μηχανισμούς οι οποίοι μπορούν να διορθώνουν τις πιθανές αποκλίσεις και σφάλματα. Η αυτοματοποίηση

συνεπάγεται λοιπόν τη μετατροπή της παραγωγής σε μια φυσικοτεχνική διαδικασία, τον ανώτατο έλεγχο της οποίας ασκούν οι άνθρωποι, χωρίς όμως οι ίδιοι να εμπλέκονται άμεσα σε φυσικές παραγωγικές ενέργειες.

Στην αυτοματοποίηση της παραγωγής καθοριστικό ρόλο παίζει η ένταξη στην παραγωγική αλυσίδα τεχνολογιών πληροφορικής -ηλεκτρονικών συστημάτων, τα οποία πραγματοποιούν μιαν αδιάλειπτη παρακολούθηση, έλεγχο και ρύθμιση των μερών της αλυσίδας. Έτσι, διαμορφώνεται μια αμφίδρομη σχέση -ανατροφοδότηση μεταξύ των τμημάτων του παραγωγικού μηχανισμού. Τα ηλεκτρονικά αυτά συστήματα επιτρέπουν την απρόσκοπτη προσαρμογή και επαναπροσαρμογή της παραγωγικής αλυσίδας σε συνεχώς διαφοροποιούμενους όρους και κατευθύνσεις της παραγωγικής δραστηριότητας. Κατ' αυτό τον τρόπο διασφαλίζεται η σταθερότητα, ο αδιάλειπτος χαρακτήρας και η ευελιξία της παραγωγής. Στις ανεπτυγμένες μορφές αυτοματοποίησης (πλήρως αυτοματοποιημένες μονάδες παραγωγής) η παρακολούθηση και διαχείριση του συνόλου της παραγωγικής διαδικασίας γίνεται πλέον μέσω αυτόματων συστημάτων.

Μπορούμε να πούμε ότι η αυτοματοποίηση της παραγωγής αποτελεί ένα συνδυασμό αυτόματων μηχανισμών και ηλεκτρονικών μέσων συλλογής πληροφοριών, ανάλυσης δεδομένων, παροχής εντολών. Οι ηλεκτρονικοί υπολογιστές μέσω ηλεκτρονικών δικτύων μπορούν να παρακολουθούν και να συγχρονίζουν τεράστια και εξαιρετικά περίπλοκα παραγωγικά συγκροτήματα, ευρισκόμενα ακόμη και σε μεγάλη απόσταση μεταξύ τους, ενώ παράλληλα αντιμετωπίζουν και διορθώνουν, στα πλαίσια φάσματος προγραμματισμένων δυνατοτήτων, απρόβλεπτες καταστάσεις και λάθη. Εν δυνάμει, τα εν λόγω μέσα είναι σε θέση να συνενώσουν με ηλεκτρονικό τρόπο το σύνολο της παραγωγικής δραστηριότητας της κοινωνίας, παρέχοντας τη δυνατότητα καθολικής παρακολούθησης και ελέγχου της παραγωγής καθώς και τη δυνατότητα καθολικής πρόσβασης στα μέρη του παραγωγικού οργανισμού, ώστε οι άνθρωποι να παρεμβαίνουν και να ρυθμίζουν το οποιοδήποτε σημείο της παραγωγικής διαδικασίας.

Σημαντικό, επίσης, στοιχείο στην αυτοματοποίηση της παραγωγής είναι η εισαγωγή ρομπότ στην παραγωγική αλυσίδα. Τα ρομπότ αποτελούν ευκίνητους μηχανισμούς πολλαπλών δυνατοτήτων και χρήσεων, τα εργαλειακά μέρη των οποίων λειτουργούν με τρόπο παρόμοιο με του ανθρώπινου χεριού. Εξοπλισμένα με ηλεκτρονικούς υπολογιστές, αισθητήρες και συστήματα τηλεκίνησης τα ρομπότ αντικαθιστούν πλέον τον άνθρωπο, αφενός μεν, σε μια πληθώρα βαριών, ανθυγιεινών ή ανιαρών - μονότονων χειρωνακτικών εργασιών (εργασιών φορτοεκφόρτωσης, μεταφοράς, τροφοδοσίας μηχανής, συναρμολόγησης κλπ), αφετέρου δε, σε μια σειρά δραστηριοτήτων άμεσης επίβλεψης, παρακολούθησης και ρυθμιστικής παρέμβασης (εντοπισμού και διόρθωσης αποκλίσεων, αλλαγής προγράμματος των μηχανών, εγκατάστασης ή αλλαγής εξαρτημάτων κλπ).

Μια από τις σπουδαιότερες παραμέτρους της επιστημονικοτεχνικής επανάστασης είναι η ανακάλυψη και μελέτη βαθύτερων δομών του υλικού μικρόκοσμου κάτι που επαναστατικοποιεί όλους τους κλάδους των φυσικών

επιστημών. Το γεγονός αυτό έχει και άμεσες παραγωγικές συνέπειες αφού οδηγεί στη χρήση νέων πηγών ενέργειας αλλά και στη χημικοποίηση της παραγωγής, στην παραγωγή τεχνητών υλικών με προκαθορισμένες ιδιότητες. Στα πλαίσια της διαδικασίας αυτοματοποίησης της παραγωγής αρκετές μηχανικές διαδικασίες και λειτουργίες αντικαθίστανται από χημικές - από χημικές αντιδράσεις. Παράλληλα διαφαίνεται η δυνατότητα για μια παραγωγική δραστηριότητα βιολογικού χαρακτήρα μέσω της χρήσης της οργανικής ύλης σε παραγωγικές διαδικασίες (βιοτεχνολογίες).

Στην πορεία αυτοματοποίησης της παραγωγής η εργασία που συνδέεται με τον άμεσο χειρισμό των μέσων παραγωγής αρχίζει να εξαφανίζεται ενώ κυρίαρχο ρόλο αρχίζει να παίζει η εργασία για το σχεδιασμό και τη διεύθυνση των μέσων παραγωγής. Στα πλαίσια αυτά η επιστημονική εργασία γίνεται παραγωγική δύναμη. Οι επιστημονικές ανακαλύψεις επιφέρουν πλέον ταχύτατες αλλαγές στην τεχνική και στην τεχνολογία της παραγωγής. Η τεχνική και η παραγωγή δεν μπορούν να αναπτύσσονται αποτελεσματικά χωρίς τη διαρκή αλληλοσχέση με την επιστημονική έρευνα. Αλλά και η επιστήμη δεν μπορεί να αναπτύσσεται χωρίς να στηρίζεται στα δεδομένα της σύγχρονης τεχνικής και παραγωγής. Η επιστήμη, η τεχνική και η παραγωγή αποτελούν πλέον εσωτερικά συνυφασμένα μέρη ενός ενιαίου συστήματος, όπου όχι μόνο η επιστήμη καθίσταται άμεση παραγωγική δύναμη αλλά και η παραγωγή καθίσταται «τεχνολογική εφαρμογή της επιστήμης»[13].

Ας σημειώσουμε, παρεμπιπτόντως, ότι η χρήση των υπολογιστών και της πληροφορικής αλλάζει ριζικά το χαρακτήρα της επιστημονικής έρευνας. Οι ερευνητές αποκτούν τη δυνατότητα επεξεργασίας και αξιοποίησης τεράστιου αριθμού δεδομένων. Παράλληλα οι ηλεκτρονικοί υπολογιστές επιτρέπουν την εικονική αναπαράσταση και παρακολούθηση, με μεγάλη πιστότητα προσομοίωσης, πειραματικών εγχειρημάτων και διαδικασιών, ώστε να μελετώνται φαινόμενα η πειραματική αναπαράσταση των οποίων σε φυσικά μεγέθη είναι είτε αδύνατη είτε εξαιρετικά δύσκολη. Κατ' αυτό τον τρόπο οι υπολογιστές και γενικά οι τεχνολογίες πληροφορικής μειώνουν σημαντικά την απόσταση μεταξύ επιστημονικής υπόθεσης και επιστημονικής ανακάλυψης, ενώ στην εφαρμοσμένη έρευνα μειώνουν τη διαφορά μεταξύ των επιθυμητών στοιχείων - ιδιοτήτων του σχεδιαζόμενου προϊόντος, από τη μια μεριά, και του τελικού αποτελέσματος, από την άλλη. Μπορούμε να πούμε ότι τα αυτοματοποιημένα μέσα παραγωγής, οι ηλεκτρονικοί υπολογιστές και η πληροφορική μειώνουν στο ελάχιστο τη διαφορά μεταξύ των παραγωγικών στόχων της κοινωνίας και των αποτελεσμάτων της παραγωγής. Αυτό συμβάλλει τα μέγιστα στη διαμόρφωση της δυνατότητας ενός εξαιρετικά αξιόπιστου και αποτελεσματικού σχεδιασμού της παραγωγικής δραστηριότητας.

Οι τεράστιες αλλαγές που επιφέρει στην παραγωγική διαδικασία η επιστημονικοτεχνική επανάσταση αλλάζουν ριζικά τη θέση του ανθρώπου στην παραγωγή, το χαρακτήρα και το περιεχόμενο της εργασίας του. Ο άνθρωπος

13. Μαρξ Κ., *Το Κεφάλαιο*, τ.1, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1978 , σελ.647.

αντί να υπηρετεί τις μηχανές ασχολείται πλέον με τον προγραμματισμό και την επιτήρηση αυτοματοποιημένων συστημάτων παραγωγής. Ο εργαζόμενος όλο και περισσότερο παύει να αποτελεί άμεσο, φυσικό παράγοντα της παραγωγικής διαδικασίας. Η εργασία του γίνεται κυρίως διανοητική και προσανατολίζεται στην προετοιμασία της παραγωγής ,στην τεχνική διοίκηση, στο σχεδιασμό και στην έρευνα. Σύμφωνα με τη μεγαλοφυή μαρξική πρόβλεψη «…παύει μ' αυτή την ανάπτυξη η άμεση εργασία να αποτελεί τέτοια βάση της παραγωγής, από τη μια μεριά γιατί γίνεται πιο πολύ εποπτική και ρυθμιστική δραστηριότητα · αλλά επίσης και επειδή το προϊόν παύει να είναι προϊόν της μεμονωμένης άμεσης εργασίας και σαν παραγωγός εμφανίζεται, αντίθετα, ο συνδυασμός της κοινωνικής δραστηριότητας.»[14].

Η μετατροπή της επιστήμης σε παραγωγική δύναμη οδηγεί στην εξάλειψη του διαχωρισμού μεταξύ της παραγωγής γνώσεων και της υλικής παραγωγής αφού οι εργαζόμενοι γίνονται πλέον φορείς και δημιουργοί επιστημονικών γνώσεων. Αυτό σηματοδοτεί μια τάση υπέρβασης της αντίθεσης μεταξύ πνευματικής και φυσικής εργασίας καθώς και υπέρβασης του υποδουλωτικού καταμερισμού εργασίας εν γένει. Θα πρέπει επίσης να επισημάνουμε ότι η εργασία που αποσκοπεί στην παραγωγή γνώσεων - η επιστημονική εργασία έχει κατεξοχήν ερευνητικό χαρακτήρα και δημιουργικό περιεχόμενο και απαιτεί τη διαρκή και πολύπλευρη ανάπτυξη των γνώσεων και των δεξιοτήτων των εργαζομένων. Ως συνέπεια των εν λόγω αλλαγών η εργασία αρχίζει να μετατρέπεται σε εσωτερική ανάγκη του ανθρώπου, σε αυτοσκοπό.

Είναι σημαντικό να αναφερθεί εδώ ότι η επιστημονική εργασία, ως δραστηριότητα παραγωγής και ανταλλαγής γνώσεων, έχει εκ φύσεως κοινωνικό χαρακτήρα, αφού γίνεται με μέσα (γλώσσα, σύμβολα, κεκτημένες γνώσεις) τα οποία αποτελούν συλλογικό δημιούργημα και απόκτημα της ανθρωπότητας, καθολικό μέσο ύπαρξης των ανθρώπων. Ο Κ.Μαρξ ονομάζει την επιστημονική εργασία, όλες τις επιστημονικές ανακαλύψεις και εφευρέσεις, «καθολική εργασία» (Allgemeine Arbeit), προϋπόθεση της οποίας «αποτελεί, ενμέρει, η συνεργασία με ζώντες, ενμέρει η χρησιμοποίηση των εργασιών των προγόνων»[15]. Η επιστημονική εργασία αναπτύσσεται μόνο μέσω της ελεύθερης διακίνησης - διάδοσης των «προϊόντων» της, των γνώσεων. Η διακίνηση όμως αυτή δεν αποξενώνει το προϊόν της εργασίας από τους παραγωγούς του: η χρήση - «κατανάλωση» των επιστημονικών γνώσεων τις μετατρέπει σε συλλογικό επίτευγμα – κεκτημένο της ανθρωπότητας, ενώ, ταυτόχρονα, παραμένουν κτήμα του κάθε ανθρώπου ξεχωριστά. Ο τρόπος παραγωγής, λοιπόν, που στηρίζεται, κατεξοχήν, στην παραγωγή γνώσεων καθιστά εφικτή την άρση της αποξένωσης των παραγωγών από τα προϊόντα της εργασίας τους.

Ειρήσθω εν παρόδω, ότι η προοπτική κατάργησης της άμεσης – φυσικής εργασίας σηματοδοτεί την προοπτική κατάργησης των εμπορευματικών -

---

14.Μαρξ Κ., *Βασικές γραμμές της κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*,τ.Β', ό.π., σελ. 542.

15. Μαρξ Κ. ,*Το Κεφάλαιο* , τ.3, Σύγχρονη Εποχή , Αθήνα ,1978 , σελ. 135 .Βλ. και Marx, Engels, *Werke* , Band 25, Dietz Verlag , Berlin , 1984 , σελ. 113-114

χρηματικών σχέσεων. Η εργασία των ξεχωριστών εργαζομένων, όταν αυτή καθίσταται ως επί το πλείστον επιστημονική - καθολική εργασία, δεν μπορεί πλέον να μετρηθεί, αφού συμμετέχει στη συλλογική εργασιακή προσπάθεια όχι μέσω της ανταλλαγής ξεχωριστών - επί μέρους εργασιακών αποτελεσμάτων αλλά ως οργανικά ενσωματωμένη στην ενιαία καθολική – επιστημονική εργασία της ανθρωπότητας και ως οργανικό μέρος ενός ενιαίου εργασιακού αποτελέσματος: «Από τη στιγμή που η εργασία στην άμεση μορφή παύει να αποτελεί τη μεγάλη πηγή του πλούτου, παύει - αναγκαστικά - ο χρόνος εργασίας να είναι μέτρο του πλούτου, και άρα η ανταλλακτική αξία μέτρο της αξίας χρήσης»[16].

Όπως αναφέρθηκε η χρήση των σύγχρονων ηλεκτρονικών μέσων συλλογής, επεξεργασίας, αποθήκευσης και διάδοσης πληροφοριών δίνει στους ανθρώπους δυνατότητες καθολικής πρόσβασης στα μέρη του παραγωγικού οργανισμού της κοινωνίας. Κυρίως, όμως, παρέχει τη δυνατότητα καθολικής σύνδεσης και επικοινωνίας μεταξύ των ανθρώπων. Αντί, λοιπόν, ενός κεντρικού κάθετου - ιεραρχικού συστήματος συλλογής πληροφοριών για τα μέρη του συνόλου, δημιουργείται η δυνατότητα ενός οριζόντιου ευέλικτου και ανατροφοδοτούμενου συστήματος ταχύτατης διακίνησης πληροφοριών, όπου το κάθε μέρος (μια παραγωγική μονάδα, μια ομάδα εργαζομένων, ένας καταναλωτικός συνεταιρισμός, το κάθε άτομο ξεχωριστά) λαμβάνει διαρκώς πληροφορίες για το σύνολο, επικοινωνεί και αλληλεπιδρά άμεσα με το καθένα από τα υπόλοιπα μέρη και μπορεί να αναπροσαρμόζεται συνεχώς στις αλλαγές που συμβαίνουν στο σύστημα. Η χρήση των εν λόγω ηλεκτρονικών μέσων δίνει, για πρώτη φορά στην ιστορία της ανθρωπότητας, τη δυνατότητα άμεσης συνένωσης των μεμονωμένων κρίκων της παραγωγικής αλυσίδας και υπέρβασης, παράλληλα, των φυσικών - χωρικών κενών μεταξύ τους σε ένα ενιαίο και, εν πολλοίς, αυτορυθμιζόμενο σύστημα, σε μιαν ενιαία φυσικο - τεχνική διαδικασία.

Γίνεται πλέον φανερό από τα προηγούμενα ότι οι αλλαγές στο χαρακτήρα της εργασίας που επιφέρει η επιστημονικοτεχνική επανάσταση είναι ασύμβατες όχι μόνο με την κεφαλαιοκρατία και την ιδιωτική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής αλλά και με το γραφειοκρατικό μοντέλο οργάνωσης της εργασίας και της κοινωνίας που κυριάρχησε στα πρώτα σοσιαλιστικά καθεστώτα. Οι συγκεκριμένες αλλαγές, στο βαθμό που συντελούνται και ολοκληρώνονται, καθιστούν εφικτή τη μετάβαση από την τυπική στην ουσιώδη και αυθεντική κοινωνικοποίηση της παραγωγής. Παράλληλα καθιστούν την αυτοδιαχειριστική δραστηριότητα των ανθρώπων όχι μόνο δυνατή αλλά και αναγκαία για τη διατήρηση και την εύρυθμη λειτουργία της κοινωνικής παραγωγής συνολικά. Οι νέες παραγωγικές δυνάμεις που αναπτύσσονται όχι μόνο διαμορφώνουν τις προϋποθέσεις για την πολύπλευρη ανάπτυξη όλων των ανθρώπων ως προσωπικοτήτων, αλλά καθιστούν κάτι τέτοιο αναγκαίο, προκειμένου οι άνθρωποι, τα υποκείμενα της παραγωγής, να είναι σε θέση να ελέγξουν και

16. Μαρξ Κ., *Βασικές γραμμές της κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας* ,τ.Β', ό.π., σελ. 538

να διευθύνουν τις δυνάμεις αυτές. Επίσης, αναγκαία καθίσταται η συνένωση των ανθρώπων σε παγκόσμιο επίπεδο, ώστε να γίνει εφικτή η συλλογική, παγκοσμίου επιπέδου, διαχείριση των νέων παραγωγικών δυνάμεων, οι οποίες είναι παγκόσμιας εμβέλειας και με παγκόσμιες συνέπειες από τη λειτουργία τους.

Μέσα, λοιπόν, από αυτό το νέο χαρακτήρα της εργασίας και της παραγωγής που τείνει να διαμορφωθεί θα πρέπει να εκτιμήσουμε τις δυνατότητες και τις προοπτικές ενός σοσιαλιστικού εγχειρήματος στην εποχή μας. Αυτό σημαίνει ότι είναι αναπόφευκτα ουτοπικά εκείνα τα θεωρητικά σχήματα που φαντάζονται τη σοσιαλιστική προοπτική σαν μια επανάληψη κάποιων «ένδοξων» περιόδων και «καταξιωμένων» μεθόδων σοσιαλιστικής οικοδόμησης στην πρώην ΕΣΣΔ ή σε άλλες σοσιαλιστικές χώρες. Αυτά τα σχήματα είναι προσανατολισμένα στο παρελθόν και εξ ορισμού καταδικασμένα στις ήττες του παρελθόντος. Αντιθέτως, πιστεύουμε ότι οι αντιφάσεις και τα προβλήματα που γνώρισε ο πρώιμος σοσιαλισμός, συμπεριλαμβανομένου και του γραφειοκρατικού εκφυλισμού της εργατικής εξουσίας, θα αντιμετωπισθούν αποτελεσματικά σ' ένα μελλοντικό σοσιαλιστικό εγχείρημα μόνο στο βαθμό κατανόησης και σκόπιμης αξιοποίησης των νέων δυνατοτήτων για μια ουσιώδη -αυθεντική κοινωνικοποίηση της παραγωγικής δραστηριότητας των ανθρώπων. Ειδάλλως, ένα αίτημα χειραφέτησης της εργασίας που δε θα στηρίζεται στην επισήμανση των δυνατοτήτων ριζικού μετασχηματισμού των όρων της εργασίας και άρσης τελικά του υποδουλωτικού της χαρακτήρα θα παραμένει, μοιραία, ουτοπικό ιδεώδες.

Θα πρέπει όμως να επισημάνουμε, εν κατακλείδι, ότι η απότοκη της επιστημονικοτεχνικής επανάστασης ωρίμανση του κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας αποτελεί μεν μια κυρίαρχη τάση στις ανεπτυγμένες κεφαλαιοκρατικές κοινωνίες πλην όμως η τάση αυτή είναι αδύνατο να ολοκληρωθεί στα πλαίσια των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων. Πιθανή ολοκλήρωση αυτής της τάσης στα πλαίσια της κεφαλαιοκρατίας θα σήμαινε την απόλυτη εκτόπιση της ζωντανής εργασίας από τη παραγωγή, τον αυτόματο μηδενισμό του ποσοστού του κέρδους και συνεπώς την αυτοκαταστροφή του καπιταλισμού, κάτι που φαίνεται αδύνατο. Παράλληλα με την τάση ολοκλήρωσης των καπιταλιστικών οικονομιών, παρατηρούμε την αναπαραγωγή, σε αύξουσα κλίμακα, του ανταγωνισμού μεταξύ των επιμέρους εμπορευματοπαραγωγών καθώς και την αναπαραγωγή της αποξένωσης των επιμέρους παραγωγικών δυνάμεων.

Όσο περισσότερο ωριμάζει ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας στα πλαίσια της κεφαλαιοκρατίας τόσο περισσότερο οξύνεται η αντίθεση μεταξύ των παραγωγικών δυνάμεων και της ιδιωτικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής. Οι τεράστιες - παγκοσμίου χαρακτήρα και εμβέλειας παραγωγικές δυνάμεις που γεννά η επιστημονικοτεχνική επανάσταση μετατρέπονται στα πλαίσια της κεφαλαιοκρατίας σε μέσα ανταγωνισμού και καταστροφής. Καταστροφής του παραγωγικού δυναμικού ολόκληρων κρατών, καταστροφής του ανθρώπου ως κύριας παραγωγικής δύναμης, καταστροφής, σε τεράστια –πρωτόγνωρη κλίμακα, του φυσικού περιβάλλοντος.

Τα παραπάνω συντελούνται σε μια ιστορική συγκυρία όπου η νίκη της κεφαλαιοκρατικής Δύσης επί του σοσιαλιστικού στρατοπέδου –του αντιπάλου δέους, η επακόλουθη παγκοσμιοποίηση της κεφαλαιοκρατικής οικονομίας, η παγκόσμια κυριαρχία των πολυεθνικών, συνοδευόμενη από την ολομέτωπη επέλαση του κεφαλαίου σε θεμελιώδη δικαιώματα και κατακτήσεις των εργαζομένων, γεννούν την αυταπάτη του τέλους της ιστορίας, καλλιεργούν τη βεβαιότητα μιας εμπειρικής –καθημερινής συνείδησης για τη μοναδικότητα της καπιταλιστικής προοπτικής. Σ' αυτή την άχαρη ιστορική συγκυρία του θριάμβου συντηρητικών-αντιδραστικών ιδεών και πρακτικών η ένδοξη και συνάμα τραγική ιστορία της οικοδόμησης του σοσιαλισμού στην ΕΣΣΔ μας υπενθυμίζει ότι το καπιταλιστικό μέλλον δεν είναι μονόδρομος, ότι από τις αντιθέσεις της κεφαλαιοκρατίας είναι δυνατό να ξεπηδήσει μια εναλλακτική σοσιαλιστική κοινωνία.

Μπροστά στα προβλήματα και τις προκλήσεις της εποχής μας η θεωρητική αναζήτηση των σύγχρονων δυνατοτήτων και προϋποθέσεων του σοσιαλισμού και συνάμα η νηφάλια αποτίμηση της ιστορικής εμπειρίας των χωρών του «υπαρκτού σοσιαλισμού» συνιστά υπόθεση στρατηγικής αλλά και υπαρξιακής σημασίας για τις δυνάμεις που επιδιώκουν τη χειραφέτηση της εργασίας. Χωρίς αποτελεσματική σοσιαλιστική στρατηγική δεν μπορεί να υπάρξει αποτελεσματική σοσιαλιστική πρακτική.

Η υπέρβαση της κεφαλαιοκρατίας και η χειραφέτηση της εργασίας στην πορεία προς την αταξική κοινωνία αποτελούν ζήτημα πανανθρώπινης σπουδαιότητας. Το δίλημμα σοσιαλισμός ή βαρβαρότητα είναι σήμερα επίκαιρο όσο ποτέ άλλοτε.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Albrow M., *Bureaucracy*, Pall Mall Press, London, 1970

Ανδρουλάκης Μ., *Σοσιαλιστική αυτοδιοίκηση, αυτοδιαχείριση. Προβλήματα γραφειοκρατίας*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1983

Αντιπολιτευτικές τάσεις στη Σοβιετική Ένωση. Οι θέσεις των μαρξιστών διαφωνούντων, Οδυσσέας, Αθήνα,1978

Άρσιτς Ντράγκινια, *Κοινωνικές και οικονομικές ρίζες του σταλινισμού*, εκδ. Ωκεανίς

Βαζιούλιν Β.Α.,*Η λογική της ιστορίας .Ζητήματα θεωρίας και μεθοδολογίας*, Μόσχα , 1988

Βαζιούλιν Β.Α., *Η διαλεκτική του ιστορικού προτσές και η μεθοδολογία της έρευνάς του*, Σύγχρονη Εποχή , Αθήνα, 1988

Βαζιούλιν Β.Α., «Ιστορία και κομμουνιστικό ιδανικό», *Διαλεκτική*, τεύχος 2, 1990 , σελ.61-73

Βαζιούλιν Β.Α., «Για τη Ρωσία και τον κομμουνισμό σήμερα», *Αριστερή ανασύνταξη*, τεύχος 4-5,1994,σελ.45-69

Βαζιούλιν Β.Α., «Η λογική της ιστορίας και οι προοπτικές της ανθρωπότητας», *Ουτοπία*, τεύχος 39, 2000, σελ.19-30

Βακαλιός Θ., *Η επιστημονικο-τεχνική επανάσταση, ο σοσιαλισμός και ο άνθρωπος*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1979

Βακαλιός Θ. *Κρίσιμη ώρα του υπαρκτού σοσιαλισμού*, εκδ.Γνώσεις, Αθήνα,1989

Βαλοβόι Ντ.Β., Λαψινά Γκ.Ε., *Ο σοσιαλισμός και οι εμπορευματικές σχέσεις* , εκδ.Εκονόμικα, Μόσχα, 1972

Blau P., Meyer M., *Bureaucracy in Modern Society*, Random House, N.Y.,1971

Bookchin Murray, *Προς μιαν απελευθερωτική τεχνολογία*, Διεθνής Βιβλιοθήκη, 1979

Βοσλένσκυ Μιχαήλ, *Η Νομενκλατούρα. Οι προνομιούχοι της Σοβιετικής Ένωσης*, εκδ.«Νεοεκδοτική»ΕΠΕ, Αθήνα, 1981

Βρανίτσκι Π., *Ιστορία του μαρξισμού*, τ.1,2, Οδυσσέας, Αθήνα, 1976

Burnham J., *Η επανάσταση των διευθυντών*, εκδ.Κάλβος

Crozier Michel, *The bureaucratic phenomenon*,The University of Chicago Press , 1964

Γιαλλουρίδης Χρ.,Τσαρδανίδης Χ. (επιμ.), *Η Σοβιετική Ένωση από τη μετεξέλιξη στην αποσύνθεση*, εκδ. Θεμέλιο

Γιεριόμιν Α.Μ., *Η διαδικασία παλινόρθωσης του καπιταλισμού στην ΕΣΣΔ*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1994.

Γκουντόζνικ Γκ.Σ., *Η επιστημονικοτεχνική πρόοδος*, εκδ.Ναούκα, Μόσχα, 1970

Γκούσιεφ Α., «Η μη αναγνωρισμένη τάξη: ο Λέων Τρότσκι για τη σοβιετική γραφειοκρατία», *Αλτερνατίβι*, τεύχος 2, 1998,σελ.148-162.

Γραφειοκρατία .Συλλογή κειμένων, εκδ.Θεωρία, Αθήνα, 1982

Δαφέρμος Μ., «Σχεδιασμός και αγορά: Εξέλιξη των απόψεων στην ΕΣΣΔ», *Διαλεκτική* ,τεύχος 4, 1990, σελ.47-65

Δαφέρμος Μ., «Για την Πολιτική Οικονομία του Σοσιαλισμού. Ιστορία και Πραγματικότητα», *Αριστερή ανασύνταξη*, τεύχος 11-12, 1997,σελ.73-100

Δαφέρμος Μ. ,Πατέλης Δ.,«Περεστρόικα: αντιφάσεις και δυνατότητες», *Διαλεκτική* , τεύχος 1 , 1990 ,σελ.63-83

Δαφέρμος Μ., Παυλίδης Π., Πατέλης Δ., «Ποια κληρονομιά απαρνούμαστε», *Ουτοπία* , τεύχος 13, 1994, σελ.55-67

Δαφέρμος Μ., Παυλίδης Π., Πατέλης Δ., «Για τις νομοτέλειες της μετάβασης στον κομμουνισμό. Σοσιαλισμός, κομμουνισμός και αντεπανάσταση.», *Αριστερή ανασύνταξη*, τεύχος 7-8, 1995, σελ. 47-76

Δεσποτόπουλος Κ., *Συμβολή στη φιλοσοφία της εργασίας*, εκδ.Παπαζήση, Αθήνα , 1997

Dickson David , *Εναλλακτική τεχνολογία*, εκδ.Κάλβος, Αθήνα, 1985

Djilas Milovan, *The New Class*, Praeger, New York, 1962

Djilas Milovan, *Το πρόσωπο του ολοκληρωτισμού*, εκδ.Νόβοστι, Μόσχα, 1992

Εκατόν σαράντα συζητήσεις με τον Μόλοτοφ .Από το ημερολόγιο του Φ.Τσούεφ, εκδ. Τέρρα, Μόσχα , 1991

Εκτιμήσεις και προβληματισμοί για τους παράγοντες που καθόρισαν την ανατροπή του σοσιαλιστικού συστήματος στην Ευρώπη. Η αναγκαιότητα και επικαιρότητα του σοσιαλισμού ,Κ. Ε. του Κ.Κ.Ε ,Αθήνα 1996

Ελλενστέιν Ζαν, *Ιστορία της Σοβιετικής Ένωσης* ,τ.1,2 , εκδ.Θεμέλιο

Ελλενστέιν Ζαν, *Ιστορία του σταλινικού φαινομένου*, εκδ.Θεμέλιο, Αθήνα, 1980

Εναλλακτική λύση: επιλογή πορείας, εκδ. Μύσλ, Μόσχα, 1990

Ένγκελς Φ. , *Αντι - Ντύρινγκ*, εκδ. Αναγνωστίδης, Αθήνα, 1963

Ένγκελς Φ.,*Ουτοπιστικός σοσιαλισμός και επιστημονικός σοσιαλισμός*, εκδ.Θεμέλιο ,Αθήνα , 1983

Ένγκελς Φ., «Περί εξουσίας», στο: Μαρξ Κ., Ένγκελς Φ., *Έργα*, τ.18 , 2η ρωσ. έκδοση, Μόσχα , 1961

Ζασλάφσκαγια Τ.Ι, Ριφκινα Ρ.Β. (επιμ.), *Οικονομική κοινωνιολογία και περεστρόικα* , εκδ.Προγκρές, Μόσχα, 1989

Galbraith J., *Το νέο βιομηχανικό κράτος*, εκδ. Παπαζήση

Η αλλοτρίωση της εργασίας, εκδ.Εκονόμικα, Μόσχα, 1989

Η επιστημονικοτεχνική επανάσταση και ο άνθρωπος, εκδ.Ναούκα, Μόσχα, 1977

Η ιστορία της πολιτικής οικονομίας του σοσιαλισμού, Λένινγκραντ, 1983

Η οικονομία της αυτοματοποίησης, εκδ.Εκονόμικα, Μόσχα, 1989

Η φωτιά του Προμηθέα, εκδ.Νησίδες, Αθήνα,1998

Ιλιένκοφ Ε.Β., *Φιλοσοφία και πολιτισμός*, εκδ.Πολιτιζντάτ, Μόσχα, 1991

Ιόφφε Γιάκοφ, *Εμείς και ο πλανήτης*, εκδ.Πολιτιζντάτ, Μόσχα, 1988

Καγκαρλίτσκι Μπόρις, *Παλινόρθωση στη Ρωσία*, εκδ.Στάχυ, Αθήνα, 1996

Κάππος Κ., *Κριτική του σοβιετικού σχηματισμού*, εκδ.Αλφειός, Αθήνα , 2000

Καρατούεφ Α.Γκ., *Η σοβιετική γραφειοκρατία .Το σύστημα πολιτικο-οικονομικής κυριαρχίας και η κρίση του (1919-1991)*, εκδ. Βεζέλιτσα, Μπέλγκοραντ, 1993

Καρίλιο Σ., «*Ευρωκομμουνισμός*» *και κράτος*, εκδ.Θεμέλιο

Καστοριάδης Κ.,*Η γραφειοκρατική κοινωνία*, 1 *Οι παραγωγικές σχέσεις στη Ρωσία*, εκδ. ύψιλον / βιβλία, Αθήνα, 1985

Καστοριάδης Κ., *Η γραφειοκρατική κοινωνία*, 2 *Η επανάσταση κατά της γραφειοκρατίας*, εκδ. ύψιλον / βιβλία, Αθήνα, 1985

Κλαουντίν Φερνάντο, *Ευρωκομμουνισμός και Σοσιαλισμός*, εκδ.Μπουκουμάνη, Αθήνα,1978

Κλιφ Τόνυ, *Κρατικός καπιταλισμός στη Ρωσία*, εκδ. Παρουσία, Αθήνα, 1983

Κολοντάϊ Αλεξάνδρα , *Εργατική αντιπολίτευση*, εκδ.Βέργος

Κοριά Μπένζαμεν , *Ρομποτική* , εκδ. Α/συνέχεια, Αθήνα , 1988.

Κοσολάποφ Ρ.Ι., «"Ο σοβιετικός τρόπος παραγωγής": υπόθεση ή πραγματικότητα;», *Βέστνικ Μ.Γκ.Ου.*, *Θεωρία του επιστημονικού κομμουνισμού*, τεύχος 1,1990,σελ.42-52

Κουλεσόφ Β., Λατίνοβα Ν., *Η επιστήμη, η τεχνική, ο άνθρωπος*, εκδ.Πολιτιζντατ, Μόσχα , 1990

Κόφλερ Λέο, *Σταλινισμός και γραφειοκρατία* ,εκδ.Μαρξιστική συζήτηση

Κρεβνιέβιτς Β.Β., *Η αυτοματοποίηση και η ικανοποίηση από την εργασία*, εκδ. Μυσλ, Μόσχα, 1987

Κρεβνιέβιτς Β.Β., *Οι κοινωνικές συνέπειες της αυτοματοποίησης*, εκδ.Ναούκα, Μόσχα, 1985

Λένιν Β.Ι., «Τι να κάνουμε;», στο: Λένιν Β.Ι., *Άπαντα,* τ.6, Σύγχρονη Εποχή

Λένιν Β.Ι.,« Κράτος και επανάσταση», στο: Λένιν Β.Ι., *Άπαντα*, τ.27, Σύγχρονη Εποχή

Λένιν Β.Ι. ,«Τα άμεσα καθήκοντα της σοβιετικής εξουσίας», στο: Λένιν Β.Ι., *Άπαντα*, τ.36 , Σύγχρονη Εποχή

Λένιν Β.Ι., «Το πρόγραμμα του Ρωσικού Κομμουνιστικού Κόμματος (των μπολσεβίκων)», στο: Λένιν Β.Ι., *Άπαντα* , τ.38, Σύγχρονη Εποχή

Λένιν Β.Ι.,«Το VIII πανρωσικό συνέδριο των σοβιέτ», στο: Λένιν Β.Ι., *Άπαντα*, τ.42, Σύγχρονη Εποχή

Λένιν Β.Ι., «Το ΙΙ πανρωσικό συνέδριο των μεταλλωρύχων», στο: Λένιν Β.Ι., *Άπαντα*, τ.42, Σύγχρονη Εποχή

Λένιν Β.Ι., «Προς τον Μ.Φ.Σοκολόφ» στο: Λένιν Β.Ι., *Άπαντα*, τ.52, Σύγχρονη Εποχή.

Λεφόρ Κ., *Τι είναι η γραφειοκρατία*, Εκδοτική Ομάδα, Θεσ/νικη, 1985

Λιγκατσόφ Γ.Κ., *Το αίνιγμα Γκορμπατσόφ*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1994.

Λούκατς Γκέοργκ, *Αστική και σοσιαλιστική δημοκρατία*, εκδ.Κριτική, Αθήνα, 1987

Λούκατς Γκέοργκ, *Μαρξισμός και σταλινισμός*, εκδ.Γράμματα Αθήνα ,1978

Λουκιάνοφ Α., *Το πλασματικό και το πραγματικό πραξικόπημα*, εκδ.Μανουσκρίπτ, Μόσχα ,1993

Luxemburg Rosa, *Η ρωσική επανάσταση*, εκδ.Κοροντζή, Αθήνα, 1978

Μακάροφ Μπ.Ι., *Κριτική του τροτσκισμού επί θεμάτων οικοδόμησης του σοσιαλισμού στην ΕΣΣΔ*, εκδ.Μυσλ, Μόσχα , 1965

Mandel E., *Power and Money. A Marxist Theory of Bureaucracy*, εκδ.Verso, London-New York, 1992.

Μάμφορντ Λ., *Τέχνη και τεχνική*, εκδ.Νησίδες , Αθήνα , 1997

Μαξίμοφ Μ., «Πώς να υπάρξουμε;» στο: *Ιστορία και πραγματικότητα: μαθήματα θεωρίας και πρακτικής*, Μόσχα ,1995

Μάρκοβιτς Μιχαήλο, *Αυτοδιαχείριση*, εκδ.Επίκουρος, Αθήνα, 1975

Μάρκοβιτς Ντανίλο, *Η κοινωνιολογία της εργασίας*, εκδ.Προγκρές, Μόσχα, 1988

Μαρκούζε Χ. , *Ο μονοδιάστατος άνθρωπος*, εκδ.Παπαζήση

Μαρξ Κ.,«Η δικαίωση του ανταποκριτή από το Μοζέλα.», στο: Μαρξ Κ., Ένγκελς Φ. *Έργα*, τ.1 , 2-η ρωσ. έκδοση, Μόσχα , 1955

Μαρξ Κ., *Κριτική της εγελιανής φιλοσοφίας του δικαίου*, εκδ.Παπαζήση, Αθήνα,1978

Μαρξ Κ. , *Το εβραϊκό ζήτημα* , εκδ.Οδυσσέας, Αθήνα , 1978

Μαρξ Κ., Ένγκελς Φ, *Η γερμανική ιδεολογία*, τ.1,2, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1979

Μαρξ Κ., *Η αθλιότητα της φιλοσοσφίας*, εκδ.Αναγνωστίδη

Μαρξ Κ., Ένγκελς Φ., *Μανιφέστο του κομμουνιστικού κόμματος*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα,1982

Μαρξ Κ., *Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1983

Μαρξ Κ., *Βασικές γραμμές της κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*, τ.Α', εκδ.Στοχαστής, Αθήνα,1989

Μαρξ Κ., *Βασικές γραμμές της κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*, τ.Β', εκδ.Στοχαστής, Αθήνα ,1990

Μαρξ Κ., *Το Κεφάλαιο*, τ.1, Σύγχρονη Εποχή , Αθήνα, 1978

Μαρξ Κ., *Κριτική του προγράμματος της Γκότα*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1994

Μάρτενς Λούντο, *Μια άλλη ματιά στον Στάλιν*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1997

Μητρόπουλος Αλέξης, *Η συμμετοχή των εργαζομένων στη Σοβιετική Ένωση. Από την εποχή του Λένιν μέχρι σήμερα*, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα, 1984

Μιχαήλ Σάββας, *Περεστρόικα και οικονομία*, εκδ.Αλλαγή, Αθήνα, 1987

Μιχαήλ Σάββας, *Παλινόρθωση ή επανάσταση .Που βρίσκεται και που πάει η χώρα του Οκτώβρη* , εκδ.Λέων, Αθήνα,1992

Μιχαήλ Σάββας, «Ξανά για τις μεταβατικές κοινωνίες του "υπαρκτού σοσιαλισμού"»,*Διαλεκτική* ,τεύχος 3, 1990 , σελ.126-145

Μιχαήλοφ Ν.Ν., *Ο σοσιαλισμός και οι έλλογες ανάγκες της προσωπικότητας*, εκδ.Πολιτιζντάτ, Μόσχα , 1982

Μίχελς Ρ. , *Κοινωνιολογία των πολιτικών κομμάτων στη σύγχρονη δημοκρατία*, Γνώση, Αθήνα,1997

Μουζέλης Ν., *Οργάνωση και γραφειοκρατία .ανάλυση συγχρόνων θεωριών*, εκδ.Α. Μαθιουδάκι / Π.Ανδρονοπούλου, Αθήνα, 1991

Μπελοούσοφ Ρ.Α., *Η ιστορική εμπειρία σχεδιοποιημένης διεύθυνσης της οικονομίας της ΕΣΣΔ*, εκδ.Μυσλ, Μόσχα, 1983

Μπερλιγκουέρ Ε.,*Σοσιαλισμός και δημοκρατία*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1976

Μπετελέμ Σ., *Μετάβαση στη σοσιαλιστική οικονομία*, εκδ.Μπάυρον, Αθήνα, 1983

Μπετελέμ Σ., *Μελέτες και άρθρα*, Στοχαστής, Αθήνα, 1974

Μπετελέμ Σ.,Σουήζυ Πωλ, *Μερικά σύγχρονα προβλήματα του σοσιαλισμού*, Διογένης, Αθήνα, 1971.

Μπιτσάκης Ε., *Ένα φάντασμα πλανιέται* , εκδ. Στάχυ , Αθήνα ,1992

Μπιτσάκης Ε., «Το τέλος μιας εποχής», *Διαλεκτική*, τεύχος 1, 1990, σελ.29-62

Μπιτσάκης Ε., «Για την έννοια των μεταβατικών κοινωνιών» *Διαλεκτική*, τεύχος 2 ,1990 , σελ. 116-117

Μπουζγκάλιν Α.Β., Κολγκάνοφ Α.Ι.,*Η ανατομία του γραφειοκρατισμού*, εκδ. Ζνάνιγιε, Μόσχα, 1988

Μπουζγκάλιν Α.,Κολγκάνοφ Α, *Η τραγωδία του σοσιαλισμού*, Μόσχα, 1992

Μπουρντέ Υβόν, Γκιγιέρμ Αλέν, *Αγώνες για την αυτοδιαχείριση*, Ανδρομέδα, Αθήνα, 1981

Μπουτένκο Α., «Για την επαναστατική αναδόμηση του κρατικού – διοικητικού σοσιαλισμού», στο: *Ινόβα νι ντανό*, εκδ.Προγκρές, Μόσχα, 1988

Μωυσέγιεφ Ν.Ν.,*Ο σοσιαλισμός και η πληροφορική*, εκδ. Πολιτιζντάτ, Μόσχα, 1988

Νούϊκιν Α., «Η μέλισσα και το κομμουνιστικό ιδεώδες», στο: *Ινόβα νι ντανό*, εκδ.Προγκρές , Μόσχα , 1988

Ντολγκόφ Β., Γιελμέεφ Β., Ποπόφ Μ., *Επιλογή νέας κατεύθυνσης*, εκδ. Μυσλ, Μόσχα, 1991

Ο μηχανισμός της τροχοπέδησης ,εκδ.Πολιτιζντάτ , Μόσχα , 1988

Ο σοσιαλισμός στο κατώφλι του εικοστού πρώτου αιώνα, Κάλβος, Αθήνα, 1989

Παπαχρήστος Β., «Για τη φύση των κοινωνιών του "υπαρκτού σοσιαλισμού"», *Διαλεκτική* , τεύχος 1, 1990 , σελ.85-105

Πατέλης Δ., «Για την κλιμάκωση της αστικής αντεπανάστασης στη Ρωσία», *Αριστερή ανασύνταξη*, τεύχος 4-5 ,1994, σελ.71-79

Πατέλης Δ.,«Η ανάπτυξη του μαρξισμού και η λογική της ιστορίας», *Αριστερή ανασύνταξη* , τεύχος 11-12, 1997,σελ. 141-154

Πατέλης Δ. ,«Ζητήματα μεθοδολογίας της ανάπτυξης του μαρξισμού. Η συμβολή του Ένγκελς.», *Μαρξιστική Επιθεώρηση*, τεύχος 1, 1995, σελ. 85-94

Ποπόφ Γκ.Χ. ,«Από τη σκοπιά του οικονομολόγου», στο: *Μαθήματα πικρά αλλά αναγκαία*, εκδ. Μυσλ, Μόσχα, 1988

Πουλαντζάς Ν., *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός* ,εκδ. Θεμέλιο

Πρεομπραζένσκι Ε.Α., «Ο βασικός νόμος της σοσιαλιστικής συσσώρευσης», στο: *Δρόμοι ανάπτυξης: οι συζητήσεις της δεκαετίας του 20*, εκδ.Λενιζντάτ, Λένινγκραντ, 1990

Reader in Bureaucracy, The Free Press, N.Y.

Richta Radovan, *Ο πολιτισμός στο σταυροδρόμι: η επιστημονικοτεχνική επανάσταση και οι συνέπειές της για το μέλλον του ανθρώπου*, εκδ.Ράππα, Αθήνα, 1976

Ρογκόβιν Β. ,*Υπήρχε άραγε εναλλακτική λύση;*, εκδ.Τέρρα, Μόσχα, 1992

Ρογκόβιν Β. , *Εξουσία και αντιπολίτευση* , Μόσχα, 1993

Ρογκόβιν Β., *1937*, Μόσχα , 1996

Ρούσης Γ. ,*Ο Λένιν για τη γραφειοκρατία* , Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1985

Ρούσης Γ. , *Σοσιαλισμός και περεστρόϊκα*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1988

Ρούσης Γ. , *Ασιατικός τρόπος παραγωγής και σοσιαλισμός*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα ,1989

Ρούσης Γ., *Κομμουνισμός τέλος ή η αρχή της ιστορίας;*, εκδ.Στάχυ, Αθήνα, 1991

Σαπίρ Ζακ, *Εργάτες και εργασιακές σχέσεις στη Ρωσσία*, εκδ. Κομμούνα - αντιπαραθέσεις

Σαφ Α.,«Είναι οι σοσιαλιστικές χώρες σοσιαλιστικές;»,στο: *Το παρόν και το μέλλον του σοσιαλισμού* , εκδ. Γλάρος,1985

Shachtman Max, *The Struggle for the New Course*, New York, New International Publishing Co ., 1943

Σλάβιν Μπ., «Ακόμη μια φορά για τη φύση του σοσιαλισμού», *Αλτερνατίβι*, τεύχος 4 , 2000 ,σελ.98-129

Σουμάχερ Ε.Φ., *Το μικρό είναι όμορφο .Η ανθρωπιά και η ομορφιά της μικρής οικονομίας* , εκδ.Γλάρος , Αθήνα, 1993

Σούμπκιν Β., «Γραφειοκρατία .Από τη σκοπιά του κοινωνιολόγου», στο: *Μαθήματα πικρά αλλά αναγκαία*, εκδ. Μυσλ , Μόσχα , 1988

Σουχάρντιν Σ.Β., Κουζίν Α.Α., *Οι θεωρητικές πτυχές της σύγχρονης επιστημονικοτεχνικής επανάστασης* , εκδ.Ναούκα, Μόσχα, 1980

Σούχοφ Ν.Σ. , *Η πολιτική οικονομία του σοσιαλισμού στη δεκαετία του '20*, εκδ. Ναούκα, Μόσχα , 1991

Στάλιν Ι.Β., *Οικονομικά προβλήματα του σοσιαλισμού στην ΕΣΣΔ*, εκδ. Μνήμη, Αθήνα, 1977

Σταλινισμός .Ανάλυση και κριτική, εκδ.Δελφίνι, Αθήνα, 1996

Σταμάτης Γ., *Σχέδιο και αγορά στις σοσιαλιστικές οικονομίες*, εκδ.Κριτική, Αθήνα, 1988

Στο κατώφλι της κρίσης , εκδ.Πολιτιζντάτ, Μόσχα, 1990

Szell Gyorgy , *Συμμετοχή, εργατικός έλεγχος και αυτοδιαχείριση. Κριτική επισκόπηση των σημαντικότερων τάσεων και συνεισφορών*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1994

Ταράσοφ Α., «Υπερκρατισμός και σοσιαλισμός» ,*Σβομπόντναγια μύσλ*, τεύχος 12 , 1996,σελ.86-94

Τερλεξής Π. , *Διευθυντικές ολιγαρχίες . Γραφειοκρατία , κράτος , κοινωνική οργάνωση*, εκδ.Παπαζήση, Αθήνα ,1996

Τρότσκι Λ., «Άλλη μια φορά για τη φύση της ΕΣΣΔ», στο: *Το παρόν και το μέλλον του σοσιαλισμού* , εκδ.Γλάρος , Αθήνα, 1985

Τρότσκι Λ., *Η προδομένη επανάσταση* , εκδ. Αλλαγή , Αθήνα, 1984

Τρότσκι Λ., «Η ΕΣΣΔ στον πόλεμο», στο: *Το παρόν και το μέλλον του σοσιαλισμού*, εκδ.Γλάρος , Αθήνα, 1985

Τρότσκι Λ., *Η ταξική φύση της Σοβιετικής Ένωσης*, εκδ.Αλλαγή, Αθήνα, 1986

Τρότσκι Λ., *Μεταβατικό πρόγραμμα*, εκδ. Αλλαγή ,Αθήνα, 1985

Τρότσκι Λ. ,*Προς το σοσιαλισμό ή προς τον καπιταλισμό* ,Αθήνα, εκδ. Αλλαγή, 1988

Τρότσκι Λ., *Στάλιν* , τ.1,2, εκδ.Τέρρα-Πολιτιζντάτ, Μόσχα , 1990

Τρότσκι Λ., *Στην υπεράσπιση του μαρξισμού*, εκδ. Αλλαγή, Αθήνα, 1980

Τρότσκι Λ., *Τρομοκρατία και κομμουνισμός*, εκδ.Αλλαγή, Αθήνα, 1979

Τσαγκόλοφ Ν.Α. (επιμ.), *Εγχειρίδιο πολιτικής οικονομίας, τ.ΙΙ, Σοσιαλισμός*, εκδ.Εκονόμικα, Μόσχα, 1974

Τσερκοβέτς Β.Ν., *Ο σοσιαλισμός ως οικονομικό σύστημα*, εκδ. Εκονόμικα, Μόσχα , 1982

Τσιπκό Α.Σ. , *Οι πηγές του Σταλινισμού* , εκδ.Θεμέλιο

Fromm Erich, *Η επανάσταση της ελπίδας. Για μια ανθρώπινη τεχνολογία*, εκδ. Μπουκουμάνη, Αθήνα, 1979

Χέινμαν Σ.Α.,*Η επιστημονικοτεχνική επανάσταση, σήμερα και αύριο*, εκδ.Πολιτιζντάτ, Μόσχα , 1977

Χοντζέας Γ., *Το «τέλος» του κομμουνισμού* ,εκδ.Α/συνέχεια ,Αθήνα , 1993

Weber Max, *The Theory of Social and Economic Organization*, The Free Press, New York, 1964